

**ҚАРАҒАНДЫ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК
КАРАГАНДИНСКОГО
УНИВЕРСИТЕТА**

ISSN 0142-0843

ФИЛОЛОГИЯ сериясы
№ 3(67)/2012
Серия ФИЛОЛОГИЯ

Шілде–тамыз–қыркүйек
1996 жылдан бастап шығады
Жылына 4 рет шығады

Июль–август–сентябрь
Издается с 1996 года
Выходит 4 раза в год

Собственник РГП на ПХВ **Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова**

Бас редакторы — Главный редактор
Кубеев Е.К., д-р юрид. наук, профессор

Зам. главного редактора Х.Б.Омаров, д-р техн. наук
Ответственный секретарь Г.Ю.Аманбаева, д-р филол. наук

Редакция алқасы — Редакционная коллегия

М.И.Абдуов,	редактор д-р филол. наук;
Г.Ю.Аманбаева,	д-р филол. наук;
А.С.Адилова,	д-р филол. наук;
З.Т.Жумағали,	д-р филол. наук;
Ж.А.Жақұпов,	д-р филол. наук;
Т.Т.Савченко,	д-р филол. наук;
Ш.М.Мажитаева,	д-р филол. наук;
Б.С.Рахимов,	д-р филол. наук;
Ж.Н.Жунусова,	д-р филол. наук;
М.Х.Хамзин,	д-р филол. наук;
Н.И.Букетова,	д-р филол. наук;
Б.Шалабай,	д-р филол. наук;
М.К.Исаев,	д-р филол. наук;
Н.Ж.Шаймерденова,	д-р филол. наук;
С.А.Матяш,	д-р филол. наук;
М.Д.Джусупов,	д-р филол. наук;
У.М.Бахтикереева,	д-р филол. наук (Россия);
Т.В.Белошапкова,	д-р филол. наук (Россия);
К.Жанбозулы,	д-р филол. наук (КНР);
А.Золтан,	д-р филол. наук (Венгрия);
А.Ш.Тажикеева,	отв. секретарь PhD

Адрес редакции: 100028, г. Караганда, ул. Университетская, 28
Тел.: 77-03-69 (внутр. 1026); факс: (7212) 77-03-84.
E-mail: vestnick_kargu@ksu.kz Сайт: <http://www.ksu.kz>

Редакторы *Ж.Т.Нұрмұханова*
Редактор *И.Д.Рожнова*
Техн. редактор *А.М.Будник*

Издательство Карагандинского
государственного университета
им. Е.А.Букетова
100012, г. Караганда,
ул. Гоголя, 38,
тел.: (7212) 51-38-20
e-mail: izd_kargu@mail.ru

Басуға 27.09.2012 ж. қол қойылды.
Пішімі 60×84 1/8.
Офсеттік қағазы.
Көлемі 15,5 б.т.
Таралымы 300 дана.
Бағасы келісім бойынша.
Тапсырыс № 828.

Подписано в печать 27.09.2012 г.
Формат 60×84 1/8.
Бумага офсетная.
Объем 15,5 п.л. Тираж 300 экз.
Цена договорная. Заказ № 828.

Отпечатано в типографии
издательства КарГУ
им. Е.А.Букетова

МАЗМҰНЫ

ЖАЛПЫ ЖӘНЕ ОРЫС ТІЛ БІЛІМІ

<i>Аманбаева Г.Ю., Пастарнак М.И.</i> Мәтіндер типологиясының психоллингвистикалық параметрлері.....	4
<i>Исина Г.И., Сикиотова А.</i> Ағылшын газет мәтіндерінде неологизмдердің жасалу тәсілдері .	10
<i>Қақжанова Ф.А., Темірболатова А.К., Жарқынбай Т.В.</i> Ағылшын тіліндегі есімшенің мәселесі.....	16
<i>Нефедова Л.А.</i> ИмPLICITті және эксплицитті мән мәртебесінің когнитивтік ерекшеліктері...	20
<i>Антонова Е.М., Галяутдинова А.Н.</i> «Көк» концептісін семантикалық когнитивтік үлгілеу тәжірибесінен	26
<i>Аймолдина А.А.</i> Қазіргі қазақстандық іскерлік қоғамда ағылшын тілінің қызмет көрсетуінің ерекшеліктері.....	32
<i>Ақынова Д.Б.</i> Қазақстанның білім кеңістігінде ағылшын тілінің қызмет көрсетуі	41

ҚАЗАҚ ТІЛ БІЛІМІ

<i>Әділова А.С., Хасенов Б.</i> Д.Исабеков шығармаларындағы «әйел» концептісінің вербалдануы	49
<i>Саметова Ф.Т.</i> Қазақ сөйлеу этикетінің ерекшеліктері.....	55

ӘДЕБИЕТТАНУ ЖӘНЕ ФОЛЬКЛОРАНУ

<i>Каренов Р.С.</i> Ыбырай Сандыбайұлының өнерпаздық өмір жолының зерттелуі, жиналуы жайлы ой-толғау	62
<i>Асанов Қ.Д.</i> Айтыс жырларының әсерлілік ықпалы	78
<i>Ысқақұлы С.</i> XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қытай қазақ әдебиетіндегі әдеби үрдіс пен жаңашылдық	84
<i>Жанбозұлы К.</i> «Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жырда» бейнеленген ежелгі қазақы салттар	95
<i>Такиров С.У.</i> XX ғасырдың 40-жылдарындағы әдеби сындағы ізденістер.....	100

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ

<i>Антонова Е.М.</i> Университеттік білім беру жүйесінде латын тілін оқыту мәселесі.....	107
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ОБЩЕЕ И РУССКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Аманбаева Г.Ю., Пастарнак М.И.</i> Психоллингвистические параметры типологии текстов	4
<i>Исина Г.И., Сикиотова А.</i> Способы образования неологизмов в английских газетных текстах	10
<i>Kakzhanova F.A., Temirbulatova A.K., Zharkynbay T.B.</i> The Problem of Participle in English.....	16
<i>Нефедова Л.А.</i> Когнитивные особенности статуса имплицитного и эксплицитного смыслов.	20
<i>Антонова Е.М., Галяутдинова А.Н.</i> Опыт семантико-когнитивного моделирования концепта «синий»	26
<i>Аймолдина А.А.</i> Особенности функционирования английского языка в современном казахстанском деловом сообществе	32
<i>Ақынова Д.Б.</i> Функционирование английского языка в образовательном пространстве Казахстана	41

КАЗАХСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ

<i>Адилова А.С., Хасенов Б.</i> Вербализация концепта «женщина» в произведениях Д.Исабекова	49
<i>Саметова Ф.Т.</i> Особенности казахского речевого этикета	55

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ФОЛЬКЛОРИСТИКА

<i>Каренов Р.С.</i> О жизни и творчестве Ибрая Сандыбайұлы	62
<i>Асанов К.Д.</i> Эмоционально-экспрессивное воздействие айтыса	78
<i>Ысқақұлы С.</i> Развитие казахской литературы в Китае в первой половине XX века: литературные тенденции и новаторство	84
<i>Жанбозұлы К.</i> Древние казахские традиции, отраженные в «Жыре о Бамси Байраке, сыне Байбори»	95
<i>Такиров С.У.</i> Основные направления литературной критики 40-х годов XX века	100

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

<i>Антонова Е.М.</i> К вопросу об изучении латинского языка в системе университетской подготовки	107
--	-----

ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ

<i>Бахтикиреева У.М.</i> Қазақ филологиясы турасында: сырт көзқарас.....	115
АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР	124

ТРИБУНА ЗАРУБЕЖНЫХ УЧЕНЫХ

<i>Бахтикиреева У.М.</i> О казахской филологии: взгляд извне	115
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ.....	124

УДК 81'22

Г.Ю.Аманбаева, М.И.Пастарнак

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Психолингвистические параметры типологии текстов

В данной статье представлен обзор теоретической литературы по проблематике. Осуществлен анализ текстов различной функционально-стилистической характеристики. Представлены когнитивные модели текстов различных типов структур.

Ключевые слова: текст, типология, когнитивная модель, психолингвистика, восприятие, presupпозиция, функционально-стилистические различия, переработка информации.

Лингвистические исследования текста основываются на работах таких лингвистов, как И.Р.Гальперин, Н.С.Валгина, Н.В.Шевченко, З.Я.Тураева, В.А.Лукин. На рубеже XX–XXI вв. многие лингвисты стали признавать, что для более полного понимания некоторых реалий языка необходим выход за рамки лингвистики, в область психических процессов индивида. Психолингвистические исследования понимания текста базируются на концепциях Л.С.Выготского, Н.И.Жинкина, А.Р.Лурии, А.Н.Леонтьева, А.Н.Соколова, В.А.Артемова, затрагивающих различные стороны этого феномена. В рамках психолингвистики изучаются особенности структуры текста и ее влияния на процесс понимания, рассматриваются вопросы, связанные с особенностями и функционированием в речи различных стилистических фигур [А.А.Залевская, 1991], вопросы логико-композиционной организации текста, роль схем знаний в процессе понимания текста [Н.В.Рафикова, 1999; В.Я.Шабес, 1989], исследуется роль отдельных элементов текста в процессе его понимания [И.Р.Гальперин, 1981], изучается процесс конструирования проекции текста [Ю.А.Сорокин, 1985; Н.В.Рафикова, 1999]. Так, при лингвистическом подходе к изучению текста важны в первую очередь те языковые средства, благодаря которым создается общий замысел, и эмоциональное содержание текста. При анализе же текста с позиций психолингвистики в центре внимания, по мнению В.П.Белянина, оказывается «языковая личность, процессы порождения и восприятия текста рассматриваются как результат речемыслительной деятельности индивида, как «способ отражения действительности в сознании... с помощью элементов системы языка»» [1].

Текст можно рассматривать с точки зрения заключенной в нем информации (текст — это, прежде всего, информационное единство); с точки зрения психологии его создания, как творческий акт автора, вызванный определенной целью (текст — это продукт речемыслительной деятельности субъекта). Можно рассматривать также текст с позиций прагматических (текст — это материал для восприятия, интерпретации); текст можно характеризовать со стороны его структуры, речевой организации, его стилистики (например, стилистика текста, синтаксис текста, грамматика текста; шире — лингвистика текста) (Валгина Н.С. Теория текста. Учеб. пособие).

«Текст — это произведение речетворческого процесса, обладающее завершенностью, объективированное в виде письменного документа произведение, состоящее из названия (заголовка) и ряда особых единиц (сверхфразовых единств), объединенных разными типами лексической, грамматической, логической, стилистической связи, имеющее определенную направленность и прагматическую установку» [2].

По мнению В.П.Белянина, текст представляет собой основную единицу коммуникации, способ хранения и передачи информации, форму существования культуры, продукт определенной исторической эпохи, отражение психической жизни индивида и т.д. [1].

По мнению Н.В.Шевченко, текст можно рассматривать с точки зрения заключенной в нем информации, так как он представляет «собой информационное единство» [3]. С точки зрения психологии создания текст можно подвергать рассмотрению как творческое действие автора, выступающее в роли продукта речемыслительной деятельности субъекта. Текст можно анализировать с прагматических позиций, поскольку это «материал для восприятия, интерпретации» [3]. К тому же текст можно охарактеризовать и со стороны его структуры, речевой организации, его стилистики.

Понятие «текст», по мнению многих исследователей, не может быть определено только лингвистическим путем. Текст — это результат определенного рода деятельности. И восприятие при этом — не пассивное подражание действию извне; это «живой, творческий процесс познания» [4], имеющий определенный вектор.

Восприятие текста представляет собой процесс извлечения смысла, находящегося за внешней формой речевых высказываний, что требует знания лингвистических закономерностей построения. Будучи целостным отражением предметов, ситуаций и событий, оно возникает при непосредственном воздействии физических раздражителей на рецепторные поверхности. Восприятие текста подчиняется общим психологическим закономерностям: оно тесно связано с вниманием, мышлением и памятью, направляется мотивацией, имеет определенную эмоциональную окраску. Различают адекватное восприятие и иллюзии; критерием адекватности считают включенность его в общение и практическую деятельность.

Сопоставляя представленные характеристики категории восприятия, нужно отметить, что, с одной стороны, восприятие содержит в себе мыслительные процессы по переработке информации, при этом положительной результативной стороной этого феномена является понимание; с другой стороны, этот процесс зависит, по мнению исследователя, от того, как личность в процессе восприятия реализует интеллектуальные, а самое главное — творческие способности.

Таким образом, движение понимания постоянно переходит от целого к части и от части к целому. И задача всегда состоит в том, чтобы, «строая концентрические круги, расширять единство замысла, который мы понимаем» [5; 72]. Значит, взаимосогласие отдельного и целого — критерий правильности понимания. Если этого не возникает, то понимание не состоялось.

Вместе с тем исследователи [6; 72] выделяют параметры понимания, к числу которых относятся такие, как глубина, отчётливость, полнота и обоснованность.

Под полнотой имеется в виду максимальное выявление содержания сообщения, включая его контекст и подтекст; под отчётливостью — степень осмысления свойств, связей и отношений воспринимаемого сообщения; под обоснованностью — осознание оснований, которые обуславливают уверенность в правильности понимания. Глубина осмысления — степень проникновения в сущность воспринимаемого, учёт всех факторов, обуславливающих смысл.

Важно обратить внимание на то, что в настоящее время в психолингвистике сложились две традиции анализа понимания сообщений в процессе языковой коммуникации.

Т.М.Дридзе [7] первый путь называет «дедуктивным». Его суть состоит в том, что на текст налагаются сконструированные категориальные структуры, определяющие выраженное в тексте содержание, в результате чего оно как бы проецируется на сообщение. Этот подход позволяет реципиенту наиболее «простым» способом проникнуть в текстовую информацию, что недостаточно для «глубинного» понимания смысла художественного текста.

Второй путь — «индуктивный» — строится непосредственно на анализе языковой структуры сообщения, её систематизации и сопоставлении с соответствующей структурой адресата. Такой подход позволяет с единой точки зрения представить структуру сообщения или структуру сознания участников коммуникации. Наиболее развитой формой «индуктивного» анализа является «тезаурусный» подход, при котором эффективность толкуется как степень изменения системы знаний получателя информации [7].

Всякий стиль неразрывно связан с высказыванием и с типическими формами высказываний, которые М.М.Бахтин называет речевыми жанрами. «По существу, — пишет он, — языковые, или функциональные, стили есть не что иное, как жанровые стили определенных сфер человеческой деятельности и общения. В каждой сфере бытуют и применяются свои жанры, отвечающие специфическим условиям данной сферы; этим жанрам и соответствуют определенные стили. Определенная функция

(научная, техническая, публицистическая, деловая, бытовая) и определенные, специфические для каждой сферы условия речевого общения порождают определенные жанры, т.е. определенные, относительно устойчивые тематические, композиционные и стилистические типы высказываний. Стилль неразрывно связан с определенными тематическими единствами и — что особенно важно — с определенными композиционными единствами: с определенными типами построения целого, типами его завершения, типами отношения говорящего к другим участникам речевого общения (к слушателям или читателям, партнерам, к чужой речи). Стилль входит как элемент в жанровое единство высказывания» [8].

Текст, являясь результатом осуществления коммуникативного замысла автора, задает программу восприятия, направляет внимание и ход мыслей реципиента. Вариативность декодирования текстов обусловлена тем, какие содержательно-стилистические константы являются свойствами данного текста. Каждый тип текста предполагает определенные результаты.

Функционально-стилистические константы официально-делового текста. Современный официально-деловой стилль — это функциональная разновидность русского литературного языка, применяемая в сфере общественных отношений. Деловая речь служит средством общения государств, государства с отдельным лицом и обществом в целом; средством общения предприятий, учреждений, организаций; средством официального общения людей на производстве и в сфере обслуживания.

Официально-деловой стилль относится к книжно-письменным стилям литературного языка. Он реализуется в текстах законов, приказов, указов, распоряжений, договоров, актов, справок, удостоверений, доверенностей, в деловой переписке учреждений.

К общим экстралингвистическим и собственно языковым чертам этого стиля следует отнести следующие:

- 1) точность, детальность изложения;
- 2) стандартизированность изложения;
- 3) долженствующе-предписывающий характер изложения (волюнтаривность).

Стандартизация языка деловых бумаг обеспечивает ту степень коммуникативной точности, которая придает документу юридическую силу. Любая фраза, любое предложение должны иметь только одно значение и толкование. Чтобы достичь такой степени точности в тексте, приходится повторять одни и те же слова, названия, термины. В официально-деловой речи стандарт и клише представляют собой функционально оправданную необходимость.

Изложение официально-деловых текстов отличает высокая степень унификации, стандартизация как ведущая черта синтаксиса, высокая степень терминованности лексики, логичность, безэмоциональность, информационная нагрузка каждого элемента текста. Следовательно, имеются все основания предположить, что результаты восприятия текста, принадлежащего к официально-деловому стилю, должны отличаться однозначностью трактовки текста.

Функционально-стилистические константы научного текста. Научный стилль обслуживает сферу науки, т.е. сферу человеческой деятельности, функцией которой является выработка и теоретическое осмысление объективных знаний о действительности. Как способ освоения действительности, наука отличается стремлением к максимально обобщенному, объективному, обезличенному знанию. Науку характеризует интеллектуально-понятийный образ мышления. Эти особенности научного познания воплощаются в содержании и отражаются в языковой форме научных произведений. Сохранением научных произведений являются идеи и факты, законы и категории, открытые учеными.

Основу языкового оформления научных текстов составляет стандартизированность, т.е. выбор предписываемого для данных условий коммуникации клишированного языкового варианта.

Основные качества научного стиля — подчеркнутая логичность, смысловая точность (однозначность выражения мысли), информативная насыщенность, объективность изложения, скрытая эмоциональность, обобщенно-отвлеченный характер изложения, использование отвлеченной лексики. Лексический пласт представлен многочисленной терминологией — метатекстом. Отвлеченность и обобщенность лексического уровня ведут за собой аналогическую черту морфологического уровня.

Научное изложение рассчитано на логическое, а не на эмоциональное чувственное восприятие. Однако наука и техника — это не только логика, но также источник сложных эмоций. Последнее мотивирует использование образной лексики и экспрессивных конструкций. Это определяется в значительной степени областью знания, речевым жанром, темой, формой и ситуацией общения, авторской индивидуальностью, национальной спецификой научного стиля.

Текст, относящийся к научному стилю, не рассчитан на массового читателя, так как требует пресуппозитивных знаний (знаний в определенной сфере), из чего можно сделать предположение, что восприятие научного текста может быть осуществлено только реципиентом, теоретически подготовленным в данной области познания.

Функционально-стилистические константы публицистического текста. Публицистический (общественно-публицистический) стиль связан с общественно-политической сферой коммуникации. Этот стиль реализуется в газетных и журнальных статьях на политические и другие общественно значимые темы, в ораторских выступлениях на митингах и собраниях, по радио, телевидению и т.д.

Язык газетной публицистики не только «называет» понятия, явления, факты, вещи, людей и сообщает о них, он призван также активно воздействовать на массы читателей определенным образом, внушать им те или иные идеи и положения. Публицистическая речь имеет установку на воздействие, т.е. стремление заразить адресата сопереживанием, что означает равнодушие к конечному результату речи (совпадению задания и эффекта).

Публицистическая речь во многих жанровых разновидностях тяготеет к художественным способам отображения действительности, выраженным индивидуально-образным способом номинации. Характерные взаимоотношения участников речевого акта в публицистической сфере общения — это неравные, дистантные, официальные отношения с преобладанием подготовленного отбора средств выражения и письменной формы осуществления, с личной ответственностью адресующегося за способ выражения и его одновременной опорой на коллективные привычки языкового сознания в целом, так как в этой сфере речь направлена на воспринимающую массу, без возможности учета дифференцированных эффектов восприятия. Эти признаки обуславливают возникновение стереотипного круга функционально прикрепленных стилистических средств, которые осознаны обществом как необходимое средство осуществления наиболее характерных для публицистики экспрессивных заданий [9].

Еще одна экспрессивная возможность публицистических жанров речи состоит в достаточно большом просторе для проявления индивидуальной речевой манеры, что отчасти сближает ее с художественной речью. На границах этих сближений четко выявляется антиномия неповторимости и шаблона, которая образует барьер между художественным и нехудожественным отражением действительности в слове.

Публицистика, так или иначе, близка массовому читателю. Поэтому стоит предположить, что текст, относящийся к публицистическому стилю, не вызовет у реципиентов сложности в восприятии, толковаться будет приблизительно однозначно.

Функционально-стилистические константы художественного текста. Художественный стиль — функциональный стиль речи, который применяется в художественной литературе. Текст в этом стиле воздействует на воображение и чувства читателя, передаёт мысли и чувства автора, использует всё богатство лексики, возможности разных стилей, характеризуется образностью, эмоциональностью речи.

В художественном произведении слово не только несет определенную информацию, но и служит для эстетического воздействия на читателя при помощи художественных образов. Чем ярче и правдивее образ, тем сильнее он воздействует на читателя.

Средства художественной выразительности разнообразны и многочисленны. Это тропы: эпитеты, сравнения, олицетворения, гипербола, литота, аллегория, метафора и т.п.; стилистические фигуры: анафора, эпифора, градация, параллелизм, риторический вопрос, умолчание и т.п.

Мир художественной литературы — это «перевоссозданный» мир, изображаемая действительность представляет собой в определенной степени авторский вымысел, а значит, в художественном стиле речи главнейшую роль играет субъективный момент. Вся окружающая действительность представлена через видение автора. Но в художественном тексте мы видим не только мир писателя, но и писателя в этом мире: его предпочтения, осуждения, восхищение, неприятие и т.п. С этим связаны эмоциональность и экспрессивность, метафоричность, содержательная многоплановость художественного стиля речи.

На первый план в художественном тексте выходят эмоциональность и экспрессивность изображения. Многие слова, которые в научной речи выступают как четко определенные абстрактные понятия, в газетно-публицистической — как социально-обобщенные понятия, в художественной речи несут конкретно-чувственные представления.

В художественной речи возможны и отклонения от структурных норм для выделения автором какой-нибудь мысли, черты, важных для смысла произведения. В.П.Белянин основывался на том, что

каждый языковой элемент, из которых состоит текст, обусловлен не только лингвистическими, но и психологическими закономерностями: структуру любого художественного текста можно соотнести с тем или иным типом акцентуации человеческого сознания. В роли организующего центра текста выступает его эмоционально-смысловая доминанта — «система когнитивных и эмотивных эталонов, характерных для определенного типа личности и служащих психологической основой... вербализации картины мира в тексте» [1; 54].

Чем в большей мере ощущается присутствие «художественности» в тексте, тем сильнее проявляется личностное начало. Личностное начало в большей степени проявляется в художественном тексте, нежели в тексте учебного характера, различных справочниках, инструкциях. Художественный текст — это результат деятельности, направленной на реализацию творческих возможностей, способностей, психологических особенностей личности.

Характерной особенностью художественного текста является то, что он, сообщая реципиенту некоторую информацию о действительности, включает его в авторское, субъективное видение мира. Особое значение для декодирования при этом имеют концептуальные и стиливые особенности текста. Тексты, относящиеся к художественному стилю, могут иметь различную интерпретацию испытуемых, так как авторскую концепцию не всегда может понять либо принять читатель.

Следует отметить, что между читателем и писателем существует тесная и тонкая связь, в известном отношении они составляют единое целое. Они не могут существовать один без другого.

Авторский замысел выражается модальностью текста, т.е. отношением говорящего (пишущего) к действительности, которое может быть реализовано различными средствами — грамматическими, лексическими, фразеологическими, интонационными, композиционными, стилистическими (т.е. языком в действии). Это могут быть междометия, эмоционально-экспрессивная лексика, слова с суффиксами субъективной оценки, экспрессивные интонационные конструкции, изобразительно-выразительные средства (тропы и фигуры речи), прямые и переносные формы повелительного наклонения.

Различаются объективная и субъективная модальность. Объективно-модальное значение — отношение сообщаемого к действительности, субъективно-модальное — отношение говорящего к сообщаемому. Через модальность, по мнению Н.В.Шевченко, проявляются личность автора, его мировоззрение, эмоциональный настрой, художественное кредо, с одной стороны, и жанр художественного произведения — с другой.

Зависимость текста от автора определяется «типом языковой личности» — автора текста: принадлежностью автора к одному из типов речевой культуры (элитарной, литературно-разговорной, среднелитературной, просторечной, фамильярной); полу (мужскому или женскому), возрасту, профессии — и конкретной языковой личности, в которой, помимо взаимодействия всех перечисленных выше факторов, проявляются и индивидуальные человеческие черты: темперамент, склонность или несклонность к рефлексии.

В каждом конкретном случае автор по-разному выражает свою позицию: или явно, через слово, или скрыто, через содержательно-концептуальную или подтекстовую информацию.

В авторском «я» проявляется не только личность автора, в структуре «я» (прежде всего в художественных текстах) могут объединяться личность автора и рассказчика, автора и лирического героя.

Автор может прямо выражать свою позицию в тексте — в автосемантических отрезках, «свободных» [10; 7–11] предложениях; автору могут принадлежать характеристики персонажей, их душевного состояния, возможных реакций на какие-либо явления.

Вмешательство автора может раздвигать не только пространственные, но и временные рамки изображения. Словесные проявления авторского присутствия в тексте составляют «авторский узор», представленный у Т.В.Шмелевой в тексте следующими элементами: «экспликация «фигур» автора и адресата, которые обычно оказываются «за кадром», но могут получить для своего проявления особые фрагменты текста; разнообразные авторские оценки и средства авторизации информации о них языковыми средствами, отобранными автором для их описания; использование метатекста» [11; 72–73], или текста в тексте.

«Авторский узор — в руках самого автора, он может сделать его более или менее заметным, либо убрать совсем» [3; 55–57].

За каждым текстом стоит языковая личность, владеющая системой языка, или языковая личность автора, понимаемая как «совокупность способностей и характеристик человека, обуславливающих создание и восприятие им речевых произведений» (текстов) [5; 27].

Результат восприятия зависит и от объекта, и от воспринимающего субъекта. «С позиций психологии человеческого бытия, — пишет В.В.Знаков, — понимание нужно субъекту для того, чтобы понять мир и самого себя, определить, что он есть, какое место занимает в мире» [12; 39].

Однако возможность неоднозначного толкования содержания текста обусловлена не только содержательно-стилистическими константами, но и различными субъективными переменными индивида. Они проявляются в виде мировоззрения и убеждений; психического состояния — эмоций, установок. В данном случае следует отметить, что немаловажным фактором для правильного восприятия текста является пресуппозиция, т.е. общий фонд знаний.

В ходе исследования предпринята попытка выявить психолингвистические механизмы влияния параметров типологии текстов и различных субъективных переменных индивида на восприятие текста.

Список литературы

- 1 *Белянин В.П.* Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. — М.: Наука, 2000. — 179 с.
- 2 *Гальперин И.Р.* Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — 210 с.
- 3 *Шевченко Н.В.* Основы лингвистики текста. — М.: Наука, 2003.
- 4 *Залевская А.А.* Введение в психолингвистику: Учебник для студ. вузов, обучающихся по филол. спец. — М.: Изд-во Рос. гос. ун-та, 2000. — 382 с.
- 5 *Караулов Ю.Н.* Русский язык и языковая личность. — М.: Наука, 1987. — 186 с.
- 6 *Лантеева О.А.* Русский разговорный синтаксис. — М.: Наука, 1976. — 213 с.
- 7 *Дридзе Т.М.* Текст как иерархия коммуникативных программ (информативно-целевой подход) // Смысловое восприятие речевого сообщения. — М.: Наука, 1976. — 196 с.
- 8 *Бахтин М.М.* Проблема речевых жанров // Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1979. — С. 241, 242.
- 9 *Стилистика русского языка: жанрово-коммуникативный аспект стилистики текста* / Отв. ред. А.Н.Кожин. — М.: Наука, 1987. — 240 с.
- 10 *Кожеевникова Н.А.* О соотношении речи автора и персонала // Языковые процессы современной художественной литературы. Проза. — М.: Наука, 1977. — 213 с.
- 11 *Шмелева Т.В.* Текст сквозь призму метафоры ткань. — М.: Наука, 1998. — 142 с.
- 12 *Знаков В.В.* Психология понимания правды. — СПб.: Алетейя, 1999. — 281 с.

Г.Ю.Аманбаева, М.И.Пастарнак

Мәтіндер типологиясының психолингвистикалық параметрлері

Мақалада мәтіндердің сипатына, олардың функционалды-стилистикалық ерекшеліктеріне шолу жасалған. Зерделенген проблеманың теориялық, ғылыми моделі қарастырылған. Зерттеу тақырыбы бойынша атақты психолингвистердің материалдары жүйеленген. Құрылымы әр түрлі типтегі мәтіндердің когнитивті модельдері ұсынылған.

The given article is devoted to the texts' typology observation from the point of their functional and stylistic differences. Scientific and theoretic material of famous psycholinguists was studied and systematized according to the theme of investigation. Cognitive models of texts with different structures are presented in the given work.

Г.И.Исина, А.Сикиотова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

Способы образования неологизмов в английских газетных текстах

Статья посвящена изучению способов образования новых слов в современном английском языке в рамках газетного текста. Показано, что газета является сферой, наиболее быстро реагирующей на появление новых объектов, явлений окружающей действительности, вследствие чего газетная сфера создает благоприятные предпосылки для возникновения неологизмов. Отмечено, что газета — первый письменный фиксатор, регистрирующий появление лексических инноваций, имеющих тенденцию проникать в литературный язык. Автором рассмотрены три основных типа неологизма, наиболее часто используемых в публицистических текстах.

Ключевые слова: неологизм, семантические инновации, морфологические новообразования, словообразование, трансоминации, публицистический текст, заимствование, английская пресса.

Не вызывает сомнения, что сегодняшняя жизнь настоятельно требует исследования всего нового, что возникает в языке. Изучение новых слов, анализ путей и способов их возникновения всегда отражают наиболее характерные тенденции в изменении словарного состава языка на современном этапе развития.

Пополнение языка новыми словами, отражающими социально-экономические и политические изменения в обществе, является непрерывным процессом. А следовательно, невозможно заявлять о некоем исчерпывающем исследовании того или иного языкового явления без учета языковых нововведений различных уровней.

Обращение к изучению неологизмов в рамках газетного текста не случайно. Газета является сферой, наиболее быстро реагирующей на появление новых объектов, явлений окружающей действительности, и, вследствие этого, газетная сфера, как таковая, создает благоприятные предпосылки для возникновения новых слов. Вместе с тем язык и стиль газеты имеют свои отличительные характеристики, позволяющие противопоставить ее другим языковым сферам. Соответственно условия употребления неологизмов в газетном тексте имеют свою определенную специфику.

Несмотря на мощное развитие таких средств массовой коммуникации, как радио, телевидение и Интернет, газета занимает важное место в жизни современного общества. Язык газеты выступает как мощное средство воздействия на массовую аудиторию.

Как показал проведенный нами анализ английских газетных текстов разных жанров (сообщений, комментариев, репортажей, очерков), в публицистических текстах наблюдается наличие трёх групп неологизмов:

- а) собственно неологизмы;
- б) неологизмы-трансоминанты;
- в) семантические инновации.

Развитие научно-технического прогресса и научные достижения в различных областях человеческих знаний не могли не наложить своего отпечатка на лексическую картину публицистического стиля. Именно поэтому в газетных текстах довольно обширную группу новообразований составляют собственно неологизмы, где новизна формы сочетается с новизной содержания. В анализируемых нами текстах наблюдается присутствие значительного количества примеров собственно неологизмов в виде заимствований. Подобного рода неологизмы обладают высокой степенью коннотации новизны и могут быть отнесены к так называемым «сильным неологизмам». Напр.:

In a document they described as a covenant, the participants pledged to remain «part of Syria's peaceful uprising for freedom and democracy and pluralism to establish a democratic state through peaceful means.

(Daily Telegraph, 2011, с. 15)

Само слово «плюрализм» пришло в английский язык из латинского (лат.: *pluralis* — множественный) и изначально означало наличие множества сущностей, не имеющих между собой внутренней связи. В современной социологии данное понятие трактуется как признак высшей формы демократии, при которой политическая власть осуществляется противоборствующими и уравновешивающими

ми друг друга политическими партиями, а также организациями — профсоюзными, крестьянскими, церковными, ассоциациями предпринимателей. Как видно из примера, данный неологизм возник в английском языке, полностью сохранив не только свою форму, но и содержание. Данный факт мы считаем вполне закономерным, поскольку в тексте, в частности публицистическом, для адресанта-автора весьма важно донести информацию, избегая недоразумений, недопонимания со стороны адресата-читателя, когда знание реалий уже устоялось, утвердилось в языке [1; 59]. В нашем случае термин «плюрализм» считается устоявшимся и понятным для любого адресата, так как находится в употреблении сравнительно длительный период. Для наречения описываемого явления можно предложить термин «устоявшийся неологизм-заимствование». На наш взгляд, это явление представляет собой переходную ступень заимствований, когда новое слово, пришедшее из другого языка, с одной стороны, знакомо адресату-читателю, а с другой — обладает фонетической дистрибуцией и морфологическим членением, типичным для языка-источника.

Среди русских заимствований в английском языке наблюдаются лексические единицы, которые относительно недавно появились в языке-источнике. В условиях масштабной межкультурной коммуникации данные заимствования стали употребляться в английском языке, обозначая явления, характерные для русской действительности, причем сравнительно мало или вовсе не известные переводящей культуре. Интересно, что основным приёмом перевода при переходе лексической единицы из одного языка в другой здесь является транслитерация, представляющая собой буквенную имитацию формы исходного слова. При этом исходное слово в переводном тексте представляется в форме, приспособленной к произносительным характеристикам переводящего языка.

Интересным случаем заимствования из русского в английский язык является слово *khozraschot* (ср. рус. — хозрасчёт). Если для передачи русских звуков [x], [ч], [з] применяются сравнительно устойчивые соответствия [kh], [ch], [z], то для передачи йотированной гласной «ё» употребляется английская буква «о», что не совсем соответствует системе международной транскрипции, согласно которой русская «ё» передаётся английскими буквами «е» или «уо».

Собственно неологизмы-заимствования могут быть представлены словосочетанием или сложным словом. Интересным случаем новообразования является пример таких сложных слов, как *Amerasian* и *Amerenglish*. Ср.:

Many teach-yourself enterprise books are decked out with chats and diagrams are written in Amerenglish. They talk of «profitenhancement» and are clearly targeted at the sort of Americanized Briton, who speaks unselfconsciously about «shooting matches», «whole new ball games» and «getting off your butt».
(The Times, 2011, с. 14)

Данный собственно неологизм образован путём словосложения и состоит из двух составляющих, одна из которых уже хорошо известна адресату-читателю, а вторая является усечением от слова 'American'. В результате сложения двух элементов возникает коннотация новизны слова, обозначающего новую реалию. К подобного рода неологизмам относятся такие единицы, как: *skinhead*; *bio-computer*; *bioastronomy*; *bio-ethics*; *biofundamentalist*; *biosensor*; *glue-sniffing*; *think-tank*; *high-rise* и др. Напр.:

The statement was drafted by a working party of a joint bio-ethics committee of the bishops' conferences of England and Wales, Scotland, and Ireland, and was approved by the bishops' conference of England and Wales last November...

(The Universe, 2008, с. 1)

Употреблённый в данном примере собственно неологизм 'bio-ethics' означает этический аспект человеческого вмешательства в такие биологические процессы, как генная инженерия, контроль рождаемости. За счёт сложения элементов образуется новая лексическая единица, обладающая новизной формы и содержания.

Как видно из указанных выше примеров, достаточно продуктивной является модель образования сложного слова с элементом *bio-* (др.-греч. *bio* — жизнь). Очевидно, это связано с возросшей прагматической потребностью общества давать новые наименования различным видам своей деятельности, направленной на решение задач, связанных с опасностью развития экологической катастрофы.

Таким образом, значительный пласт собственно неологизмов в английской прессе составляют сложные слова, образованные по двум моделям: 1) в результате сложения двух элементов, один из которых уже известен адресату; 2) путем сложения двух элементов, оба из которых известны адресату. С прагматической точки зрения создание сложных собственно неологизмов по первой модели

происходит с учётом имеющихся знаний адресата, как правило, представленных во втором компоненте. Новообразования такого плана зачастую не содержат поясняющего комментария. Если же сложное слово — собственно неологизм — образуется по второй модели, то иногда в тексте наблюдается наличие авторского пояснительного контекста.

Среди способов создания лексических новообразований продуктивными в последние десятилетия являются сокращения, отражающие тенденцию к рационализации языка, экономии языковых усилий. По мнению В.И.Заботкина, из четырёх видов сокращений (аббревиатуры, акронимы, усечения, слияния) значительное количество неологизмов возникает в форме усечённых слов [2].

Особенностью усечений является их сниженная стилистическая окраска и, следовательно, их употребление ограничено рамками разговорной речи. Появление таких единиц в газетном тексте лишний раз демонстрирует наметившуюся тенденцию упрощения вербальной оболочки текстов средств массовой информации с целью доступности массовой аудитории, максимальной приближенности к её речевому узусу [3]. Напр.:

Literary magazines golden age lasted from World War I to the communications, or «musscult» revolution in the mid-1950s.

(Daily Telegraph, 2011, с. 11)

Данный способ формирования новых лексических единиц можно считать явлением постмодернизма, демонстрирующим образование нового понятия за счёт использования знакомых слов, представленных в не совсем обычном виде и, несомненно, привлекает внимание читателя-адресата оригинальностью формы.

Наряду с неологизмами, образованными по принципу словосложения и слияния усечённых элементов, в английских газетных текстах встречаются случаи использования новой лексики, представляющей собой словосочетания, которые, как и сложные слова, могут быть образованы по двум моделям:

- 1) словосочетание состоит из двух лексем, одна из которых известна читателю;
- 2) обе лексемы словосочетания известны читателю.

В первом случае присутствие знакомого слова в составе словосочетания позволяет адресату понять семантику неологизма в тексте. Так, мировой «бум» в области клонирования, стартовавший в 1997 г., когда британский учёный В.Уилмут возвестил всему миру о рождении первого клонированного млекопитающего — знаменитой овечки Долли, и дальнейшие разработки учёных, позволившие говорить о возможности клонирования человека, дали жизнь таким новообразованиям, как: *cloned human; cloned baby*. Напр.:

The group which claimed the first birth of a cloned human last week says a second such baby has now be born to a Dutch lesbian couple... The organization says it is expecting a total of five cloned babies it has created.

(i Friday, 2011, с. 21)

Слово '*cloned*' является заимствованной лексической единицей (ср. др.-греч.: ветвь; отпрыск), и именно оно придаёт новизну формы и содержания всему высказыванию «*cloned baby*».

Приведём ещё один пример употребления собственно неологизма — словосочетания '*soap opera*':

Some of the viewers who were eager to watch Westminster's soap opera may well have been alarmed, last week, by television detector-vans on the rampage.

(Boston Sunday Globe, 2009, с. 4)

Данный собственно неологизм обозначает популярные телесериалы в стиле мелодрамы, которые в 80-е годы XX столетия пришли на отечественное телевидение, и в русских газетных текстах появился неологизм «мыльная опера», представляющий собой калькированную единицу с английского языка '*soap opera*'. Интересно, что повышенный интерес зрителей к телепроектам такого плана в английском языке способствовал вступлению данного собственно неологизма в синонимический ряд, и для обозначения «мыльных опер» стала употребляться такая лексическая единица, как '*sudser*', представляющая собой уже не собственно неологизм, а неологизм трансноминантного характера.

С прагматической точки зрения использование собственно неологизмов в виде словосочетаний в английских газетных текстах, как правило, характеризуется наличием авторского комментария, необходимого для установления контакта между адресантом и адресатом, что обеспечивает понимание читаемого текста.

Данная группа новообразований в английских газетных текстах составляет достаточно многочисленный пласт неологизмов. По своему характеру большинство заимствований представляют собой ассимилированные лексические единицы, подчинившиеся грамматическим и произносительным нормам принимающего языка. По способу словообразования для английского языка характерно наличие сложных слов и словосочетаний, причём и те и другие создаются по двум продуктивным моделям: 1) новое слово появляется за счёт сложения известного и неизвестного; 2) два известных читателю элемента образуют новое сложное слово или словосочетание. Стремление к экономии языковых усилий в английском языке проявляется в появлении сокращений различного типа, преобладающими из которых являются усечения.

Новообразования трансоминантного характера представляют собой новые лексические единицы, появляющиеся в языке с целью дать новое, более эмоциональное имя предмету, уже имеющему нейтральное наименование. Для английских неологизмов такого типа характерно активное использование модели словосложения. Ср.:

And a group of women psychologists thanked the board for using the word «chairperson» rather than «chairman» but argued that too much sexual discrimination still exists within the Association.

(i Friday, 2011, с. 17)

В английском языке данный трансоминант обозначает человека, председательствующего или руководящего каким-либо совещанием, конференцией или деловой встречей. В академической среде данное слово является нейтральным обозначением для номинации «заведующий кафедрой» или «декан». Следует отметить, что движение женщин за свои права способствовало появлению новых единиц в определённом секторе лексической карты, но и модификации в других секторах. Так, в 70-е годы прошлого века под влиянием феминистского движения английский язык был объявлен сексистским языком, т.е. языком, дискриминирующим женский пол, так как в нём содержится больше форм мужского рода, чем женского, что во многом объясняется широким использованием слова «man» в качестве второго компонента в названии профессий.

Как известно, в древнеанглийском языке слово «man», так же как и в современном, имело два значения («человек» и «мужчина»). В древнеанглийский период это не вызывало неудобств, так как наряду с этим словом существовало ещё несколько слов, различающихся по отношению к полу: *wer* (*waerþan*) взрослый человек мужского пола и *‘wif’* (*wifman*) *взрослый представитель женского пола*. Со временем *‘wif’* и *‘wifman’* преобразовались в *wife* и *woman*, в то время как *wer* и *waerþan* исчезли из языка к среднеанглийскому периоду. В результате звуковая форма *man* фиксирует в языке два концепта. Двойное значение слова *man* первоначально было характерно и для других германских языков, но постепенно для передачи значения «человеческое существо» в этих языках были образованы производные единицы, такие как *Mensch* в немецком и голландском, *maniska* в шведском, *menneske* в датском. В английском же языке этого не произошло. В результате феминистского движения и для снятия трудностей перевода вместо традиционных *cameraman*, *fireman*, *policeman*, *mailman* в английском языке 70-х годов XX в. появляются такие слова, как *camera operator*, *firefighter*, *law-enforcement* или *police-officer*. С целью выравнивания соотношения между женским и мужским полом в титулах, обращениях *man* заменяется *person*: *chairperson*, *Congressperson*, *spokeperson*.

В английском языке можно встретить новую лексику трансоминантного характера, созданную на основе игры слов: *airhead*; *baby-boomer*; *goggle-box*, *all-nighter*. Ср.:

Not sure what to wear as we were part of the hippie generation and are now the baby-boomers.

(The Wall Street Journal, 2011, с. D4)

Новообразование *‘baby-boomer’* представляет собой сложнопроизводную единицу, состоящую из двух слов *baby* (ребёнок) и *boomer* (имеет два значения: 1) самец кенгуру; 2) человек, рекламирующий что-либо или создающий шумиху вокруг чего-либо) с продуктивным словообразовательным суффиксом *-er* и служит для обозначения ребёнка, родившегося во время послевоенного демографического взрыва.

Интересным является новообразование «*goggle-box*», обозначающее «телевизор». Ср.:

The very speed of television's development might have led to some initial resistance to it, even resentment of it. «Goggle-box» and «idiot's lantern» are hardly terms of affection and respect.

(Daily Mail, 2008, с. 33)

Данное новообразование — это сложное слово, состоящее из двух: *goggle* — таращиться и *box* — коробка. Для того чтобы адресат газетного текста осознал значение перечисленных выше трансоминантов, адресант помещает их в такое контекстное окружение, из которого становится ясной семантика подобного новообразования. Этот приём, с одной стороны, помогает установить контакт

с читателем, а с другой — является очевидным моментом, оптимизирующим процесс чтения, и служит для поднятия настроения читателю.

В этих случаях адресант газетного текста рассчитывает на уровень компетентности своего адресата, особенно это отмечается в газетных текстах определённой коммерческой направленности, когда стиль газетной статьи нацелен на определённого читателя.

В процессе анализа англоязычной прессы также отмечаются случаи образования трансноминантных существительных по типу словопроизводства за счёт активного использования префиксов. Следует отметить, что появление производных неологизмов сознательно отмечается носителями языка только тогда, когда они осознают новизну обозначаемого. Этот способ преобладает при создании собственно неологизмов и вызывает определённый интерес, когда употребляется для образования трансноминантных единиц. Ср.:

They'll field a wild range of questions about youngsters that might include: What do I do about a child who can't sleep? How can I know if I'm pushing my preschooler.

(USA, Today, 2008, с. 5B)

Следует отметить, что префиксальные единицы, как правило, складываются целиком в русле английских словообразовательных традиций, их морфологическая структура и характер значения укладываются в сложившееся у носителей языка представление об обычном, стандартном слове. Производное слово характеризуется, в отличие от простого, наличием семантической расчленённости и наличием внутренней предикации [4:43]. Структура нового слова, образованного таким способом, вполне ясна и не вызывает затруднения в понимании читаемого. Исходя из этого уместно сделать вывод, что производные единицы не обладают сильной степенью коннотации новизны, и их можно отнести к «слабым» неологизмам.

Префиксальные единицы демонстрируют возросшую роль полупрефиксов. Как известно, полупрефиксы в большей степени, чем префиксы нагружены и в большей степени влияют на семантику производной единицы. Среди новообразований-трансноминантов, как для русского, так и для английского языка, характерно употребление полупрефиксов греческого происхождения: *megathon*, *megadual*, *microspunge*, *micromachine*. Ср.:

The BBC has rung to say it is miffed by this column's reporting of the M15 megathon on Monday night.

(USA, Today, 2011, с. B7)

В данном примере в корпусе неологизмов-трансноминантов отмечаются случаи усечения, характеризующегося сниженной стилистической окраской, что облачает газетный текст в определённые рамки неформального общения. Ср.:

Nowadays,...the (American presidential election) campaign is run by professional advisors who market the candidate....These Professionals are more technically adept than the oldpols who cut those deals in the smoke-filled rooms.

(Daily Telegraph, 2011, с.14)

С прагматической точки зрения употребление усечённых лексических единиц в газетном тексте помогает автору-адресанту привлечь внимание адресата-читателя, установить близкий контакт с ним. Являясь характерной чертой разговорного стиля, усечённые лексические единицы наделяют газетный текст неофициальностью, непринуждённостью и экспрессивностью речевого общения, что настраивает читателя на продолжение контакта.

Таким образом, для английского языка характерны образования новых трансноминантных единиц по принципу словосложения, усечения и активного употребления аффиксальных единиц.

К третьему типу неологизмов, широко используемых в английских газетных текстах, относятся семантические инновации. Под семантическими инновациями понимаются новые значения уже существующих слов. При этом переосмысление может иметь следующие варианты: 1) старые слова полностью меняют своё значение, утрачивая ранее существовавшее; 2) в семантической структуре слова появляется ещё один лексико-семантический вариант при сохранении всех традиционных. Как показывает выборка примеров, в языке газеты последних десятилетий преобладают единицы второго типа.

В англоязычной прессе чаще семантические новообразования представляют собой простые имена существительные, такие как *house*, *dog*. Иногда встречаются случаи семантического переосмысления на уровне сложного слова или словосочетания: *blue-ribbon*. В языке это уже существующие, правда, в другом значении, лексические единицы, которые наряду с употребительными значениями приобретают новое и в связи с этим они обладают высокой степенью мотивированности. Знакомая

фонетическая дистрибуция и типичное морфологическое членение помогают носителям языка осознать то новое, что появляется у известных слов.

Для английской публицистики характерно использование стилистически нейтральных семантических инноваций. Можно встретить такие новообразования, полученные в результате переосмысления, как: *spend, welfare, domino, dog*, отличающиеся нейтральной оценочностью при создании данных новых слов. Ср.:

Split-level drum programmes, sequencer motifs, minimal, costive basslines: the trad idea of the band grooving off one another, offleash hitting wood and metal, has been superseded by machines talking among themselves, with the producer as chairman. The singer in House is even more of a puppet than in oldstyle disco: the voice is vivisected by editing vocoderisation. House is not susceptible to a hijacking of its form by content, radical or authentic.

(USA, Today, 2011, с. B7)

Данный пример демонстрирует употребление слова 'house' в новом значении, а именно означает определённый стиль попмузыки. Такое семантическое переосмысление, несомненно, обладает нейтральной оценочностью. Чтобы адресат газетного текста понял значение семантической инновации данного типа, его автор использует последующий комментарий в виде разъяснения в том фрагменте повествования, где содержится неологизм.

Следует отметить, что среди семантических инноваций в анализируемой нами англоязычной прессе встречаются и стилистически эмоционально маркированные неологизмы. В газетном тексте можно встретить семантические инновации, несущие в себе такой эмоциональный заряд, как ирония: *mixer* (проворный диск-жокей), *American Dream* (американская мечта), *dog* (телефон), *fox* (привлекательная женщина), *hood* (сосед), *Humpty Dumpty* (кандидат, не имеющий шансов на избрание), *don't know* (колеблющийся избиратель). Напр.:

I'm don't know, and everyone knows it's the don't knows who decide the outcome of the elections.

(The Wall Street Journal, 2011, с. A12)

Новообразование 'don't know' — «колеблющийся избиратель» — представляет собой конвертированный неологизм и образовалось благодаря специальным письменным формам агитации, которые во время опроса общественного мнения перед выборами рассылаются населению. Как правило, в подобных формах для выбора того или иного кандидата предлагаются три возможных ответа: Yes/No/Don't know. Как известно, конвертированные единицы представляют собой особый тип дериватов, так как их производность носит внутренний (семантический) характер. Активизация семы «неуверенность, сомнение, неопределённость», потенциально заложенной в высказывании «don't know», привела к образованию неологизма, основанного на переосмыслении путём конверсии, и несёт в себе оттенок ироничного высказывания.

С прагматической точки зрения адресант газетного текста в случаях использования семантических инноваций с ироничной оценочностью, возможно, стремится перейти к близкому контакту с читателем. Как правило, при употреблении подобной лексики наблюдается миграция лексических единиц из разговорного или сленгового слоя в слой общелитературного стандарта.

Как известно, процесс пополнения лексики новыми словами всегда присутствовал в языке, однако за последние годы объем новаций и скорость их проникновения в язык заметно возросли. Газета является первым письменным фиксатором, регистрирующим появление лексических инноваций, имеющих тенденцию проникать в литературный язык. В газетном тексте новое слово имеет реальную возможность пройти стадию социализации (принятия его в обществе).

Процесс образования неологизмов и пополнения ими современного языка — процесс постоянный и, следовательно, представляет довольно обширное поле для дальнейших исследований.

Список литературы

- 1 Протасова Е.Ю. Язык русской прессы в Финляндии // Вопросы языкознания. — 2002. — № 5. — С. 57–70.
- 2 Заботкина В.И. Новая лексика современного английского языка. — М.: Высш. шк., 1989. — 126 с.
- 3 Нецименко Г.П. Динамика речевого стандарта современной публичной коммуникации: Проблемы. Тенденции развития // Вопросы языкознания. — 2001. — № 1. — С. 98–131.
- 4 Кубрякова Е.С. Номинативный аспект речевой деятельности. — М.: Наука, 1986. — 157 с.

Г.И.Исина, А.Сикиотова

Ағылшын газет мәтіндерінде неологизмдердің жасалу тәсілдері

Мақала газет мәтіні шеңберінде қазіргі ағылшын тілінде жаңа сөздердің құрылу тәсілдерін зерттеуге арналған. Газет жаңа нысандардың пайда болуы мен қоршаған орта құбылыстарының әсеріне түсетін сала болып саналады және соның негізінде газет саласы неологизмдердің пайда болуына жағымды алғышарттар туғызады. Газет — әдеби тілге ену ұстанымы бар лексикалық инновациялардың пайда болуын тіркейтін бірінші жазбаша фиксатор. Мақалада публицистикалық мәтіндерде көп қолданылатын неологизмнің үш басты түрі көрсетілген.

The article is devoted to the study of ways of forming new words in modern English in the framework of newspaper text. The newspaper is a sphere, the most responsive to the appearance of new objects and phenomena of reality, and, therefore, it creates favorable conditions for the emergence of neologisms. The newspaper is the first written retainer, recording the appearance of lexical innovations, which tend to penetrate into the literary language. The paper presents three main types of neologisms, commonly used in publicistic texts.

UDK 811.111

F.A.Kakzhanova, A.K.Temirbulatova, T.B.Zharkynbay

Y.A.Buketov Karaganda State University

The Problem of Participle in English

The problem of participle in English language is considered in the article. Further it is mentioned that this grammatical phenomenon is one of the relevant topics at the present stage of English language studying. The problem of participle is one of the most difficult and inconsistent phenomena of language. In spite of the position concerning the language status of the participle, all researchers converge in one: the participle is the language formation combining both verb and adjective peculiarities. Many linguists agree in opinion that participle is very complicated. A lot of linguists pay special attention to this phenomenon in English grammar.

Key words: non-finite forms, participle-I, participle-II, verbid, verb, infinitive, gerund, synchrony.

Linguists say that participle — I and gerund are homonyms. However it mentions that, gerund has, along with its verbal qualities, also there are substantive qualities; at a participle-I, along with its verbal qualities, is adjective qualities. And the analysis of the grammatical categories expressed in the second participle, is a great difficulty question and consequently is a problem of detection of its place among other participles. When the second participle becomes a part of the analytical form, it loses some of own features, and there can be a doubt a participle or an adjective.

B.A.Ilish specifies in that that at one of verbal are not present a category of the person or the inclination, also is not present a number category.

It is possible to agree with B.A.Ilish's opinion, that in certain syntactic designs we cannot speak about gerund and participle differentiation — I.If to analyze an example resulted by Ilish. «Do you mind her smoking?» In which her if is a possessive pronoun then smoking will be a gerund but if the pronoun costs in an objective case then smoking is a participle. Hence in some syntactic contexts the opposition between these two forms will be neutralized [1].

But at the same time it would be noticed that participle have never fulfilled the function of object, because it has no quality of a noun.

M.J.Blokh writes that the participle-I is the non-finite form of the verb which combines properties of verb, adjective and adverb, and the participle-II is the non-finite form of a verb which combines properties of a verb and property of an adjective, and is the unique form which has no own paradigm. In difference from a participle-I it does not have a property of an adverb. According to the author distinction between these forms is available as they possess different properties [2].

K.N.Kachalova and E.E.Izrailevich say that the participle in English language represents the non-finite form of a verb which along with verbal properties has properties of an adjective and an adverb. And depend-

ing on that it has what properties, the participle in the offer will carry out different functions: circumstances, definitions or additions. Authors do not differentiate the Participle-I, the Participle-II defining that it is a single form participle [3].

Most of modern linguists pay considerable attention to studying of the language phenomena in functional aspect. It is of current importance because it studies language phenomena from the view of functional grammar.

The participle problem is one of relevant topics in modern English language. Participle — is non-finite form of the verb possessing synthesized properties.

A.I.Smirnitsky gives the definition: participle is the third non-predicative (nominal) form of a verb which has a number of the lines which are pulling together it with an adjective [4].

I.P.Ivanova, V.V.Burlakova, G.G.Pocheptsov do not give the exact definition of a participle, only saying that the combination theory of non-finite forms — an infinitive, a participle and a gerund-in much is close to a verb: except a participle II, all these forms are capable to be combined with a direct object and all can be defined by an adverb. Verbal property is also that, except a participle of the second, all these forms have a specific paradigm. The category of the person and numbers at them is absent; time category as that also is absent: they are incapable to place action in this or that time piece, they specify only a parity of time of action designated by them with verb-predicate action [5].

M.J.Blokh defines participle as forms of the intermediary of a verb in many respects because of their lexical and grammatical features between a verb and not remedial parts of speech. The mixed features of these forms are shown in the basic spheres of the characteristic of parts of speech, that is in their value, structural marks, compatibility, and syntactic functions.

R.Murphy gives the definition of the Participle I and the Gerund are = *ing* forms. And a participle — II it is not mentioned at all, it considers it as a part of an adjective with the ending *-ed* [6].

From the above-stated it is necessary to draw a conclusion that exist defined the contradiction between the Participle I both the Participle II and the Gerund and the Participle I. And the problem of these forms in linguistics remains debatable a question to this day.

Participle II or Past Participle is the participle of last time describing the person, a subject or concept on action already made over it. Participles specify, when there was an action concerning the basic action in the offer.

Recollecting studied before a present participle that it is better to understand this law:

I see Kate writing the letter. — I see (I observe at the moment, action in the present) as Kate writes the letter. Kate writes the letter (simultaneously how I see, too in the present).

I see the letter being written. — I see (I observe at the moment, action in the present) as she writes the letter (simultaneously how I see, too in the present).

I saw Kate writing the letter. — I saw (observed in the past, action in the last time) as Kate wrote the letter (simultaneously how I saw in the past, too in the last time).

I saw the letter being written. — I saw (observed in the past, action in the last time) as she wrote the letter (simultaneously how I saw in the past, too in the last time).

I will see Kate writing the letter. — I will see (I will observe in the future, action in the future time) as Kate will write the letter (simultaneously how I will observe, too in the future time).

I will see the letter being written. — I will see (I will observe in the future, action in the future time) as the the letter will be written (simultaneously how I will observe, too in the future time).

The present perfect participles (Present Participles Perfect) having booked / having been booked — action has occurred to action in the basic offer (has just ended, or comes to an end directly by the time of the action described by a verb-predicate):

Having been told the new phone number Kate types it into the database. — Having been told new telephone number (by the time of in the present), Katya types (in the present) it in a database.

Having been told the new phone number Kate typed it into the database. — Having learnt (literally: being told) new telephone number (by the time of in the past), Katya has brought (in the past) it in a database.

Non-finite forms of the verb, the infinitive, the gerund, participle I (present participle) and participle II (past participle), are otherwise called «verbals», or «verbids». The term, introduced by O.Jespersen, implies that they are not verbs in the proper sense of the word, because they combine features of the verb with features of other notional parts of speech. Their mixed, hybrid nature is revealed in all the spheres of the parts-of-speech characterization: meaning, formal features, and functions. The non-verbal features of verbids are as follows: they do not denote pure processes, but present them as specific kinds of substances and proper-

ties; they are not conjugated according to the categories of person and number, have no tense or mood forms; in some contexts they are combined with the verbs like non-verbal parts of speech; they never function as independent predicates; their functions are those characteristic for other notional parts of speech. The verbal features of verbids are as follows: their grammatical meaning is basically processual; like finites, they do have (at least, most of them have) aspect and voice forms and verbal combinability with direct objects and adverbial modifiers; they can express predication in specific semi-predicative constructions. Thus, verbids can be characterized as intermediary phenomena between verbs and other non-verbal parts of speech.

The opposition between finite and non-finite forms of verbs expresses the category of «finitude». The grammatical meaning, the content of this category is the expression of verbal predication: the finite forms of the verb render full (primary, complete, genuine) predication, the non-finite forms render semi-predication, or secondary (potential) predication. The formal differential feature is constituted by the expression of verbal time and mood, which underlie the predicative function: having no immediate means of expressing time-mood categorial semantics, the verbids are the weak member of the opposition.

At a participle II or only one unchangeable form, this participle always passive and always made, i.e., unlike a participle-I has no neither valid, nor imperfect forms. The Participle — II has no separate categories of time and pledge as can express the actions concerning by any time depending on time of a predicate.

Participle I (present participle) is fully homonymous with the gerund: it is also an 'ing-form' (or, rather, four 'ing-forms', cf.: writing, being written, having written, having been written). But its semantics is different: it denotes processual quality, combining verbal features with features of the adjective and the adverb; participle I can be characterized as a phenomenon of hybrid processual-qualifying nature, intermediary between the verb and the adjective/adverb. The triple nature of participle I finds its expression in its mixed valency and syntactic functions. The verb-type combinability of participle I is revealed in its combinations with nouns denoting the subject and the object of the action, e.g.: her entering the room, with modifying adverbs and with auxiliary verbs in the analytical forms of the verb; the adjective-type combinability of participle I is manifested in its combinations with modified nouns and modifying adverbs of degree, e.g.: an extremely maddening presence; the adverb-type combinability of the participle is revealed in its combinations with modified verbs, e.g.: to speak stuttering at every word. In its free use, participle I can function as a predicative, e.g.: Her presence is extremely maddening to me; as an attribute, e.g.: The fence surrounding the garden was newly painted; and as an adverbial modifier, e.g.: While waiting he whistled.

Like any other verbid, participle I can form semi-predicative constructions if it is combined with the noun or the pronoun denoting the subject of the action; for example, complex object with participle I, e.g.: I saw her entering the room; complex subject with participle I (the passive transformation of the complex object constructions), e.g.: She was seen entering the room. In addition, participle I can form a detached semi-predicative construction, known as the absolute participial construction, which does not intersect in any of its components with the primary sentence part, e.g.: The weather being fine, we decided to take a walk; I won't speak with him staring at me like that.

In complex object and complex subject constructions the difference between the infinitive and participle I lies in the aspective presentation of the process: participle I presents the process as developing, cf.: I often heard her sing in the backyard. — I hear her singing in the backyard.

The absolute homonymy of the gerund and participle I has made some linguists, among them American descriptivists, the Russian linguists V.Y.Plotkin, L.S.Barkhudarov, and some others, treat them not as two different verbids, but as generalized cases of substantive and qualitative functioning of one and the same «ing-form» verbid. Particularly disputable is the status of the semi-predicative construction, traditionally defined as the «half-gerund» construction, in which the semantics of the «ing-form» is neither clearly processual-substantive nor processual-qualifying and it is combined with the noun in the common case form, e.g.: I remember the boy singing in the backyard.

The dubious cases can be clarified if the gerund and the participle are distinctly opposed as polar phenomena. In gerundial constructions the semantic accent is on the substantivized process itself; the nominal character of the verbid can be shown by a number of tests, for example, by a question-forming test, cf.: I remember the boy's singing (his singing). — What do you remember?; the noun denoting the subject of the action semantically and syntactically modifies the gerund — Whose singing do you remember? In participial constructions the semantic emphasis is on the doer of the action, e.g.: I remember him singing. — Whom do you remember?; the present participle modifies its subject, denoting processual quality. In half-gerund constructions the semantic accent is on the event described, on the situational content with the processual substance as its core, cf.: I remember the boy singing in the backyard. — What do you remember about the boy?

This case can be treated as the neutralization of the opposition, as a transferred participle, or a gerundial participle.

In the attributive function, the semantic differences between participle I and the gerund are unquestionable: the noun modified by participle I denotes the actual doer of the action, and the participle denotes its processual qualification; the meaning of the gerund in the attributive function is non-dynamic; the difference can be demonstrated in the following tests, cf.: a sleeping girl à a girl who is sleeping (participle I); a sleeping pill à a pill taken to induce sleep (the gerund).

Participle II, like participle I, denotes processual quality and can be characterized as a phenomenon of hybrid processual-qualifying nature. It has only one form, traditionally treated in practical grammar as the verbal «third form», used to build the analytical forms of the passive and the perfect of finites, e.g.: is taken; has taken. The categorial meanings of the perfect and the passive are implicitly conveyed by participle II in its free use, for example, when it functions as a predicative or an attribute, e.g.: I saw the written book (participle II as an attribute); The book was brightly illustrated (participle II as a predicative). The functioning of participle II is often seen as adverbial in cases like the following: When asked he answered to all questions. But such constructions present cases of syntactic compression rather than an independent participle II used adverbially, cf.: When asked directly ‘When he was asked directly... Thus, participle II can be characterized as a verbid combining verbal features (processual semantics and combinability) with the features of the adjective.

Like any other verbid, participle II can form semi-predicative constructions if combined with the inner subject of its own; they include complex object with participle II, e.g.: I’d like to have my hair cut; We found the door locked; complex subject with participle II (the passive transformation of the complex object constructions), e.g.: The door was found firmly locked; and absolute participial construction with participle II, e.g.: She approached us, head half turned; He couldn’t walk far with his leg broken.

The meaning of the perfect is rendered by participle II in correlation with the aspective lexico-grammatical character of the verb: with limitive verbs participle II denotes priority («relative past») while participle I denotes simultaneity («relative present»), cf.: burnt leaves (‘the leaves have already been burnt’; relative past) — burning leaves (‘the leaves are burning now’; relative present); hence the alternative terms: participle I — present participle, participle II — past participle. With unlimitive verbs this difference is neutralized and participle II denotes simultaneity, e.g.: a brightly lit room. In addition, participle I and participle II are sometimes opposed as the active participle and the passive participle, cf.: the problem discussed (passive) — though participle II also participates in the structural formation of the passive and the perfect of participle I, e.g.: being discussed, having discussed. This, together with the other differential properties, supports the status of participle II as a separate verbid.

Participle is one of the most difficult and inconsistent phenomena of language. In spite of the position concerning the language status of the participle, all researchers converge in one: the participle — the language formation combining both verb and adjective peculiarities.

Referens

- 1 Ilish B.A. Structure of the English Language. — L.: Prosveshchenie, 1971. — 363 p.
- 2 Blokh M.J. Theoretical grammar of the English language. — M.: High. School, 1983. — 383 p.
- 3 Kachalova K.N., Izrailevich E.E. Practical grammar of the English language with exercises and keys. — M.: Yunves, 1998. — 548 p.
- 4 Ivanova I.P., Burlakova V.V., Pocheptsov G.G. Theoretical grammar of modern English language. — M.: High School, 1981. — 285 p.
- 5 Smirnitsky A.I. Morphology of English of language, 1959. — 428 p.
- 6 Murphy Raymond English grammar in USE. — Cambridge University Press, 2004. — 379 p.

Ф.А.Қақжанова, А.К.Термірбұлатова, Т.В.Жарқынбай

Ағылшын тіліндегі есімшенің мәселесі

Мақалада ағылшын тіліндегі есімше мәселесі қарастырылған. Ағылшын тілін зерттеуде бұл грамматикалық ұғым қазіргі кезеңнің көкейкесті тақырыптарының бірі болып табылады. Есімше мәселесі өте күрделі және қарама-қайшылық тудыратын ұғым. Есімшенің статусына қатысты жағдайға қарамастан көптеген зерттеушілердің ойлары бір жерден шығып отыр: есімше — етістік және сын есім ерекшеліктерін үйлестіретін тіл құрылымы. Көп лингвистер есімше мәселесі өте күрделі екеніне келіседі. Сол себепті ағылшын тіліндегі осы мәселеге ерекше көңіл аударады.

В статье рассматривается проблема причастия в английском языке. Это грамматическое явление — одна из актуальных тем на современном этапе изучения английского языка. Проблема причастия является одним из самых сложных и противоречивых явлений языка. Несмотря на положения, касающиеся статуса причастия, все исследователи сходятся в одном: причастие — это формирование языка, сочетающее особенности глагола и прилагательного. Многие лингвисты сходятся во мнении, что причастие очень сложное явление в английской грамматике и обращают на него особое внимание.

УДК 81'22

Л.А.Нефедова

Челябинский государственный университет, Россия

Когнитивные особенности статуса имплицитного и эксплицитного смыслов

В статье рассмотрены вопросы имплицитивной коммуникации, понимаемой как акт коммуникации, базирующийся на неявно выраженном смысле в результате когнитивной обработки получаемой информации. Определен статус имплицитного и эксплицитного смыслов с позиций осмысления говорящим ситуации как означаемого высказывания на сигнификативном уровне с учетом коммуникативно-релевантных условий коммуникативного акта.

Ключевые слова: коммуникативный акт, имплицитивная коммуникация, имплицитный смысл, эксплицитный смысл, концептуализация, виды категорий, смысловые трансформации.

В исследованиях ученых, занимающихся проблемой имплицитности, четко разграничиваются эксплицитный и имплицитный смыслы. Под имплицитным смыслом предлагается понимать такое информационное содержание, которое предназначено говорящим для сообщения и выражено или опосредовано путем эксплицитного выражения некоего другого содержания, из которого по законам логики следует определяемое [1; 36]. При этом выделяется три разновидности смысла: эксплицитный денотативно-коммуникативный смысл, имплицитный пресуппозициональный смысл и имплицитный, предназначенный для сообщения, т.е. коммуникативный смысл [1; 27]. Речь идет о том, что то информационное содержание, которое в одних высказываниях выражено имплицитно, в других может составлять их эксплицитный денотативно-коннотативный смысл. Исследователь подчеркивает, что имплицитный коммуникативный смысл — это невербализованное сигнификативное значение высказывания на глубинном уровне его семантической структуры, который может быть также назван его латентным смыслом, возникающим вследствие имплицитивной связи эксплицитного, манифестируемого смысла с фактами, сопровождающими вербальную коммуникацию и имеющими различительное коммуникативное значение [1; 44].

По мнению Ю.М.Скребнева, статус имплицитного и эксплицитного смыслов определяется их отношением к импликациям и экспликациям в области функционирования языковых единиц, где под экспликацией понимается область прямого, вербального выражения значений, а под импликацией — область непрямого, опосредованного выражения значений и смыслов [2; 16]. Онтологическая природа имплицитного коммуникативного смысла заключена в способе осмысления говорящим ситуации как означаемого высказывания на сигнификативном уровне, с учетом коммуникативно-релевантных условий коммуникативного акта.

Если явно выраженные смыслы являются результатом взаимодействий между регулярными значениями слов и грамматическими значениями синтаксических единиц, и при этом важную роль играют более крупные составляющие, то имплицитные смыслы чаще всего выражаются при помощи разного рода окказионализмов: необычными грамматическими формами, видоизмененными синтаксическими конструкциями, словами с измененной семантической структурой.

Л.Г.Бабенко отмечает, что ментальное семантическое пространство текста объемно, открыто и способно выражать не только явные, непосредственно эксплицированные смыслы, но и неявные, имплицитные. Кроме того, она предполагает, что «денотативно-референциальный компонент ментального пространства в большей степени эксплицируется, в то время как концептуальная информация преимущественно из текста выводится, так как чаще всего именно она имплицитна» [3; 70].

Ментальные представления действительности проявляются в двух основных формах — чувственно-наглядной и абстрактно-понятийной, соответственно и смысл представляет собой единство аффективных и интеллектуальных процессов, так как только оптимальное сочетание рационального и эмоционального создает его полноценность. Эмоциональные компоненты часто даже заслоняют и подавляют рациональные аспекты смысла. В связи с этим можно говорить о наличии логической или эмоциональной доминанты смысла.

Особенно часто преобладание той или иной доминанты прослеживается в тексте художественного произведения, где чаще всего имплицитно выражены не только события, мысли, идеи, но и характеристика душевного состояния персонажей, а также эмоционально-оценочное отношение автора к описываемым событиям.

Таким образом, по характеру информации, имплицитно содержащейся в акте коммуникации, можно выделить:

- а) имплицитный смысл с логической доминантой;
- б) имплицитный смысл с эмоциональной доминантой.

И эта дихотомия является довольно естественной, так как процесс формирования мыслей уже содержит и само отношение коммуникантов к происходящему.

Следовательно, смысл является продуктом не только сложных взаимодействий между различными элементами текста, внетекстовыми структурами, результатом использования определенных видоизменений, иногда даже и искажений, его разноуровневых единиц, но и, самое главное, — основой новых ментальных репрезентаций, отображающих реальность.

Рассмотрев основные подходы к изучению имплицитности, составляющие ее компоненты, мы пришли к выводу, что наиболее глубоко и многосторонне ее следует рассматривать с точки зрения реализации общих принципов, управляющих ментальными процессами.

Наш подход к проблеме смысла базируется на концепции З.И.Хованской, которая считает, что универсальным способом развертывания любой коммуникации являются тема-рематические отношения [4; 107].

Поскольку содержание всегда развертывается от данного к новому (логически этот процесс нельзя представить иначе), то это отношение (данное / новое) и составляет инвариантное свойство смысла.

Под влиянием ситуации и других коммуникативных факторов эта инвариантная смысловая структура формируется по-разному, находясь в основе конкретного смысла.

Подвижный характер смысла и, соответственно, высказывания наглядно обнаруживается при анализе идентичных по синтаксической структуре и лексическому наполнению высказываний в различных ситуациях.

Проиллюстрируем это положение конкретным примером.

Высказывание «*Tu sais, j'ai malà la tête*» («Ты знаешь, у меня болит голова»), изолированное от конкретной ситуации общения, обладает следующим предполагаемым тема-рематическим отношением, которое в терминологии Р.Барта можно назвать семантическим кодом: данное = имеется какое-то говорящее лицо, новое = у него болит голова. При соотношении данного высказывания с единичной ситуацией формируется его конкретный смысл, т.е. реальное распределение содержательных компонентов по схеме тема-рематического отношения, различное в каждой ситуации. В связи с тем, что каждый раз в конкретной ситуации эта фраза обнаруживает разный смысл, мы имеем дело с тремя различными высказываниями, и этот список можно продолжить и далее. В данной ситуации герменевтический код, который содержит в себе формулировку вопроса, предполагает формулировки разных возможных ответов.

1) — Alors, on va au cinéma ce soir?(Итак, идем сегодня вечером в кино?)

* Tu sais, j ' ai mal à la tête.(Ты знаешь, у меня болит голова.)

2) — Eh bien, tu ne manges pas? (Что ты не ешь?)

* Tu sais, j ' ai mal à la tête.(Ты знаешь, у меня болит голова.)

*

3) — Tu n'as pas une bonne mine aujourd' hui?(Что-то ты плохо выглядишь?)

* Tu sais, j ' ai mal à la tête.(Ты знаешь, у меня болит голова.)

В первой ситуации реплики диалога обнаруживают следующую смысловую структуру:

- Alors, on va au cinéma ce soir?

Тема: Да, мы договаривались ранее (например, вчера), что сегодня вечером пойдем в кино. Рема:

а) Наша договоренность остается в силе? б) Мы пойдем сегодня в кино?

* Tu sais, j ' ai mal à la tête.

Тема: Да, мы договаривались об этом вчера, когда я был здоров.

Рема: а) Но сегодня я не могу выполнить обещание, и прошу меня извинить за это; б) так как сейчас у меня болит голова. В данном случае благодаря микроконтексту появляется дополнительный, параллельный смысл, так как отрицание выражено имплицитно. Можно утверждать, что здесь проявляется фон глубинных мотивов, в скрытом виде заключенных в высказывании.

Во второй ситуации выделяется следующая смысловая структура реплик диалога:

* Eh bien, tu ne manges pas?

Тема: У тебя был всегда хороший аппетит. Рема: а) Что с тобой случилось, почему ты не ешь?

б) Тебе что-то не нравится?

* Tu sais, j ' ai mal à la tête.

Тема: Нет, мне все нравится. Рема: а) Но у меня нет аппетита; б) Так как у меня болит голова.

В третьей ситуации также обнаруживается специфическое тема-рематическое отношение в репликах:

* Tu n'as pas une bonne mine aujourd' hui?

Тема: Обычно ты хорошо выглядишь. Рема: а) Что с тобой случилось? б) Ты плохо выглядишь.

Тема: Да, меня трудно узнать. Рема: а) Это объясняется моим здоровьем; б) У меня болит голова.

Следовательно, реплика «Tu sais, j ' ai mal à la tête» — обнаруживает в трех приведенных ситуациях совершенно различное тематическое содержание, а в рематическом содержании общим является лишь один компонент (б), который комбинируется с другими коммуникативными компонентами смысла. В целом эти фразы должны быть расшифрованы как три различных высказывания на основании расхождения их смысловой структуры, что наглядно иллюстрирует как подвижность любой коммуникативной единицы, так и решающую роль ситуативно-контекстуальных факторов в формировании ее смысла. Этот вывод подтверждается тем фактом, что ни одно из этих высказываний не совпадает полностью по смыслу с предполагаемым тема-рематическим отношением, которое было выявлено при вычленении фразы из конкретных условий общения.

Таким образом, мы различаем смысловую структуру, т.е. инвариантное содержательное свойство высказывания, которое заключается в обязательном наличии тема-рематического отношения, и конкретный смысл, т.е. реализацию этого отношения в конкретной ситуации общения.

Инвариантная смысловая структура, представленная тема-рематическим отношением, может характеризовать высказывание и в отрыве от ситуации, создаваясь в этом случае лишь за счет языковых средств. Однако подобного рода тема-рематическое отношение является лишь гипотетическим, предполагаемым, поскольку реальное распределение содержательных компонентов по схеме «данное / новое», т.е. конкретный смысл высказывания целиком предопределяется коммуникативными условиями. Соответственно и смысловая завершенность, являющаяся обязательным свойством любого высказывания, рождается не на уровне его гипотетического тема-рематического отношения, а на уровне конкретного смысла, т.е. обнаруживает полную ситуативную привязанность.

Формирование конкретного смысла высказывания происходит под влиянием обязательных для этого факторов — взаимоотношения участников коммуникативного акта, контекста, ситуации, паралингвистических средств, общих пресуппозиций и импликатур говорящих, которые взаимодействуют в процессе общения с собственно языковыми средствами [5; 52].

Проанализируем внешние факторы, под воздействием которых происходит формирование смысла высказывания на базе языковых средств.

Изучение смысла конкретного высказывания должно основываться на анализе всего акта коммуникации: условий его реализации и его составляющих, так как изменение одного из этих компонентов влечет за собой изменение смысла высказывания. Рассмотрим подробнее понятие коммуникативного акта и все вопросы, связанные с ним.

Для того чтобы ответить на вопрос, как осуществляется акт коммуникации, из каких компонентов он состоит, обратимся прежде всего к модели речевого акта, описанной К.Бюлером. Его схема, в которой выделены три вершины: говорящий, слушающий и некто или нечто, о ком или о чем идет речь [6; 50], полностью отражает акт коммуникации и представляется приемлемой для анализа высказываний.

Как бы описывая эту модель, К.Гаузенблас подчеркивает, что «единичный акт коммуникации имеет место между участниками в данных условиях (в данном окружении как реакция на данный стимул и с данной целью) с использованием коммуникативной системы» [7; 62].

Коммуникативный акт является социальным по своей природе. Это означает, что участники коммуникации находятся в определенных взаимоотношениях, которые влияют на процесс общения. В акте коммуникации принимают участие, по крайней мере, два партнера, и чтобы он состоялся, они должны изъявить желание вступить в контакт. В процессе общения партнеры могут меняться ролями, т.е. по очереди выполнять функции говорящего и слушающего, при этом важную роль играют такие обстоятельства, как наличие или отсутствие предварительного знакомства между ними, характер взаимоотношений (близкие или дальние отношения, дружеские, нейтральные или враждебные, официальные или неофициальные), так как их учет позволяет более глубоко изучить процесс непосредственного общения (Ш.Балли, Е.А.Земская и др.).

Последнее время ученые ведут речь о реляционном коммуникативном акте как виде речевой деятельности, результатом которой является порождение или восприятие речевого произведения, минимизирующего реально существующие отношения [8; 100].

Говоря об акте общения, представляется существенным остановиться еще на двух моментах. Во-первых, коммуникативный акт является единичным проявлением общего, т.е. речевой деятельности, которая, в свою очередь, реализуется через акт индивидуального общения. Следовательно, каждое высказывание является результатом акта коммуникации и передает содержание, которое обнаруживает зависимость от каждого компонента этого акта. Во-вторых, в коммуникативном акте проявляется то общее, что свойственно в целом непосредственному общению, и поэтому, чтобы проникнуть в общие закономерности этого процесса, следует рассматривать его в актах конкретной реализации.

В коммуникативном акте достаточно сложно отличить смыслы имплицитные и эксплицитные. И.Р.Гальперин считает, что основой для такого разграничения служат актуализационные операции, которые оказываются в фокусе семантической проекции, и смысловой элемент при этом реализуется как референт искомого смысла [9; 64].

Речевая деятельность выполняет определенные функции, которые в процессе речемыслительной деятельности подвергаются концептуализации и категоризации. Концептуализация — один из важнейших процессов познавательной деятельности, заключающийся в осмыслении поступающей информации и приводящий к образованию концептов, концептуальных структур и концептуальных систем в мозгу. По мнению Н.Н.Болдырева, концептуализация выступает в виде процесса осмысления поступающей информации, мысленного конструирования определенных представлений о мире в виде концептов или фиксированных в сознании человека смыслов [10; 22].

Концептуализация тесно связана с процессом категоризации. Концептуализация направлена на выделение неких минимальных единиц человеческого опыта в их идеальном, содержательном представлении, а категоризация — на объединение в более крупные разряды единиц, проявляющих в том или ином отношении сходство или характеризующихся как тождественные, так как наши знания о мире хранятся в обобщенной категориальной форме. По мнению Е.С.Кубряковой, категоризация — это «одно из ключевых понятий в описании познавательной деятельности человека» [11; 42]. Следовательно, речемыслительная деятельность предполагает у говорящего совокупность знаний об окружающем мире, которые приобретаются человеком в процессе познания; приобретенные знания сохраняются в сознании человека в упорядоченном виде целыми группами, относящимися к различным сферам житейского опыта [12; 68]. Иначе говоря, деление мира на категории и отнесение каких-то конкретных вещей, предметов и событий к этим категориям как раз и является важнейшей функцией человеческого сознания, которая лежит в основе всей познавательной деятельности человека.

Выделяется несколько типов категорий: базового уровня, классические, порождаемые, радиальные, градуированные, кластерные и некоторые другие. Н.Н.Болдырев определяет базовые категории как первичные, отражающие естественную форму категоризации мира в процессе обыденного познания. Классические категории имеют структуру пучков признаков, представляя собой множество свойств, выделяемых в процессе теоретического, научного познания. Порождаемые категории определяются или порождаются ее центральными членами, к которым применяются какие-то общие правила. В радиальной категории всегда структурируется схема «центр — периферия», когда одна подкатегория образует центр, а другие могут быть подцентрами. Градуированные категории отличаются расплывчатостью границ, и в их основе лежат параметрические (градуированные) концепты, которые соотносятся с определенной шкалой и выражаются словами типа: высокий, богатый, близкий и т.д. Кластерные категории представляют собой сложное пересечение нескольких подкатегорий, которое психологически является более центральным, чем сами подкатегории [10; 18]. Типология выделенных категорий лишней раз подчеркивает, что способность к категоризации является одной из центральных функций человеческого сознания, которая во многом определяет процессы и результаты познания мира и то или иное его понимание.

Рассматривая с этих позиций имплицитность, следует подчеркнуть, что познавательная структура высказывания или текста всегда представлена в языковой структуре в свернутом, компактном виде, т.е. данная категория играет значительную роль в когнитивном компоненте содержания. Н.А.Кобрина ведет речь о ментальной основе в концепции функционально-семантического поля и в идее прототипов, подчеркивая, что в последнее время наблюдается опережение в росте инвентаря понятий при очень незначительном росте инвентаря языковых средств и поэтому вырастает роль имплицитных, т.е. форм, имплицитирующих невысказанное в любом тексте [13; 173]. Тот поворот к динамической реализации и творческому аспекту, который наблюдается в языке, представляет особый интерес для исследователя, так как в данном случае происходит отражение понятийного субстрата, выраженного чаще всего имплицитно. В сознании людей именно импликационал является первичной реальной сущностью. Он шире в функционально-семантическом плане, так как механизмы нашей памяти базируются на том, что любое слово входит в несколько сеток отношений и использование нескольких ассоциаций обеспечивает мобильность и динамичность его реализации. Следовательно, для речепорождения и речевосприятия более актуален импликационал, позволяющий воспринимать юмор, вторичный смысл, эмотивность и стилистические эффекты [13; 175].

Как отмечает Н.Хомский, человек, овладевший любым естественным языком, развивает богатую и сложную систему знаний. Эта когнитивная система дает конкретное и точное знание многих фактов, вследствие чего мозг производит вычислительные операции особой формы, чтобы прийти к точным заключениям относительно фактов высокой степени сложности [14; 161]. Данная система знаний позволяет воспринимать любую информацию, в том числе и неявно выраженную. Интересно, что глаголу *to cognize* Н.Хомский посвящает в своей книге о ментальных репрезентациях языка несколько специальных страниц, подчеркивая его отличие от термина *to know*, который, по мнению ученого, предполагает сознательное владение сведениями о чем-то, тогда как *to cognize* — подсознательное, имплицитное, зачастую даже неосознаваемое или неосознанное [15; 69].

Базовым комплексом для создания когнитивной модели имплицитности, на наш взгляд, должна служить информационно-смысловая структура текста, в которой можно рассмотреть распределение и перераспределение когнитивной нагрузки. Очень часто восприятие имплицитной информации происходит за счет перераспределения когнитивной нагрузки в сценах соответствующих фреймов и мотивируется избирательностью языка к признакам внеязыковой действительности. Типичными смысловыми трансформациями, свойственными этому виду, являются: описательные, уточняющие, аргументирующие трансформации. И это становится возможным вследствие того, что когнитивный контекст является моделью культурно-обусловленного, канонизированного знания, которое является общим хотя бы для части говорящего сообщества.

Рассматривая с когнитивных позиций имплицитность, следует подчеркнуть, что познавательная структура высказывания или текста всегда представлена в языковой структуре в свернутом, компактном виде, т.е. категория играет значительную роль в когнитивном компоненте содержания.

Список литературы

- 1 Лисоченко Л.В. Высказывания с имплицитной семантикой: (Логический, языковой и прагматический аспекты). — Ростов н/Д., 1992. — 166 с.
- 2 Скребнев Ю.М. Очерк теории стилистики. — Горький, 1971. — 178 с.
- 3 Бабенко Л.Г., Васильев И.Е., Казарин Ю.В. Лингвистический анализ художественного текста. — Екатеринбург: Изд. УрГУ, 2000. — 438 с.
- 4 Хованская З.И. Категория связанности в смысловом развертывании коммуникации // Лингвостилистические проблемы текста. — 1980. — С. 90–111.
- 5 Нефедова Л.А. Когнитивная специфика имплицитной коммуникации. — Saarbrücken: LAP Lambert Academic Publishing, 2011. — С. 141.
- 6 Бюлер К. Теория языка. — М.: Рус. яз., 1993. — 174 с.
- 7 Гаузенблас К. О характеристике и классификации речевых произведений // Новое в зарубежной лингвистике. — М., 1978. — Вып. 8. — С. 58–92.
- 8 Бороздина И.С. Семантическое и концептуальное содержание реляционного речевого акта // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2012. — № 2. — С. 100–106.
- 9 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. — М.: Наука, 1981. — 118 с.
- 10 Болдырев Н.Н. Языковые категории как формат знания // Вопросы когнитивной лингвистики. — 2006. — Т. 1. — № 2. — С. 5–22.
- 11 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. — М.: Филол. ф-т МГУ, 1997. — 245 с.
- 12 Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. — Л.: Просвещение, 1972. — 164 с.
- 13 Кобрин Н.А. Когнитивная лингвистика: Истоки становления и перспективы развития // Когнитивная семантика: Материалы II Междунар. шк.-семинара по когнитив. лингвистике. — Тамбов: Изд-во ТГУ, 2000. — С. 169–179.
- 14 Хомский Н. Язык и проблемы знания // Вестн. Моск. ун-та. Сер. филология. — 1996. — № 4. — С. 150–172.
- 15 Chomsky N. Rules and representations. — New-York: Columbia Univ., 1980. — P. 50–78.

Л.А.Нефедова

Имплицитті және эксплицитті мәніс мәртебесінің танымдық ерекшеліктері

Мақалада алынған ақпаратты танымдық өңдеу нәтижесінде ашық түрде көрінбейтін мәнге негізделген коммуникативтік акт ретінде түсінілетін имплицитті коммуникация мәселелері қарастырылады. Сөйлеушінің жағдаятты коммуникативтік актінің қарым-қатынасқа тән шарттарын сигнификативтік деңгейдегі таңбасы деп түсінуі тұрғысынан имплицитті және эксплицитті мәніс мәртебесі анықталады. Нақты айтылымның мәнін зерттеу қарым-қатынас актісін түгел — оның өту жағдайы мен құрамдас бөліктерін — талдауға негізделеді, өйткені бір ғана компоненттің өзгеруі айтылым мәнін де өзгертеді.

The present article is dedicated to the review of implicit communication issues which is understood as a communicative act based on the meaning expressed non-directly as a result of cognitive processing of the received information. The article also defines the status of explicit and implicit meanings from the point of view of the speaker's realization of the situation as an assigned statement on the signifying level. Relevant communicative conditions are also taken into consideration. The study of the meaning of the given statement should be based on the analysis of the whole communicative act, i.e. the conditions of its realization and its components, as the change of one of these components results in a change of the meaning of the utterance.

Е.М.Антонова¹, А.Н.Галяутдинова²¹ Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова;² Оздоровительный центр «Боровое», Щучинск

Опыт семантико-когнитивного моделирования концепта «синий»

В статье представлен опыт семантико-когнитивного анализа единиц номинативного и ассоциативного полей концепта «синий», осуществленного с целью его целостного лингвоконцептологического описания. Авторами сформулирована словесная модель исследуемого концепта, отражающая соотношение образного, информационного и интерпретационного компонентов. Рассмотрена категориальная структура данной единицы концептосферы в виде иерархии когнитивных классификационных признаков. Выявлены национально-культурные особенности лингвоцветового мышления носителей русского языка.

Ключевые слова: концепт, лингвокогнитология, семантико-когнитивное исследование, структура концепта, ассоциативный эксперимент, моделирование концепта, номинативное поле, ассоциативное поле, когнитивные признаки.

Предлагаемое исследование осуществлено в русле семантико-когнитивного направления лингвокогнитологии, актуализирующего рассмотрение вопроса о соотношении семантики языка с концептосферой народа, корреляции семантических и когнитивных процессов, изучение концептов через значения номинирующих их языковых единиц [1; 18].

Считается, что концепт в языке чаще всего представлен в слове. Слово может иметь статус имени концепта, т.е. языкового знака, в котором объективируется центральная точка концепта и который эксплицирует концептуальное знание. Любая номинация является ключом, открывающим для человека концепт как ментальную единицу, предоставляя возможность пользоваться концептом в мыслительной деятельности.

Совокупность концептов словарного запаса индивида, как и всего языка в целом, образует концептосферу. Та часть концептосферы, которая получила выражение с помощью языковых знаков, совокупность значений, передаваемых знаками данного языка, составляют его семантическое пространство. Анализ отдельных участков семантического пространства языка позволяет выявить значительную часть содержания отраженных в них концептов, конкретизировать структуры знаний, находящихся в том или ином секторе концептосферы, получить представление о некоторых особенностях когнитивной деятельности человека [1; 62].

Данное исследование посвящено изучению семантики наименований, объективирующих концепт «синий», с целью построения его словесной семантико-когнитивной модели. В работе реализована методика семантико-когнитивного анализа, разработанная представителями теоретико-лингвистической школы Воронежского университета — З.Д.Поповой и И.А.Стерниным.

На первом этапе исследования, согласно избранной методике, было осуществлено построение номинативного поля рассматриваемого концепта, которое представляет собой совокупность языковых средств, вербализующих концепт «синий» и его отдельные признаки. «Чтобы восстановить структуру концепта, надо исследовать весь языковой корпус, в котором репрезентирован концепт (лексические единицы, фразеологию, паремиологический фонд), включая систему устойчивых сравнений, запечатлевших образы-эталоны, свойственные определенному языку» [2; 9].

В качестве языковых средств, обеспечивающих лингвокогнитивное описание концепта, в данной работе признаны: ключевое слово, объективирующее цветовой концепт и рассматриваемое в качестве имени номинативного поля; системные синонимы номинации-репрезентанта; однокоренные слова, словообразовательно связанные с основными лексическими средствами вербализации концепта; фразеологические единицы (фразеосочетания, пословицы, поговорки и афоризмы), включающие имя концепта; устойчивые сравнения с ключевым словом; представленные в лексикографических описаниях контекстные употребления — свободные словосочетания, которые номинируют те или иные признаки, характеризующие исследуемый концепт.

Синонимические ряды извлечены из «Словаря русских синонимов и сходных по смыслу выражений» Н.Абрамова. Выборка устойчивых сочетаний произведена из «Толкового словаря живого ве-

ликорусского языка» В. Даля, «Словаря русских пословиц и поговорок» В. П. Жукова, сборника «Русские пословицы и поговорки» (под ред. В. П. Аникина).

Основной задачей описания значений единиц сформированного номинативного поля выступило представление их в виде набора отдельных семантических компонентов, образующих семантическое пространство исследуемого концепта и, следовательно, отражающих его когнитивные признаки.

Анализ лексикографической дефиниции слова-репрезентанта продемонстрировал следующую составляющую семантического пространства концепта «синий»: «имеющий окраску одного из основных цветов спектра — среднего между фиолетовым и зеленым». Ключевым словом может называться «кожа, приобретающая оттенок этого цвета» (*синее от холода лицо, руки, губы* и т. д.), «безграничное пространство» (*синяя даль*).

Производные наименования *синева* и *синь* обозначают «участок поверхности или пространство соответствующего цвета» (*синева под глазами, бледный до синевы, кубовая синь* и т. д.), номинация *синька* — «красящее вещество» (*синька для белья*). Слово *синеглазый* именует «человека с синими глазами» (оттенок кожи лица вследствие злоупотребления алкоголем). Об ассоциативной связи синего цвета с представлениями *синеглазая красавица*, а *синяк* — «человека, приобретшего синий об алкоголизме в языковом сознании носителей русского языка свидетельствует фразеологический оборот *допить до синей воды*.

В числе дериватов присутствуют глаголы с общим значением «проявление признака»: *синеть* — «становиться синим; виднеться» (*синий от холода, во ржи синеют васильки*) и *синить* — «делать синим, красить в синий цвет» (*синить белье*).

Системные синонимы ключевой номинации, вошедшие в ядерную зону номинативного поля концепта «синий» (*васильковый, индиговый, ультрамариновый, сапфировый, лазуревый, радужно-синий, бирюзовый, небесно-синий*), соотносятся с тем или иным соответствующим по цветовому оттенку объектом действительности. Это цвет воды, неба, радуги, некоторых растений, камней, окраска оперенья птиц и т. д.

Приведенные факты свидетельствуют о вещественности, предметности языкового понятия «цвет». Ведущий принцип номинации оттенков цвета в русском языке основан на связи «предмет > название предмета > имя цвета» [3; 6]. У большинства цветообозначений семантика сформировалась именно на относительной основе, при этом в толковании лексики цвета, как правило, имеется указание на предмет-эталон, который лежал в основе зарождения цветового значения.

Некоторые составляющие семантического пространства исследуемого концепта выявлены путем анализа фразеологических единиц. Так, семы «сухой», «надменный», «холодный», «высокомерный», «обезличивающий», «унифицирующий индивидуальность», «невыразительный», «лишенный привлекательности» входят в семантическую структуру выражений *синий чулок, синий мундир, стрелы-удальцы в синих мундирах* и др.

В некоторых фразеологизмах объективируются такие признаки концепта *синий*, как «красивый», «богатый», «свидетельствующий о материальном благополучии»: *хоть дурен лицом, да в синем кафтане; у меня хоть кафтан сер, да я за пазухой смел, а у тебя хоть кафтан синь, да люди говорят: его скинь; синь колпак, а сам дурак; у синего армяка казна толста; синя порошу во рту не было* и др.

Синий цвет в языковом сознании носителей русского языка связан также со смертью: *уж поси-нел* (т. е. умер), *синий как покойник*.

Сравнительно небольшое количество единиц рассматриваемого номинативного поля и особенности выявленных семантических признаков объясняются спецификой русской бытовой культуры, в которой синий цвет занимал особое место. Этот цвет у русских наделялся магическими свойствами. Прежде всего, он был связан с водой, которая издревле считалась местом, где таятся злые, враждебные человеку силы. Вода осознавалась как стихия, связанная со смертью и загробным миром. От созерцания водной глади возникает чувство рассеянности, растворенности в окружающем мире, ощущение полной потери индивидуальности. В русской культуре люди с синими глазами воспринимались как обладающие большой магической силой. Черт в русском языке табуистически обозначался словом *синец* [4; 43].

Полученные семантические данные на следующем этапе работы были подвергнуты когнитивной интерпретации, которая представляет собой «мысленное обобщение на более высоком уровне абстракции результатов описания значений языковых единиц, номинирующих концепт, для выявления и словесного формулирования когнитивных признаков, репрезентируемых теми или иными значения-

ми или семантическими компонентами этих языковых единиц, с целью итогового моделирования содержания концепта» [1; 200].

Когнитивная интерпретация результатов семантического описания единиц номинативного поля, по мнению З.Д.Поповой и И.А.Стернина, является важнейшей процедурой семантико-когнитивного исследования, так как именно на этом этапе с опорой на языковые данные формулируются когнитивные признаки, отражающие результаты категоризации того или иного явления объективной действительности.

Семантические компоненты, выделенные в результате анализа номинаций концепта «синий», интерпретировались как его когнитивные дифференциальные признаки, т.е. признаки, осознанные человеком и отображенные в концептуальной структуре как отдельные компоненты содержания.

Затем совпадающие или близкие по содержанию элементы значения обобщались и сводились к когнитивному классификационному признаку, т.е. рассматривались как единый компонент содержания концепта, отражающий тот или иной аспект, параметр категоризации исследуемого цвета и объединяющий в его концептуальной структуре однородные дифференциальные когнитивные признаки.

Когнитивные признаки «цвет воды», «неба», «радуги», «растений», «камней» обобщены дифференциальным признаком «объекты неживой природы, имеющие оттенок синего цвета», а признаки «цвет кожи», «глаз» и «окраска оперенья птиц» объединены формулировкой «объекты живой природы данного цвета». Выделенные когнитивные признаки упорядочены в единую структуру классификационным признаком «объекты природы соответствующего цвета». Когнитивные дифференциальные признаки «одежда синего цвета» и «красящее вещество» конкретизируют классификационный признак «предметы данного цвета, созданные в процессе жизнедеятельности человека».

Классификатором «результат действия» обобщены значения «становиться синим» и «делать синим, красить в синий цвет», интегральным признаком «оказываемое воздействие» объединены такие когнитивные составляющие, как «обезличивающий» и «унифицирующий индивидуальность».

В структуре исследуемого концепта выявлен классификационный когнитивный признак «пространственная характеристика», объединяющий дифференциальные признаки «участок поверхности синего цвета», «пространство соответствующего цвета» и «безграничность».

Когнитивные признаки «красивый», «сухой», «невзрачный» и «лишенный привлекательности» составляют «эстетическую оценку» концепта «синий»; признаки «надменный», «холодный», «высокомерный» конкретизируют его «поведенческие особенности»; когнитивные компоненты «богатый» и «символизирующий материальное благополучие» интерпретируются как «прагматические характеристики» исследуемого концепта.

Осуществленная когнитивная интерпретация позволила выявить когнитивные признаки, которые формируют концепт «синий» как ментальную единицу.

Следующим этапом исследования выступила верификация полученных данных путем обращения к носителям русского языка, так как выявленные рефлексивным методом компоненты семантического пространства, репрезентирующие когнитивные признаки концепта, нуждаются в проверке на соответствие современному состоянию языкового сознания.

Важность верификации семантических данных связана с тем, что необходимо определить, на каком уровне существует в концептосфере тот или иной концепт — бытийном или рефлексивном. Концепт может присутствовать в национальной концептосфере, но не использоваться народом в практическом поведении. При верификации это обстоятельство наглядно проявляется — рефлексивные концепты демонстрируют низкую согласованность ответов респондентов, низкую яркость большинства когнитивных признаков либо яркость преимущественно оценочных или ложных признаков [1; 195].

Верификация семантики языковых средств, вербализующих концепт «синий», осуществлена методом свободного ассоциативного эксперимента.

Ассоциативный эксперимент — способ изучения психологически реальных концептов и их признаков, основанный на выявлении вербальных ассоциаций респондентов. В ходе ассоциативного эксперимента при восприятии слова-стимула в сознании носителя языка активизируется сложная, многоуровневая структура, отражающая образное представление о предмете или явлении, прототип предмета, соответствующий сценарий и связи в ментальном лексиконе. Этот метод позволяет установить связь между значением слова и его смысловым содержанием, которая возникает в процессе приобретения человеком опыта в рамках данной культуры [5].

В проведенном экспериментальном исследовании приняли участие 100 русскоязычных информантов — 57 женщин и 43 мужчины. Средняя возрастная группа представлена респондентами в возрасте 20–40 лет (79 человек), возраст старшей группы — 41–60 лет (19 человек). В числе опрошенных студенты и абитуриенты Карагандинского государственного университета, профессиональные спортсмены, проходившие курсы повышения квалификации в СДЮШОР № 3 г. Сарани, медицинские работники поликлиник г. Сарани. Эксперимент осуществлялся в групповой форме, с участием 25 информантов за один сеанс. Период проведения эксперимента — 2010 г.

В процессе эксперимента респондентам предлагалось ответить на номинацию-стимул (цветообозначение «синий») первыми пятью актуализировавшимися словами.

Ассоциаты, полученные в результате экспериментального исследования и ранжированные по числу информантов, которые их выделили, образуют ассоциативное поле концепта «синий» (500 реакций): *море* (73), *небо* (70), *глаза* (53), *иней* (19), *холодный* (19), *паста* (19), *пакет* (16), *бездонность* (13), *вода* (13), *платок* (13), *алкоголик* (13), *кофта* (13), *джинсы* (10), *бумага* (10), *костюм* (7), *синька* (7), *краска* (7), *флаг* (7), *школьная форма* (6), *слива* (6), *надменный* (5), *охранник* (5), *убийца* (5), *космос* (5), *зима* (5), *соленый* (5), *спокойный* (4), *дельфин* (4), *халат* (4), *гематома* (4), *сланцы* (3), *мяч* (3), *тетрадь* (3), *вечер* (3), *вены* (3), *сила* (3), *усталость* (2), *некрасивый* (2), *мрачный* (2), *красота* (2), *ракета* (2), *безликий* (2), *худой* (2), *стюардесса* (2), *сапфир* (1), *перчатки* (1), *властный* (1), *обои* (1), *брезент* (1), *почтовый ящик* (1), *консервативный* (1), *птичка* (1), *автомобиль* (1), *звезда* (1), *туман* (1), *фартук* (1), *кафель* (1), *журнал* (1), *Снегурочка* (1), *полицейский* (1), *школьник* (1), *носки* (1), *парта* (1), *умиротворяет* (1), *обморожение* (1), *роскошный* (1), *интересный* (1), *пугающий* (1), *ужасный* (1), *шикарный* (1).

Единицы ассоциативного поля были подвергнуты прямой когнитивной интерпретации. Полученные вербальные реакции рассматривались как языковые репрезентации отдельных когнитивных признаков, образующих содержание концепта, и обобщались в классификационный признак на основе близости семантического содержания.

Атрибуция некоторых ассоциатов вызвала необходимость дополнительной верификации связи стимула и реакции у информантов. Перед респондентами ставилась задача объяснить, на чем основан тот или иной ответ. Пояснений потребовали следующие реакции: *убийца*, *охранник*, *стюардесса*, *Снегурочка*, *полицейский*, *школьник*, *сила*, *усталость*, *худой*, *надменный*, *властный*, *соленый*.

Ответы опрошенных свидетельствуют о том, что слово *убийца* связано в языковом сознании со стимулом «синий» на основе предания о человеке по прозвищу «синяя борода»; реакции *охранник*, *стюардесса*, *Снегурочка*, *полицейский*, *школьник* имеют метонимическую основу — люди в форме синего цвета; лексема *худой* объясняет синеватый оттенок кожи людей с недостаточным весом, *соленый* — вкус морской воды, имеющей синий цвет; реакция *усталость* обусловлена появлением синих кругов под глазами вследствие упадка сил; ассоциаты *надменный*, *властный*, *сила* характеризуют поведение и качества людей в униформе — полицейских, сотрудников войск специального назначения и пр.

В результате когнитивной интерпретации слова-реакции *море* (73), *небо* (70), *иней* (19), *вода* (13), *слива* (6), *сапфир* (1), *звезда* (1), *туман* (1) обобщены дифференциальным признаком «объекты неживой природы, имеющие оттенок синего цвета» (актуализировали 184 респондента), а ассоциаты *глаза* (53), *алкоголик* (13), *дельфин* (4), *вены* (3), *худой* (2), *птичка* (1) объединены формулировкой «объекты живой природы данного цвета» (всего 76 реакций). Выделенные дифференциальные когнитивные признаки составляют классификационный признак «объекты природы соответствующего цвета» (260).

Когнитивные признаки *паста* (19), *пакет* (16), *платок* (13), *кофта* (13), *джинсы* (10), *бумага* (10), *костюм* (7), *синька* (7), *краска* (7), *флаг* (7), *школьная форма* (6), *халат* (4), *мяч* (3), *тетрадь* (3), *сланцы* (3), *ракета* (2), *перчатки* (1), *обои* (1), *брезент* (1), *почтовый ящик* (1), *носки* (1), *парта* (1), *фартук* (1), *кафель* (1), *журнал* (1), *автомобиль* (1) конкретизируют классификационный признак «предметы синего цвета, созданные в процессе жизнедеятельности человека» (140 репрезентаций).

Когнитивный признак *холодный* (19) выражает «тактильные представления»; признаки *бездонность* (13), *космос* (5) объединены классификатором «пространственная характеристика» (18 реакций); признаки *спокойный* (4), *мрачный* (2), *безликий* (2), *умиротворяет* (1), *консервативный* (1), *пугающий* (1) — классификационным признаком «оказываемое воздействие» (11 репрезентаций); признаки *охранник* (5), *стюардесса* (2), *Снегурочка* (1), *полицейский* (1), *школьник* (1) — интегральным признаком «профессиональная принадлежность» (10 объективаций); когнитивные признаки *красота* (2), *некрасивый* (2), *ужасный* (1), *шикарный* (1), *роскошный* (1), *интересный* (1) обобщены клас-

сификационным признаком «эстетическая оценка» (8 реакций); когнитивные признаки *зима* (5), *вечер* (3) — интегральным признаком «темпоральные характеристики: время года, время суток» (8 вербализаций); признаки *надменный* (5), *властный* (1) — классификационным признаком «особенности поведения» (6 реакций); признаки *гематома* (4), *обморожение* (1) — интегральным признаком «результат действия» (5 ассоциатов); признак *солёный* (5) объективирует «вкусовые характеристики»; признаки *сила* (3), *усталость* (2) репрезентируют «физические качества» (5 ответов). Ассоциат *убийца* (5), вербализующий представления о мифологическом персонаже, обозначен одноименным классификатором.

В ряде случаев отнесение словесных реакций к тому или иному классификационному признаку не является безоговорочным в силу их семантического объема. Например, ассоциат *гематома* может выступить как репрезентацией когнитивного признака «результат действия» (появляется вследствие сильного удара), так и объективацией признака «пространство» («ограниченное тканями скопление крови») и др. Субъективный характер когнитивной интерпретации некоторых ассоциативных данных — неизбежная погрешность процедуры смыслового обобщения [1; 268].

Когнитивный признак «символ богатства», выявленный в ходе анализа номинативного поля концепта «синий», не нашел подтверждения в эксперименте, следовательно, он коммуникативно нерелевантен, т.е. является несущественным для сознания народа на современном этапе. Данный признак отнесем к когнитивной периферии, оформляя в словесной модели концепта без индекса частотности.

Заключительным этапом предпринятого исследования явилось моделирование концепта «синий». На основе полученных ранее результатов когнитивной интерпретации содержание названного концепта представлено в виде определенной структуры.

В первую очередь, согласно принятой методике, рассмотрим макроструктуру концепта «синий», атрибутировав выявленные когнитивные признаки образному, информационному компонентам и интерпретационному полю и установив их соотношение в концептуальной структуре.

Образное содержание исследуемого концепта соединяет перцептивный образ, отражающий чувственные представления людей о синем цвете, и когнитивный образ, отражающий уподобление данного цвета качествам людей, с ним соприкасающихся.

Перцептивный образ концепта «синий» включает в себя: «зрительный образ» (400 — 80 %) — *море* (73), *небо* (70), *глаза* (53), *иней* (19), *вода* (13), *алкоголик* (13), *паста* (19), *пакет* (16), *пласток* (13), *кофта* (13), *джинсы* (10), *бумага* (10), *костюм* (7), *синька* (7), *краска* (7), *флаг* (7), *форма* (6), *слива* (6), *халат* (4), *дельфин* (4), *вены* (3), *мяч* (3), *тетрадь* (3), *сланцы* (3), *ракета* (2), *худой* (2), *птичка* (1), *сапфир* (1), *звезда* (1), *туман* (1), *перчатки* (1), *обои* (1), *брезент* (1), *почтовый ящик* (1), *носки* (1), *парта* (1), *фартук* (1), *кафель* (1), *журнал* (1), *автомобиль* (1), «тактильный образ» (19 — 3,8 %) — *холодный*; «вкусовой образ» (5 — 1 %) — *солёный*.

Признак *холодный*, рассматриваемый как компонент «тактильного образа», может одновременно быть включен в «когнитивный образ» в силу полисемии номинации-репрезентанта.

В качестве «когнитивных образов» интерпретированы метонимические характеристики денотата исследуемого концепта: «поведенческие характеристики» (6 — 1,2 %) — *надменный* (5), *властный* (1), «физические качества» (5 — 1 %) — *сила* (3), *усталость* (2).

Как видим, среди перцептивных образов преобладают зрительные. Языковой материал, который был получен в ходе проведенного экспериментального исследования, свидетельствует о наличии предметов-эталонов, названных частотными ассоциативными реакциями: *море* (73) и *небо* (70). Указанные образы следует рассматривать как факт концептосферы народа, как образы стандартизованные, обработанные и закреплённые национальным сознанием.

Яркость перцептивного (84,8 %) и когнитивного образов (2,2 %) не совпадает.

Информационное содержание исследуемого концепта образуются когнитивным признаком «имеющий окраску одного из основных цветов спектра — среднего между фиолетовым и зелёным, темно-голубой».

Интерпретационное поле цветового концепта включает в себя когнитивные компоненты, характеризующие отношение народа к синему цвету и различные выводные знания о признаках и функционировании данного цветового явления.

В оценочную зону (1,6 %) интерпретационного поля концепта «синий» вошел когнитивный признак «эстетическая оценка» — синий цвет, с одной стороны, красивый (*красота* (2), *шикарный* (1), *роскошный* (1), *интересный* (1)), с другой — лишен привлекательности (*некрасивый* (2), *ужас-*

ный (1)). Мифологическая зона (1 %) представлена «мифологическими персонажами» (*убийца*, т.е. *синяя борода* (5), *синец*). Энциклопедическая зона (8,2 %) включает признаки «профессиональная принадлежность» — работники в униформе синего цвета (*охранник* (5), *стюардесса* (2), *Снегурочка* (1), *полицейский* (1), *школьник* (1)); «результат действия» — кожа человека может приобрести синий оттенок вследствие удара или переохлаждения (*гематома* (4), *обморожение* (1)); «характеристика пространства» — необозримые пространства представляются в синем цвете (*бездонность* (13), *космос* (5), *синяя даль*); «темпоральные характеристики» — в определенное время года (*зима* (5)) и время суток (*вечер* (3)) окружающие предметы видятся синими. В утилитарную зону (2,2 %) вошли «прагматические характеристики» исследуемого концепта — синий цвет, с одной стороны, оказывает благоприятное воздействие на человека (*спокойный* (4), *умиротворяет* (1)), с другой — отрицательно влияет на людей (*пугающий* (1), *мрачный* (2)), унифицирует индивидуальность (*безликий* (2), *консервативный* (1), *синий чулок*). В социально-культурную зону вошло представление о синем цвете как «символе материального благополучия» (*у синего армяка казна толста*).

Анализ показал, что интерпретационное поле исследуемого концепта содержит противоречивые характеристики: синий цвет концептуализируется как *красивый* и *некрасивый*, *успокаивающий* и *пугающий* и т.д., что связано с субъективно-личностным восприятием явлений окружающего мира.

Теперь представим категориальную структуру концепта «синий» в виде иерархии когнитивных классификационных признаков, образуемой в соответствии с их актуальностью для концептуализации: «объекты природы (живой и неживой), имеющие соответствующий цвет» (260 — 52 %); «предметы синего цвета, созданные в процессе жизнедеятельности человека» (140 — 28 %); «тактильные характеристики» (19 — 3,8 %); «пространственные характеристики» (18 — 3,6 %); «оказываемое воздействие» (11 — 2,2 %); «профессиональная принадлежность» (10 — 2 %); «эстетическая оценка» (8 — 1,6 %); «темпоральные характеристики» (8 — 1,6 %); «особенности поведения» (6 — 1,2 %); «результат действия» (5 — 1 %); «мифологические характеристики» (5 — 1 %), «физические качества» (5 — 1 %); «вкусовой образ» (5 — 1 %), «символ материального благополучия».

Итогом моделирования концепта «синий» явилось словесное представление его содержания и организации в виде полевой структуры. Выявленные дифференциальные когнитивные признаки отнесены к ядру, ближней, дальней и крайней периферии концепта в соответствии с критерием яркости.

В ядерную зону концепта «синий» вошли компоненты *море* (73), *небо* (70), *глаза* (53). Ближнюю периферию образовали когнитивные признаки *иней* (19), *холодный* (19), *паста* (19), *пакет* (16), *бездонность* (13), *вода* (13), *платок* (13), *алкоголик* (13), *кофта* (13). К дальней периферии отнесены *джинсы* (10), *бумага* (10), *костюм* (7), *синька* (7), *краска* (7), *флаг* (7), *школьная форма* (6), *слива* (6), *надменный* (5), *охранник* (5), *убийца* (5), *космос* (5), *зима* (5), *соленый* (5), *спокойный* (4), *дельфин* (4), *халат* (4), *гематома* (4), *сланцы* (3), *мяч* (3), *тетрадь* (3), *вечер* (3), *вены* (3), *сила* (3), *усталость* (2), *некрасивый* (2), *мрачный* (2), *красота* (2), *ракета* (2), *безликий* (2), *худой* (2), *стюардесса* (2). Крайняя периферия представлена признаками *сапфир* (1), *перчатки* (1), *властный* (1), *обои* (1), *брезент* (1), *почтовый ящик* (1), *консервативность* (1), *птичка* (1), *автомобиль* (1), *звезда* (1), *туман* (1), *фартук* (1), *кафель* (1), *журнал* (1), *Снегурочка* (1), *полицейский* (1), *школьник* (1), *носки* (1), *парта* (1), *умиротворяет* (1), *обморожение* (1), *роскошный* (1), *интересный* (1), *пугающий* (1), *ужасный* (1), *шикарный* (1).

Сформированная полевая структура демонстрирует, что ядерная зона концепта «синий» включает образные компоненты. Ближняя и дальняя периферия исследуемого концепта представлена как компонентами образного содержания, так и элементами интерпретационного поля, как оценочными, так и рациональными характеристиками. Больших разрывов в яркости ближней и дальней периферии нет, что свидетельствует о когнитивной релевантности данного концепта.

Таким образом, полученная гипотетическая модель концепта «синий» свидетельствует, что его когнитивная структура содержит информацию о собственно цветовом признаке, имеет объемный образный компонент и разнообразные интерпретационные признаки. Результаты исследования позволяют констатировать комплексное, всестороннее отражение исследуемого концепта мышлением носителей русского языка.

Представленное словесное описание концепта «синий» выступает в качестве опытной исследовательской модели и является лишь некоторым приближением к цветовому концепту как ментальной единице.

Список литературы

- 1 Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2010. — 314 с.
- 2 Попова З.Д., Стернин И.А. и др. Введение в когнитивную лингвистику: Учеб. пособие. — Кемерово: ИПК «Графика», 2004. — 210 с.
- 3 Садыкова И.В. Обозначение красного цвета в русском языке в историко-этимологическом аспекте: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. — Томск: Том. гос. ун-т, 2006. — 21 с.
- 4 Василевич А.П., Кузнецова С.Н., Мищенко С.С. Цвет и названия цвета в русском языке. — М.: КомКнига, 2007. — 216 с.
- 5 Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента. — М.-Харьков: Ра-Каравелла, 2001. — 320 с.

Е.М.Антонова, А.Н.Галяутдинова

«Көк» концептісін семантикалық когнитивтік модельдеу тәжірибесінен

Мақалада тұтас тілдік-танымдық түсініктеме беру мақсатында «көк» концептісінің атауыштық және ассоциативтік өріс бірліктерін семантикалық-когнитивтік тұрғыдан талдау тәжірибесі берілген. Авторлар зерттелген концептінің сөздік моделін жасай отырып, аталған бірліктің қолданылу аясын, категориялық құрылымын танымдық классификациялық сипатына қарай анықтайды. Концептіні бейнелік, ақпараттық және интерпретациялық компоненттердің арақатынасын көрсететін үлгі ретінде сипаттап, орыс тілділердің түр-түсті тіл арқылы пайымдауының ұлттық-мәдени ерекшеліктерін көрсетеді.

The article introduces the experience of semantic-cognitive analysis of nominative and associative field units of a concept «blue» that is carried out for the purpose of its holistic linguistic conceptual description. The authors have formulated a verbal model of the concept under investigation which reflects the correlation of imaginative, informative and interpretative components. The authors have also investigated a categorical structure of the present concept sphere unit in terms of a hierarchy of cognitive classification characteristics, and have determined national cultural features of Russian speakers linguistic colour thinking.

УДК 811.111'33:658.114(574)

А.А.Аймолдина

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Особенности функционирования английского языка в современном казахстанском деловом сообществе

В статье исследованы проблемы функционирования английского языка в современном деловом сообществе. Определены функции английского языка в современной деловой коммуникации.

Ключевые слова: деловая коммуникация, социальная функция языка, деловой контакт, бизнес-контакт.

Без сомнения, английский язык стал одним из ведущих языков в сфере международной деловой коммуникации XXI в. Данный факт также находит свое подтверждение во многих исследованиях, посвященных вопросам распространения английского языка и его роли в мировом современном деловом сообществе [1, 2]. Следует отметить, что масштаб распространения английского языка в мировой практике разными исследователями (M.Castells, J.A.Fishman, T.L.McCarty и др.) воспринимается достаточно неоднозначно. Так, в большинстве случаев владение английским языком считается одним из важнейших условий интеграции в мировое сообщество, обязательным элементом позитивных социальных изменений, экономического благополучия и новых технологий [3]. Другие же обеспокоены мыслью о том, что языки меньшинств могут столкнуться с опасностью исчезновения по мере того,

как английский язык будет распространяться в результате глобализации и интеграционных процессов в мире [4, 5].

В связи с расширением международных контактов в сфере бизнеса все больше компаний мира стали выбирать английский язык в качестве своего официального корпоративного языка. Причем в большинстве случаев участниками такого делового общения становятся те, для которых английский язык является иностранным [6]. Так, по подсчетам Дэвида Кристала (2003), число говорящих на английском языке как на неродном постоянно увеличивается: в настоящее время около четверти мирового населения владеют английским языком, а к 2060 г. количество говорящих на нем значительно превысит число самих носителей языка [7; 153]. Подобное использование английского языка A.Lesznyak (2002), С.Mauranen (2003) и B.Seidlhofer (2002) и другие относят к коммуникации, осуществляемой с помощью языка-посредника *лингва франка* или *ELF — English as a Lingua Franca*. Для рассмотрения вопросов использования английского языка в качестве *лингва франка* непосредственно в условиях делового общения европейским исследователем L.Louhiala-Salminen (2005) был введен новый термин *BELF — Business English as a Lingua Franca* (Деловой английский язык как *лингва франка*).

Процесс глобализации, охвативший сегодня все сферы жизни во всем мире, не оставил в стороне и Казахстан. За последние двадцать лет в республике кардинальные изменения в общественной, политической и экономической жизни оказывают заметное влияние на развитие различных сфер деятельности, в том числе и на сферу бизнеса, а также на роль и место иностранного языка в межкультурной деловой коммуникации в стране.

В Казахстане, как и во всем мире всё большее применение получает английский язык, один из языков межкультурного общения в сфере деловой коммуникации. В настоящий момент знание английского языка в Казахстане входит не только в перечень обязательных условий обучения за рубежом, но также является определяющим элементом конкурентоспособности молодого специалиста на рынке труда, как в стране, так и за ее пределами. Владение английским языком, наряду с казахским и русским языками, имеющими по Конституции РК соответствующие статусы государственного и официального языков, стало в настоящее время задачей государственной важности. С недавнего времени английский язык обозначен в качестве условия успешного вхождения в глобальную экономику и стал рассматриваться как один из основных приоритетов государственной политики. Об этом свидетельствуют и разработанные в последние годы программные документы (Государственная программа функционирования и развития языков на 2011–2020 гг. и др.), в которых речь идет о необходимости повсеместного решения вопросов обучения английскому и другим иностранным языкам как средствам делового международного общения. Так, в ежегодном Послании народу Казахстана от 28 января 2011 г. Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев отметил, что «для современного казахстанца владение тремя языками — это обязательное условие собственного благополучия». В связи с этим была поставлена задача, чтобы к 2020 г. доля населения, владеющего английским языком, составила не менее 20-ти процентов [8]. А в выступлении Президента РК на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана (27 апреля 2012 г.) также делается акцент на дальнейшее развитие триединства языков как важного аспекта экономической и социальной модернизации страны, отмечаются значение и роль английского языка на пути казахстанцев в мир инноваций, технологий и бизнеса [9].

В Казахстане в последние годы в связи с ростом деловой активности населения и расширением внешнеэкономических связей субъектов рыночной экономики наблюдается высокая потребность на рынке труда в специалистах, владеющих английским языком. К примеру, согласно исследованию, проведенному М.Ш.Сарыбай, знание английского языка стало требованием в 98 объявлениях (из 101) на должность менеджера, инженера, оператора, секретаря, бухгалтера и администратора. Более того, 40 % объявлений, помещенных в газете в 2003 г., были опубликованы на английском языке [10]. Деятельность более чем 50 посольств и представительств филиалов иностранных компаний, 700 иностранных предприятий и 1500 представительств зарубежных компаний обусловлена деловым общением на английском языке. Возросшее число специалистов, владеющих английским языком, и переводчиков объясняется масштабом международного сотрудничества в Казахстане. Английский язык в этом случае выполняет роль *лингва франка* в межкультурной деловой коммуникации между местными и иностранными специалистами.

Говоря об исследованиях, проводимых в области использования английского языка в деловой сфере (BELF), следует отметить, что в последнее время большинство учёных едины во мнении применять мультидисциплинарный подход, сочетая четыре основных метода исследования: проведение опроса, анализ корпуса, экспериментальные исследования и наблюдение. Так, опрос может быть про-

веден в виде анкетирования или интервью для выяснения вопросов использования делового английского языка в условиях мультинациональных и национальных корпораций, а также для выявления проблем и трудностей, возникающих при использовании английского языка. Корпусом может выступить собранный материал деловых встреч, бизнес-корреспонденций (email, деловые письма) или рекламных текстов, анализ которых позволяет лингвистам выявить общие характеристики и особенности делового английского языка определенного жанра делового дискурса. С помощью экспериментальных исследований можно определить индивидуальные особенности участников делового общения в различных бизнес-ситуациях. Все эти три метода нередко применяются в сочетании с предварительным наблюдением, которое необходимо для надёжности в процессе проведения различных видов опроса, эксперимента и анализа корпуса [11].

В зарубежной лингвистике, как правило, исследования проводились в аспекте жанрового и дискурсивного анализа делового письма и устной деловой коммуникации, а также в аспекте различных умений и стратегий эффективного делового общения. Исследования жанрового анализа (D.Akar, K.Bhatia, V.B.Santos) в основном относятся к анализу деловой корреспонденции, деловых и электронных писем, определяющему особую структуру и переходы (moves) различных типов текста делового письма, а также различные культурные аспекты определенных дискурс-сообществ, влияющих на принятую структуру и ретиорику текста. Объектами изучения дискурсивного анализа (M.Charles, R. de Beaugrande, J.Gimenez, L.Louhiala-Salminen) являются дискурс-модели различных ситуаций устной деловой коммуникации, такие как деловые встречи, переговоры и т.п. В этом случае выявляются факторы, влияющие на дискурсивные модели и характеризующие деловые отношения между участниками делового общения, степень их формальности, межкультурных различий и т.д. Работы относительно умений и стратегий делового общения (L.Barbara, K.Chew, L.Louhiala-Salminen, St. John) начинаются, как правило, с определения наиболее часто используемых и необходимых умений для осуществления успешной деловой коммуникации, и только после этого переходят к изучению коммуникативных стратегий в деловой сфере, применяя уже полученные результаты и выводы дискурсивного анализа использования делового английского языка.

Казахстанских лингвистов интересуют вопросы, касающиеся деловой коммуникации и делового дискурса, в частности, онтология делового дискурса и его жанры (Г.Г.Буркитбаева); функционирование и семантика номинативных фраз в деловой корреспонденции (А.Айтурсева); роль слов-коннекторов в синтаксической и семантической организации деловых текстов (З.Жамбулатова); лексические и семантические средства коммуникантов в деловой коммуникации (З.К.Омарова); синтаксические особенности деловой корреспонденции (А.С.Толенгутова); вопросы межкультурной коммуникации (К.К.Шохаева, М.Т.Сабитова и Г.И.Исина) и т.д.

Среди данных работ следует особо отметить исследование Г.Г.Буркитбаевой (2005) по англоязычному деловому дискурсу, в котором деловой дискурс на английском языке рассматривается как сумма взаимосвязанных лингвистических, когнитивных, экстралингвистических и других характеристик, неразрывно связанных с продуцированием, функционированием и восприятием делового дискурса. Такое понимание позволило автору проанализировать методологические проблемы определения онтологии делового дискурса, взаимодействия жанров; включить в свое исследование концептуальный анализ понятий «текст» и «дискурс»; изучить взаимосвязь официального делового стиля и делового дискурса; исследовать деловой дискурс с точки зрения интерактивной модели коммуникации, «интрадискурсивного» анализа и рассмотреть деловой дискурс в рамках теории жанров. Онтологическое исследование англоязычного делового дискурса проводилось на основе ряда параметров (экстралингвистический и интеракционный контекст, языковые характеристики), которые были системно представлены в списке коллективных и дистрибутивных дескрипторов и отражены в матричной модели анализа делового дискурса [12].

Целью данной статьи является определение степени функционирования английского языка в современном казахстанском деловом сообществе на примере национальных, международных и иностранных компаний. Для осуществления поставленных задач в исследовании были использованы различные источники и методы: обзор литературы, полуструктурированное интервью и анкетирование.

Проведенное нами предварительное полуструктурированное интервью позволило получить лучшее понимание казахстанского бизнес-контекста и стало базой для составления вопросника. Само анкетирование было проведено среди бизнес-специалистов для определения степени функционирования делового английского в различных сферах казахстанского бизнес-контекста. Казахские

бизнес-специалисты были включены в исследование как главные эксперты казахстанского бизнеса. Целью анкетирования стало выявление:

- места английского языка в социолингвистическом пространстве Казахстана;
- распространенных сфер использования английского языка в Казахстане;
- основных мотивов и целей изучения английского языка бизнес-специалистами;
- конкретных случаев применения английского языка в организациях.

В исследовании приняли участие 115 казахстанских бизнес-профессионалов. Для проведения интервью среди них были отобраны двадцать специалистов из пяти разных компаний (две финансовые, одна производственная, три обслуживающие).

В анкетировании участвовали 49 женщин и 66 мужчин в возрасте от 23 до 45 лет. Средний трудовой стаж респондентов в данных организациях составил более 5 лет. Анкетирование и интервьюирование проводилось в представительствах зарубежных компаний, международных организациях и национальных компаниях, имеющих широко развитые международные связи, что предполагает активное использование английского языка в деловой сфере.

Нами были отобраны три финансовые, три производственные, четыре обслуживающие компании, 6 из которых расположены в Астане, 1 — в Алматы, 2 — в Атырау, 1 — в Актау. Подробное описание каждой компании представлено в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Описание компаний

Компания	Тип	Казахстанская/Иностранная	Местоположение	Количество участников
Компания 1	Производство	Иностранная	Актау	5
Компания 2	Производство	Казахстанская	Атырау	10
Компания 3	Производство	Казахстанская	Астана	6
Компания 4	Финансовая	Казахстанская	Астана	13
Компания 5	Финансовая	Иностранная	Астана	12
Компания 6	Финансовая	Казахстанская	Астана	11
Компания 7	Обслуживание	Казахстанская	Алматы	15
Компания 8	Обслуживание	Иностранная	Астана	14
Компания 9	Обслуживание	Казахстанская	Астана	13
Компания 10	Обслуживание	Казахстанская	Астана	16

Для проведения полуструктурированного интервью нами были разработаны вопросы, состоящие из трех блоков: а) личные данные, б) сфера и случаи использования английского языка на работе, в) основные мотивы изучения (знания) английского языка.

По результатам проведенного интервью был составлен вопросник для решения дальнейших задач исследования. Данные обрабатывались при помощи программы SPSS 19. Анкета состояла из следующих главных секций: а) биографические данные, б) место английского в социолингвистическом пространстве Казахстана, в) основные мотивы и цели изучения английского языка в современном Казахстане, г) распространенные случаи и ситуации использования английского языка на работе. Вопросы, касающиеся названия компаний, должности и названия отдела, тип и сфера деятельности компаний, общий трудовой стаж в данной компании и владение языками были также помещены в первую секцию вопросов о личных данных респондентов. Во втором блоке участникам опроса были заданы вопросы относительно места и роли английского языка в контексте лингвистической ситуации Казахстана, к примеру: какой язык они используют в перечисленных ситуациях; какой язык в большей степени является языком бытового, делового общения, языком культуры, СМИ и т.д., а также степень необходимости казахского, русского и английского языков в Казахстане (нет необходимости; необходимо, но не везде; необходимо; очень необходимо). В третьей категории вопросов респонденты должны были высказать, свое отношение к политике триединства языков, предполагающей обязательное знание каждым казахстанцем, как минимум, трех языков (казахского, русского и английского). Четвертый блок вопросов выявлял основные случаи использования английского язы-

ка непосредственно на их работе с целью выяснения частоты их использования. Респондентам необходимо было выбрать подходящий ответ по пятибалльной шкале Лайкерта: 'никогда' (0), 'редко' (1), 'иногда' (2), 'часто' (3), and 'каждый день' (4). Анкета была составлена на русском языке и распространялась как в бумажном, так и в электронном виде (http://www.kwiksurveys.com/?s=LIMMNM_bd4a37df#.T0zCL3Uqtb8.email), предназначенном для тех респондентов, кто находился за пределами г. Астаны.

Блок А. Место английского в социолингвистическом пространстве Казахстана

Для проведения исследования мы, прежде всего, попытались определить степень владения английским языком. Как показали результаты, уровень владения английским языком респондентами достаточно высок: 70,4 % респондентов отметили, что они свободно говорят, пишут, читают, думают на английском, 28,7 % опрошенных отметили, что говорят, пишут и читают на английском языке с некоторыми затруднениями. Более того, больше половины опрошенных (62,5 %) указали, что раньше сдавали такие международные тесты на знание английского языка, как IELTS, TOEFL и др., средний результат которых составил 6,0 (IELTS) и 500 (TOEFL). Для многих международных компаний, предполагающих использование английского языка, наличие таких сертификатов стало одним из определяющих документов при приеме на работу в казахстанские международные и национальные компании. На вопрос о степени необходимости английского языка в Казахстане относительно двух других функционирующих в стране — казахского (как государственного) и русского (как языка межнационального общения) — 36,5 % указали на высокую степень необходимости английского языка, 37,4 % респондентов ответили, что английский язык «необходим, но не везде», 24,3 % — «необходим», и только два человека (1,7 %) заявили об отсутствии необходимости знания английского языка.

Сферы функционирования английского языка были распределены респондентами следующим образом: 1) на работе — 68,9 %; 2) при работе в Интернете — 67,8 %; 3) при чтении художественной литературы — 46,1 %; 4) при просмотре телевидения — 41,8 %; 5) при чтении газет и журналов — 39,1 %; 6) с друзьями — 26,1 %. Подробные результаты представлены на рисунке.

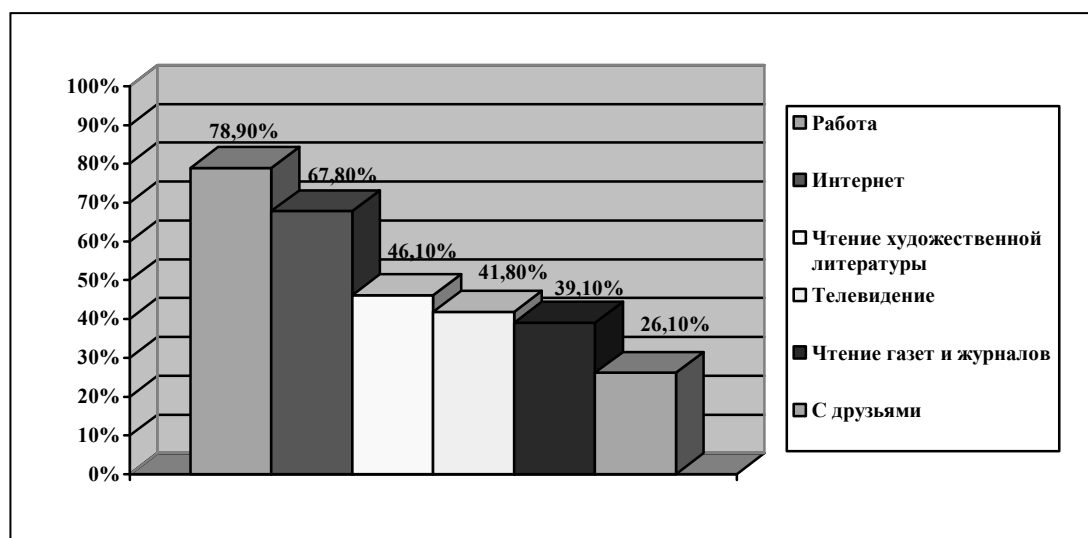

Рисунок. Сферы использования английского языка респондентами

Как видим, на первом месте оказалось место работы, что еще раз подтверждает тот факт, что английский не так широко применяется в повседневной жизни Казахстана, однако достаточно необходим и востребован в определенных ситуациях.

Кроме того, в вопросе, какой язык или языки в Казахстане сегодня в большей степени являются языками бытового и делового общения, языками научной работы, теле-/радио-информации, культуры и искусства, английский язык наряду с другими языками был также отмечен как язык делового общения в Казахстане (71,3 %).

Более подробный анализ показал, какое положение английский язык занимает в настоящий момент в Казахстане, по мнению респондентов (см. табл. 2).

Т а б л и ц а 2

Статус английского языка в РК

Как вы считаете, английский язык в Казахстане полностью, частично или не является языком:	Да, полностью (%)	Частично (%)	Нет, не является (%)	Затрудняюсь ответить (%)
делового общения	11,3	71,3	17,4	0
официальных мероприятий	2,6	54,8	39,1	3,5
служебной корреспонденции	5,2	53,9	40,9	0
негосударственных СМИ	5,2	50,4	39,1	5,2
работы государственных органов, организаций, силовых структур	2,6	33,0	56,5	7,8
учетно-статистической, финансовой и технической документации	3,5	30,4	60,9	5,2
государственных СМИ	7,0	29,6	61,7	1,7
ответов на обращения граждан	2,6	8,7	83,5	5,2
законодательных актов	1,7	7,0	87,0	4,3

Блок В. Основные мотивы изучения английского языка в современном Казахстане

Ряд вопросов был посвящен выявлению мотивации изучения английского языка и выявлению основных причин необходимости знания английского языка на современном этапе развития Казахстана. Практически все респонденты отметили, что знание английского языка очень важно для специалиста их профиля (94,8 %). Ими были определены несколько основных, по их мнению, причин изучения английского языка: дает новую информацию и способствует развитию кругозора (68,7 %), возможность карьерного роста (64,3 %), позволяет найти престижную работу (58,3 %), повышает престиж личности и формирует чувство уверенности в себе (53,0 %). Кроме того, некоторые из респондентов отметили, что знание английского языка способствует их интеграции в мировое сообщество; открывает двери в международные компании; позволяет общаться с людьми из других стран; позволяет поделиться своими достижениями, опытом; способствует сотрудничеству с клиентами и иностранными компаниями.

В соответствии с принципами шкалы Лайкерта, респондентам было предложено несколько высказываний относительно их отношения к английскому языку, на которые им следовало высказать свое согласие или несогласие (1 — полностью согласен, 2 — согласен, 3 — скорее согласен, 4 — скорее не согласен, 5 — не согласен, 6 — совсем не согласен). Тесты внутренней однородности показали, что данные вопросы имеют высокий результат *альфы Кронбаха* — 0,7, являющийся показателем надежности и обоснованности вопросов. Полученные данные представлены в таблице 3:

Т а б л и ц а 3

Значимость английского языка для казахстанцев

	Mean	SD
Знание английского языка позволяет приобщиться к мировому сообществу	1,55	0,737
Изучение английского языка выгодно в экономическом плане	1,58	0,697
Английский язык приобретает все большую популярность в Казахстане	1,61	0,814
Знание английского языка престижно	1,67	0,824
Знание английского языка дает возможность получить хорошую работу.	1,67	0,691
Каждый гражданин Казахстана должен знать три языка (казахский, русский, английский)	2,25	1,001
Знание английского языка не имеет для меня значения	5,26	0,737

По мнению большинства респондентов, если русский язык для казахстанцев необходим для интеграции и поддержания связей в постсоветском пространстве, то английский язык важен для приобщения к мировому экономическому пространству. Более 50 %: опрошенных полностью поддерживают политику триединства языков не в ущерб другим функционирующим языкам. Респонденты свя-

зывают английский со своим будущим в экономическом плане, возможностью продвижения по карьерной лестнице и с приобретением более престижной и высокооплачиваемой работы.

Блок С. Конкретные ситуации использования английского языка на рабочем месте

По результатам опроса выяснилось, что всем опрошенным казахстанским специалистам в рамках своих должностных обязанностей приходится использовать английский язык: большинству из них практически каждый день (86,9 %) или хотя бы раз в неделю (19,3 %). При этом 79,1 % респондентов считают, что нынешнего уровня английского языка им недостаточно и высока потребность в улучшении своих знаний.

Как отметили респонденты, в большинстве случаев, общение на английском языке происходит как с носителями, так и с неносителями английского языка (78,3 %). В этих ситуациях деловой английский язык выступает в роли *лингва франка*, на котором происходит как устное, так и письменное общение. В своих ответах специалисты уточнили, что на работе им приходится использовать английский язык, прежде всего, с клиентами (59,6 %) и коллегами по работе (46,5 %), затем с поставщиками (32,6 %) и администрацией (20,4 %). Следует отметить, что высокий процент, в частности, общения на английском языке с коллегами по работе и администрацией, показали представительства иностранных компаний в Казахстане.

В ходе данного исследования мы также попытались выяснить распространенные случаи использования английского языка в сфере делового общения как при приеме на работу, так и непосредственно на рабочем месте. В результате выяснилось, что 84,3 % опрошенных использовали английский язык при написании резюме, 73,9 % — при написании сопроводительного письма, и 73,9 % — во время собеседования при получении нынешней должности. Некоторые из респондентов отметили, что они также предоставляли международный сертификат на знание английского языка (IELTS, TOEFL).

Т а б л и ц а 4

Частота использования английского языка в сфере деловой коммуникации

	Mean	SD
Электронные письма	2,94	1,020
Деловые письма	2,64	1,045
Зарубежные командировки	2,47	1,327
Бронирование (напр., номеров в гостинице, билетов на самолет)	2,41	1,115
Посещение иностранных организаций/фабрик	2,37	1,239
Проведение конференций	2,35	1,052
Проведение презентаций	2,34	1,075
Чтение статей, журналов, книг, касающихся Вашей работы	2,26	1,155
Проведение брифингов	2,25	1,146
Письменный перевод (напр., документов, буклетов и т.д.)	2,23	1,157
Составление контракта/договора	2,23	1,259
Проведение семинаров	2,23	1,068
Телефонный звонок	2,22	1,176
Устный перевод (напр., встреч, конференций)	2,20	1,133
Проведение общественных мероприятий (напр., официальных вечеров, обедов и др.)	2,17	0,985
Сбор аналитической информации рынка / о других компаниях	2,15	1,208
Составление отчета (напр. о продажах, о встрече)	1,92	1,403
Факс	1,80	1,313
Составление меморандума	1,80	1,299
Составление заявки (бизнес-плана)	1,77	1,245
При получении заказа	1,76	1,367
При размещении заказа	1,75	1,356
Работа с заявлениями	1,63	1,217

Для определения частоты использования английского языка в конкретных ситуациях респондентам было предложено 23 различных ситуации (случая), которые должны были быть отобраны по частоте использования, что по принципу шкалы Лайкерта представлено в таких вариантах ответов, как

«никогда» — 0, «редко» — 1, «иногда» — 2, «часто» — 3, «каждый день» — 4. Полученные результаты подробно представлены в таблице 4 в порядке от самого часто используемого случая до наименее используемого. Во всех случаях внутренняя однородность шкал была достаточно высокой — выше 0,7.

Согласно данной шкале, все ситуации, результаты которых оказались не менее 2, относятся к наиболее часто встречающимся, к которым относятся электронные сообщения и деловые письма. Высокая частотность использования данных жанров деловой корреспонденции является сегодня довольно обычным явлением практически в любой деловой компании мира. Отметим, что более десяти лет тому назад, согласно исследованиям Louhiala-Salminen (1996) по письменной деловой коммуникации с финскими бизнес-профессионалами, почта и телефакс были самыми распространенными средствами деловой коммуникации [6]. Несколько позднее, по результатам исследования, проведенным американским ученым Grosse «Mexican business executives' English use» (2004), самыми используемыми каналами связи оказались электронная почта и телефонные звонки [13]. В отличие от представленных исследований в деловой коммуникации Казахстана самыми распространенными средствами деловой коммуникации с зарубежными деловыми партнерами оказались электронная почта и деловое письмо. При этом казахстанские специалисты отметили, что электронная почта на английском языке используется ими в основном для поддержания деловой связи (66,1 %), для общения с торговыми партнерами и клиентами (64,3 %) и для общения с коллегами (40,9 %). Относительно жанров наиболее распространенных деловых писем были отмечены: сопроводительное письмо (application letter) (67,8 %), письменный запрос (letter of inquiry) (52,2 %), письма-просьбы (request letters) (49,6 %) и коммерческое письмо (commercial letter) (48,7 %).

Результаты проведенного нами исследования показали, что английский язык приобретает все большую популярность в Казахстане, осваивая различные сферы общественной жизни казахстанцев. Следует отметить, что наибольшая распространенность и необходимость в английском языке наблюдается только в конкретных сферах деятельности, как, например, международной деловой сфере. Казахстанцы осознают важность знания английского языка для приобщения к мировому сообществу и перспективы дальнейшего продвижения по карьерной лестнице. Абсолютное большинство респондентов высказали свое положительное отношение к распространению английского языка в казахстанском социолингвистическом пространстве: было высказано стремление к дальнейшему изучению английского языка, в том числе к его специализированному освоению, необходимого в первую очередь для профессионального роста. Однако респонденты, не касающиеся непосредственно сферы деловой коммуникации, а также слабо владеющие английским языком, неоднозначно относятся к его использованию. По их мнению, распространение английского языка в Казахстане может негативно повлиять на развитие других функционирующих языков, в первую очередь государственного казахского языка, а также языков меньшинств.

Чаще всего английский язык используется в деловой корреспонденции (электронные сообщения, деловое письмо), а также во время зарубежных командировок, при проведении презентаций, конференций, брифингов и др. Кроме того, респондентами был отмечен ряд трудностей в использовании английского языка, с которыми им приходилось встречаться в своей профессиональной деятельности, и ряд других важных моментов, которые необходимо учитывать, помимо владения языком. Так, 64,3 % респондентов испытывали трудности в общении с иностранными партнерами на английском языке из-за незнания того или иного слова и фразеологизма, 42,6 % — из-за трудного для понимания акцента собеседника и 39,3 % — из-за национальных и культурных различий. Данные комментарии представляют большой интерес для нашей дальнейшей работы по теме исследования.

Конечно же, данное исследование не охватило всего спектра рассматриваемых нами вопросов. Мы ограничились лишь несколькими весьма важными и актуальными вопросами, позволяющими выявить степень функционирования делового английского языка в социолингвистическом пространстве Казахстана. Полученные данные являются основой для дальнейшего изучения казахстанской межкультурной деловой коммуникации

Список литературы

- 1 Bargiela-Chiappini F. The handbook of business discourse. — Edinburgh, Scotland: Edinburgh University Press, 2009. — 533 p.
- 2 Шокаева К.К. Ағылшын және қазақ іскерлік тілдерінің стильдік ерекшеліктері // Current Issues of Discourse: Theory and Practice. 4th Annual CA ABC Conference, 23–4 February, — Алматы, 2006. — P. 157–60.

- 3 *Castells M.* The Internet Galaxy: Reflections on the Internet, Business, and Society. — Oxford: Oxford University Press. — 2001. — 356 p.
- 4 *Fishman J.A.* Maintaining languages. What works and what doesn't // In: Gina Cantoni, ed., *Stabilizing Indigenous Languages*. — Flagstaff, Ariz.: Northern Arizona University. — 1997. — P. 186–98
- 5 *McCarty T.L.* Revitalizing Indigenous Languages in Homogenizing Times // *Comparative education* 39(2), Special Number (27): Indigenous Education: New Possibilities. — Ongoing Constraints. — 2003. — P. 147–163.
- 6 *Louhiala-Salminen L., Charles M., Kankaanranta A.* English as a lingua franca in Nordic corporate mergers // *English for Specific Purposes*. — 2005. — № 24. — P. 401–421.
- 7 *Crystal D.* English as a global language. — Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003. — 255 p.
- 8 Послание Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева народу Казахстана от 28 января 2011 г. // www.zakon.kz
- 9 Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана «Казахстанский путь: стабильность, единство, модернизация». — Астана, 27 апреля 2012 года. Доступно 01.07.2012: http://www.akorda.kz/ru/speeches/summit_conference_sittings_meetings/vystuplenie_prezidenta_respubliki_kazakhstan
- 10 *Сарыбай М.Ш.* О роли английского языка и должности переводчика в современной казахстанской организации (по материалам объявлений о вакансиях переводчиков в прессе) // *Communication at Work: Issues and Challenges*. 2nd Annual CAABC, Conference, 23–24 January. — 2004. — P. 130–135.
- 11 *Nickerson C.* English as a lingua franca in international business contexts // *English for Specific Purposes*. — № 24. — 2005. — P. 367–380.
- 12 *Буркитбаева Г.Г.* Деловой дискурс: онтология и жанры. — Алматы: Ғылым, 2005.
- 13 *Grosse C.* English business communication needs of Mexican executives in a distance-learning class // *Business Communication Quarterly*. — № 67. — 2004. — P. 7–23.

А.А.Аймолдина

Қазіргі қазақстандық іскерлік қоғамда ағылшын тілінің қызмет көрсетуінің ерекшеліктері

Қазіргі кезде Қазақстанда ағылшын тілі глобалді экономикаға сәтті кіру шарты ретінде қарастырылады және мемлекеттік саясаттың негізгі басымдықтарының бірі болып табылады. Бұл мақаланың мақсаты қазіргі қазақстандық іскерлік қоғамда ағылшын тілінің қызмет көрсетуінің деңгейін ұлттық, халықаралық және шетелдік компаниялар негізінде анықтау болып табылады. Берілген міндеттерді шешу барысында Қазақстанның социолінгвистикалық ситуациясында ағылшын тілінің орны, қазақстандықтардың оқу мотивтері анықталып, мемлекеттің іскерлік коммуникация негізінде нақты ситуациялар сарапталған.

Nowadays in Kazakhstan the English language is regarded as a condition for successful integration into the global economy and become one of the main priorities of the state policy. The purpose of this paper is to determine the extent of the English language functioning in modern Kazakhstani business community based on survey findings conducted in national, international and foreign companies. To achieve the research objectives the place of English in the sociolinguistic situation in Kazakhstan, the main motives for its studying by the people of Kazakhstan have been explored, as well as specific situations of the use of English in the sphere of business communication in Kazakhstan have been analyzed.

Д.Б.АКЫНОВА

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Функционирование английского языка в образовательном пространстве Казахстана

В статье проанализированы вопросы языковой политики в Республике Казахстан. Определены основные тенденции языковой ситуации.

Ключевые слова: языковая ситуация, языковая политика, функции языка, языковое строительство, языковое законодательство.

Глобализационные процессы, происходящие в мире, возрастающая динамика развития современного общества, расширение международных контактов и сотрудничества привели к распространению и укреплению роли английского языка в качестве ведущего языка современной цивилизации. Согласно данным Интернет-источников, английский язык является родным языком приблизительно для 375 млн человек, а статистические данные относительно использования английского языка в качестве второго языка дифференцируются от 470 миллионов до миллиарда людей. Как отмечает известный лингвист Д.Кристалл, пользователи английского языка в качестве иностранного численно превосходят говорящих на английском языке в качестве родного в пропорции 3 к 1 [1]. Английский язык можно охарактеризовать как средство социального, экономического образовательного, культурного развития общества. В связи с этим мировая экономика и культура становятся взаимосвязанными и взаимозависимыми в политическом, социальном и технологическом аспектах.

Тенденции мирового развития ярко отражены и в казахстанской реалии. В настоящее время языковая картина Казахстана представляет собой уникальное лингвистическое пространство, которое характеризуется социолингвистической и демографической комплексностью и репрезентирует собой многоязычный социум, в котором проживают представители более чем 100 этносов [2]. Согласно Конституции Республики Казахстан, казахский язык является государственным языком Казахстана. Наряду с казахским языком, русский язык имеет статус языка межнационального общения и сохраняет довольно сильные позиции в силу исторических процессов, происходивших на территории Казахстана в период Советского Союза. Вхождение Республики Казахстан в мировое сообщество, а также влияние политической, экономической, социальной и культурной глобализации на коммуникацию требует определения роли и места английского языка в социально-коммуникативном пространстве страны и комплексной разработки проблемы его функционирования в различных сферах. Так, интеграционные процессы, происходящие в Казахстане, привели к динамичному развитию английского языка, которые затронули все сферы деятельности.

Следовательно, одним из приоритетных направлений языковой политики в Казахстане является всемерное развитие английского языка и расширение сфер его функционирования. Иллюстрацией этому служит стартовавший в 2007 г. проект «Триединство языков», в котором английскому языку приписывается особый статус — языка интеграции в мировую экономику [3]. В «Государственной программе функционирования и развития языков на 2011–2020» одним из целевых индикаторов является увеличение доли населения республики, владеющего английским языком (к 2014 г. — 10 %, к 2017 г. — 15 %, к 2020 г. — 20 %); доли населения, владеющего тремя языками (государственным, русским и английским) (к 2014 г. — 10 %, к 2017 г. — 12 %, к 2020 г. — до 15 %) [4]. Следует отметить, что в своем выступлении на XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана Президент Республики Казахстан Н.А.Назарбаев подчеркнул «значение и роль английского языка, открывающего казахстанцам окно в мир инноваций, технологий и бизнеса» [5].

Особая роль в этом процессе отводится системе образования с учетом общих тенденций мирового развития. Так, в 2004 г. Министерством образования и науки Республики Казахстан начат эксперимент по раннему (со 2-го класса) изучению английского языка в 32 школах республики. В настоящий момент их количество достигает 165. Согласно статистическим данным, если в 2007 г. общее количество школ с английским языком обучения составляло 2, в 2008 г. — 4, то в 2009 и в 2010 гг. — 6 и 7 соответственно. Численность учащихся в школах с английским языком обучения составляла 418

обучающихся в 2007 г., 883 — в 2008 г., 1060 — в 2009 г., 1207 — в 2010 г. Как заявил министр образования и науки Бакытжан Жумагулов, в системе образования будет внедряться триединство языков — казахского, русского и английского, а «обучение английскому языку будет внедрено с первого класса во всех школах Казахстана со следующего года». При этом министр подчеркнул: «Будут реформированы все стандарты образования. И здесь принципиальный для нас вопрос — обеспечение равных возможностей для получения образования подрастающим поколением» [6].

Таким образом, очевидно, что английский язык занимает все более передовые позиции в образовательном пространстве Казахстана, что обуславливает высокий интерес к проблеме языковых контактов в целом и переключению кодов в частности. В связи с этим в образовательной сфере Казахстана все более заметно явление казахско-английского переключения кодов, что требует детального изучения данной проблематики.

Переключение кодов, попеременное использование двух языков в речи играет существенную роль в мультилингвальных и поликультурных обществах, где языковые контакты неизбежны. Данное явление вызывает большой интерес и в сфере обучения иностранному языку. При этом можно отметить, что центром притяжения острых дискуссий являются такие аспекты, как отношение к переключению кодов и причины переключения кодов в процессе обучения иностранному языку.

В лингвистике проблема переключения кодов рассматривается с точки зрения психолингвистического (K.R.Becker, F.Grosjean, P.A.Kolers, J.M.Lipski etc.), социолингвистического (A.C.Zentella, N.M.Kamwangamalu, J.J.Gumperz, Zhu Hua & Li Wei etc) и структурного аспектов (S.Poplack, C.Myers-Scotton, P.Muysken etc).

Большой резонанс вызвала проблема переключения кодов в процессе обучения иностранным языкам, которая послужила импульсом для различных теоретических и практических исследований. Как отмечает Martin-Jones (2000), исследования в этом русле начались с 1980-х гг., когда учеными стали использоваться аудиозаписи, сделанные во время занятий, анализ которых стал основой для многих лингвистических исследований [7]. Следует отметить, что отношение к такому явлению, как переключение кодов, имело неоднозначную реакцию среди тех, кто непосредственно занимался данной проблемой.

Так, использование родного языка в речи студентов в процессе обучения иностранным языкам до недавнего времени рассматривалось как негативное явление, которое препятствует полноценному усвоению языка. Главной причиной этому послужил тот факт, что переключение кодов считалось случайным смешением двух языков, поэтому студентам не разрешалось свободно переключаться с одного языка на другой. Сторонники данного направления (Ellis (1984), Wong-Fillmore (1985), Chaudron (1988), Lightbown (2001)) считали, что использование одного только изучаемого языка в учебной аудитории способствует продуктивному овладению языком, создает настоящую, аутентичную среду, а любое переключение негативно влияет на процесс усвоения иностранного языка. Однако в настоящее время многие лингвисты (Auer, 1998; Gumperz, 1982; Heller, 1988; Li & Milroy, 1995; Myers-Scotton, 1993; Shin & Milroy, 2000, Tikunoff and Vazquez-Faria, 1982, Levine, 2003, Chen Liping, 2004) отмечают вспомогательную роль переключения кодов для достижения целей в коммуникации, и, в частности, в обучении иностранному языку. К примеру, как считает Skinner, исключение родного языка отрицательно влияет на усвоение иностранного языка и задерживает процесс формирования понятий, так как все идеи и мысли формируются с помощью родного языка [8]. Американский исследователь Cook также поддерживал идею положительного влияния переключения кодов во время занятий: «Использование родного языка способствует усвоению грамматического материала, сокращает время для объяснения некоторых трудных понятий, задач, и вводит аудиторию в настоящую среду обучения иностранному языку» [9].

Интерес ученых также вызывает проблема переключения кодов в речи педагогов. Попеременное использование двух языков в речи учителей может происходить спонтанно и неосознанно (Tikunoff, 1985; Ovando & Collier, 1985; Mattson & Burenhult, 1999) либо преднамеренно, целенаправленно (Valdés-Fallis, 1978, Jacobson, 1981). Само отношение к процессу переключения кодов двояко. По мнению одних ученых (F.Chambers, 1991; Halliwell & Jones, 1991; Macdonald, 1993), обучение только на втором (иностранном) языке позволяет студентам погрузиться в настоящую иноязычную среду. Другие же исследователи считают, что исключение родного языка в обучении иностранному языку ограничило «возможности обучения языку» («the possibilities of language teaching») [9]. Cook рассматривает учебную аудиторию как «естественная ситуация переключения кодов» и переключение кодов — это «в высшей степени профессиональная деятельность» [9].

Перечисленные выше исследования лингвистов внесли огромный вклад в исследование переключения кодов в образовательной среде. Однако отметим, что большая часть подобных исследований проводилась в странах, где сосуществуют языки, сходные по структуре (к примеру, европейские) и, в большинстве случаев, относятся к одной языковой семье. Мы считаем, что для обобщения и получения более полной и точной картины процесса переключения кодов и его влияния на усвоение языка, необходимо рассмотреть его на примере разноструктурных языков, к примеру, казахского и английского.

В связи с этим в статье рассматривается проблема казахско-английского переключения кодов в образовательном пространстве Казахстана.

Целью статьи является анализ современного состояния английского языка в образовательном пространстве страны, определение места и роли, а также специфики функционирования английского языка в системе высшего образования (в частности, определение отношения студентов к казахско-английскому переключению кодов). Для достижения данной цели нами были поставлены следующие вопросы для исследования:

- 1) восприятие обучающимися переключения кодов;
- 2) переключение кодов и эмоциональное состояние обучающихся;
- 3) переключение кодов и его влияние на изучение языка;
- 4) переключение кодов и социальная ориентация обучающихся.

Исследование основывалось на анкетировании, проведенном среди студентов высших учебных заведений г. Астаны с разными уровнями знания английского языка. Исследование проведено на базе высших учебных заведений г. Астаны. Большая часть его проводилась в Евразийском национальном университете им. Л.Гумилева. Интерес к студентам казахстанских вузов продиктован тем, что именно этот возраст характеризуется формированием собственных социальных, этнических, политических, идеологических представлений и является целеустремленной и быстро развивающейся ячейкой общества.

Для проведения исследования был разработан опросник, который состоит из трех блоков, распределенных следующим образом:

Блок А — информация об участниках;

Блок В — определение роли и статуса английского языка;

Блок С — отношение студентов к переключению кодов.

Каждый вопрос имеет несколько вариантов ответов, составленных в соответствии с 5-балльной шкалой Лайкерта, которая ранжировалась от 1 — полностью согласен, 2 — согласен, 3 — не согласен, 4 — совсем не согласен и 5 — затрудняюсь ответить. Полученные результаты были проанализированы с помощью программы SPSS 16.

В анкетировании участвовало 100 студентов 1–4 курсов, изучающих английский язык в качестве иностранного языка. Все участники анкетирования являются казахами и живут в Астане. Средний возраст респондентов 20 лет. Охват респондентов по курсу обучения распределен равномерно: 25 % обучающихся учатся на первом курсе, 20 — на втором, 25 — на третьем и 30 % — на четвертом курсе.

Родным языком для всех участников является казахский язык. Распределение респондентов по степени владения английским языком представлено в таблице 1.

Т а б л и ц а 1

Уровень владения английским языком

Уровень	Percent (%)
Beginner	3,0
Pre-Intermediate	12,0
Intermediate	46,0
Upper-Intermediate	35,0
Advanced	4,0

Как видно из таблицы 1, большинство студентов оценили себя по степени владения языком как Intermediate-пользователи (46 %) и Upper-Intermediate-пользователи (35 %). При этом следует отметить, что на вопрос «Считаете ли Вы, что Вам необходимо повысить свои нынешние знания англий-

ского языка?» 99 % респондентов ответили положительно. Английский язык вызывает интерес у 96 % респондентов, что говорит об актуальности исследования.

Анализ данных показал, что 83 % респондентов положительно относятся к переключению кодов, у 17 % отношение к рассматриваемому явлению негативное.

Т а б л и ц а 2

Восприятие обучающимися переключения кодов и его влияние на английский и казахский языки

Утверждения	Ответы студентов (в процентах)				
	Полностью согласен	Согласен	Не согласен	Полностью не согласен	Затрудняюсь ответить
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи ведет к ослаблению казахско-го/русского языка.	13	33	34	12	8
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи ведет к ослаблению английского языка.	7	25	46	16	6
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи ведет к улучшению английского языка.	15	42	26	11	6
Я предпочитаю, чтобы занятие велось только на английском языке.	23	26	27	11	12
Я предпочитаю, чтобы занятие велось на английском и казахском/русском языках.	25	38	17	6	12
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи способствует продуктивному овладению языка.	25	42	13	7	13
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи означает высокое владение двумя языками.	20	41	23	9	7
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи означает недостаточное владение двумя языками	13	32	43	7	5

Как видно из таблицы 2, 46 % респондентов считают, что переключение кодов ведет к ослаблению казахского языка, такое же количество опрошиваемых (46 %) не согласны с данным утверждением, 8 % затрудняются ответить. 32 % студентов согласны с утверждением, что переключение кодов ведет к ослаблению английского языка, 62 % не согласны с данным утверждением и 6 % затрудняются ответить. 57 % опрошенных респондентов указали, что переключение кодов ведет к улучшению английского языка и 37 % респондентов не согласны с данным утверждением. На вопрос о языке обучения 49 % опрошенных ответили, что предпочитают, чтобы занятие велось только на английском языке, а 63 % более склонны к переключению кодов во время занятий. Так, 66 % респондентов считают, что переключение кодов в речи способствует продуктивному овладению языка.

Для 61 % студентов переключение кодов означает высокий уровень владения языком, 32 % респондентов не согласны с данным утверждением, 45 % учащихся относят переключение кодов к недостаточной степени владения языком, в то время как половина респондентов (50 %) не согласны с данным утверждением.

Т а б л и ц а 3

Переключение кодов и эмоциональное состояние обучающихся

Утверждения	Ответы студентов (в процентах)				
	Полностью согласен	Согласен	Не согласен	Полностью не согласен	Затрудняюсь ответить
Мне нравится, когда говорящий использует казахский/русский и английский языки одновременно.	32	39	19	4	6
Меня раздражает, когда говорящий использует казахский/русский и английский языки одновременно.	19	40	25	8	8
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи доставляет мне удовольствие.	14	33	34	12	7
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне чувствовать удовлетворение в учебе.	20	37	21	16	6
Мне намного комфортнее учить, когда я перехожу с английского языка на казахский (русский) язык и наоборот.	14	43	26	11	6
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне чувствовать себя менее напряженным (-ой) в учебе.	23	28	27	10	12
Я чувствую себя менее потерянным во время занятий, когда перехожу с английского языка на казахский/русский язык и наоборот.	25	40	17	6	12

Как показали результаты опроса, по мнению студентов (табл. 3), переключение кодов положительно влияет на эмоциональное состояние. 71 % респондентов считают, что им нравится, когда говорящие переключаются с казахского языка на английский. 57 % студентов согласны с утверждением, что переключение кодов помогает чувствовать удовлетворение в учебе. Как видно из таблицы 5, большинству студентов (57 %) намного комфортнее и легче осваивать обучение при переключении с английского на казахский язык. Больше половины респондентов ответили, что переключение кодов помогает чувствовать себя менее напряженным во время занятий. Также 65 % учащихся чувствуют себя менее потерянными во время занятий при переключении с английского на казахский язык. Однако следует отметить, что 59 % респондентов чувствуют эмоциональный дискомфорт, когда говорящий переключается с одного кода на другой. На утверждение «Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи доставляет мне удовольствие» 47 % дали утвердительный ответ. В целом, можно заметить, что в психологическом аспекте переключение кодов рассматривается как положительный феномен.

Т а б л и ц а 4

Переключение кодов и его влияние на изучение языка

Утверждения	Ответы студентов (в процентах)				
	Полностью согласен	Согласен	Не согласен	Полностью не согласен	Затрудняюсь ответить
1	2	3	4	5	6
Одновременное использование казахского / русского и английского языков в речи помогает мне понять новые слова.	23	29	26	10	12
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне понять трудное понятие.	25	41	16	6	12

1	2	3	4	5	6
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне понять английскую грамматику.	13	44	13	16	14
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне в процессе обучения английскому языку на занятиях.	31	42	17	4	6
Одновременное использование казахского/русского и английского языков в речи помогает мне успешно выполнить задание.	19	41	23	9	8

Как показывает таблица 4, переключение кодов способствует овладению английским языком. Так, 52 % респондентов ответили, что переключение кодов помогает понять трудные слова. 66 % студентов считают, что данное явление содействует овладению трудными понятиями. Для 57 % респондентов переключение с английского на казахский язык способствует лучшему усвоению английской грамматики. Большинство студентов (73 %) считают, что переключение кодов помогает в процессе обучения английскому языку на занятиях. 60 % респондентов ответили, что переключение с английского на казахский язык способствует успешному выполнению заданий.

Т а б л и ц а 5

Переключение кодов и его социальная ориентация

Утверждения	Ответы студентов (в процентах)				
	Полностью согласен	Согласен	Не согласен	Полностью не согласен	Затрудняюсь ответить
Использование в речи казахского/русского языка и английского языка одновременно определяет мою личность.	13	45	13	16	13
Общество уважает меня больше, когда я перехожу с казахского/русского языка на английский и наоборот.	30	42	19	4	5
Когда я перехожу с казахского/русского языка на английский язык, меня считают менее интеллигентным.	19	39	27	8	7
Когда я перехожу с казахского/русского языка на английский язык, меня считают более интеллигентным.	13	34	34	12	7
Когда я использую казахский/русский и английский языки в речи одновременно, я чувствую интеграцию с обществом.	7	27	27	16	23
Когда я использую казахский/русский и английский языки в речи одновременно, я чувствую изолированность от общества.	14	24	28	11	23

Как видно из таблицы 5, 58 % респондентов согласны с мнением, что переключение кодов определяет их личность, в то же время 29 % не считают, что можно определить личность посредством переключения кодов. Исходя из данных, нам кажется, что 58 % респондентов, согласившихся с утверждением, в повседневной жизни чаще переключаются. 72 % опрошенных считают, что общество уважает их больше при переключении кодов. 58 % респондентов полагают, что общество считает их менее интеллигентными, когда они переключаются с одного языка на другой, в то же время 46 % учащихся думают, что общество считает их более интеллигентными, когда они переключаются с од-

ного кода на другой. Согласно таблице 5, всего лишь 34 % респондентов чувствуют интеграцию с обществом при переключении кодов, а 43 % опрошенных не согласны с данным утверждением. Изолированность от общества при переключении кодов чувствуют 38 % учащихся и 39 % не чувствуют изоляции.

В ходе проведенного нами исследования было определено отношение казахстанских студентов к казахско-английскому переключению кодов. Результаты нашего исследования показали, что в целом переключение кодов воспринимается обучающимися как положительное явление. Было выявлено, что интерес к обучению повышается при переключении кодов, так как трудный лингвистический материал быстрее и легче усваивается с помощью переключения на родной язык. Также учащиеся менее подвержены стрессовым ситуациям. Создается благоприятная среда для студентов, и процесс изучения языка становится более эффективным. Они не чувствуют себя потерянными и получают удовольствие в процессе изучения языка. Однако, как было сказано выше, многих респондентов раздражает переключение кодов, что, скорее, объясняется тем фактом, что во время занятий использование только английского языка в большинстве случаев поощряется преподавателем, а переключение кодов рассматривается как отрицательное явление.

Также выявлено отношение переключения кодов к успеху в обучении. Большинство студентов единогласно ответили, что переключение кодов способствует эффективному овладению языком: они быстрее усваивают трудные слова и понятия, объяснение трудных частей грамматики на родном языке также содействует адекватному овладению языком. В целом студенты считают, что переключение кодов способствует процессу обучения английскому языку.

В ходе исследования было определено, что переключение кодов определяет личность респондента. Как было сказано выше, переключение кодов также определяет уважение общества к личности. По-видимому, данное явление объясняется положительным отношением студентов к процессу переключения кодов. Тем не менее учащиеся считают себя менее интеллигентными, когда они переключаются с одного языка на другой. Думаем, что у студентов преобладают те взгляды относительно использования языков, согласно которым только чистое использование языка определяет интеллект человека. Примерно одинаковое количество студентов чувствуют изолированность и интеграцию с обществом, т.е. для некоторых студентов переключение кодов помогает интеграции с обществом, а некоторые связывают ПК с изоляцией от общества.

Проблема переключения кодов сегодня рассматривается в самых разных аспектах и одним из важных среди них является отношение к нему обучаемого, или говорящей личности. Переключение кодов в образовательной среде — явление неизбежное и необходимое. Мы считаем, что оно дает возможность достаточно полного усвоения английского языка.

Данная статья является лишь попыткой определить отношение студентов к переключению кодов и требует дальнейшего исследования, поскольку рассматриваемая проблема имеет огромный спектр еще не решенных вопросов.

Список литературы

- 1 Crystal D. English as a global language. — Cambridge, England: Cambridge University Press, 2003.
- 2 Сулейменова Э.Д., Шаймерденова Н.Ж., Аканова Д.Х. Языки народов Казахстана. Социолингвистический справочник. — Астана: Арман-ПВ, 2007.
- 3 Новый Казахстан в новом мире. Послание Президента Н.А.Назарбаева народу Казахстана. [Электронный ресурс]. — Архив за 2007 год. — М.: Астана, 2007. — Режим доступа: <http://www.kazakhemb.org.il/?CategoryID=250&ArticleID=551&Page=1>, свободный.
- 4 Государственная программа развития и функционирования языков в Республике Казахстан на 2011–2020 годы. [Указ Президента РК от 29 июня 2011 года № 110]. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.geokz.tv/article.php?aid=11278>, свободный.
- 5 Обращение участников XIX сессии Ассамблеи народа Казахстана к гражданам страны. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.akorda.kz/ru/speeches/addresses_congratulations/obraschenie_uchastnikov_xix_sessii_assamblei_naroda
- 6 Выступление Министра образования и науки РК Б.Т.Жумагулова на Правительственном часе в Парламенте РК «О ходе реализации Государственной программы развития образования и задачах системы образования и науки на предстоящий период». — Астана, 18 июня 2012 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.edu.gov.kz/ru/press_sluzhba/vystuplenija_ministra/vystuplenie/tnews%5Btt_news%5D=3691&cHash=fd055c7ef67e0937c49681c734f58b7d
- 7 Martin-Jones M. Bilingual classroom interaction: A review of recent research // Language Teaching. — Vol. 33 (1), 2000. — P. 1–9.
- 8 Macaro E. Target language, collaborative learning and autonomy. — Clevedon: Multilingual Matters, 1997.
- 9 Cook V. Second Language Learning and Language Teaching. 3rd ed. — London: Arnold, 2001.

Д.Б.Ақынова

Қазақстанның білім кеңістігінде ағылшын тілінің қызмет көрсетуі

Қазіргі таңда Қазақстанның тілдік сферасында жаһандану үрдісі салдарынан ағылшын тілі тілдік саясаттың негізгі құрамды бөліктерінің біріне айналды. Мақала Қазақстан білім беру кеңістігінде ағылшын тілінің қазіргі жағдайы, оның орны мен рөлі және жоғары білім беру жүйесінде ағылшын тілінің қызмет көрсету ерекшеліктерін талдауға арналған. Сонымен қатар қазіргі кезде кеңінен қолданылатын студенттердің қазақ-ағылшын код ауысуы мәселесі және студенттердің аталған мәселе бойынша көзқарастары ғылыми негізде зерттелген.

Nowadays due to the processes of globalization the English language has become one of the constituents of language policy in Kazakhstani linguistic landscape. The article is dedicated to the analysis of current position, the place, and the role of the English language as well as the peculiarities of English language functioning in the higher educational system of Kazakhstan. The issue of Kazakh-English code switching and the students' attitude towards Kazakh-English code switching are investigated.

А.С.Әділова, Б.Хасенов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Д.Исабеков шығармаларындағы «әйел» концептісінің вербалдануы

Мақалада қазіргі қазақ жазушысы Д.Исабековтің шығармаларындағы «әйел» концептісінің репрезентациясы қарастырылды. Бір жағынан, ол әмбебап концепт ретінде ментальді әлем бейнесінің барлығына тән болса, екінші жағынан, ол әлем бейнесінің ұлттық ерекшеліктерін де қамтиды. Концепт тілдегі лексикалық бірліктердің, түрлі сөздіктер материалдары мен мәтіндер көмегімен беріле алады. Жазушы «әйел» концептісінің инвариант және вариант типтерін вербалдаған.

Кілтті сөздер: әлем бейнесі, ментальді кешен, «әйел» концепті, танымдық тармақтар, ұлттық таным, инвариант, күшті әдеби мәтін.

Көркем мәтін — аяқталған күрделі ойды білдіретін, бір-бірімен өзара тығыз байланысты горизонтал (лингвистикалық) және вертикал (экстралингвистикалық) контекст негізінде туындайтын, полисемантикалық, біртұтас коммуникативтік-прагматикалық ашық жүйе, демек, ол қажеттілікке қарай өзектеніп, әр ұрпақ одан өз бетінше дербес ақпар ала алады, жаңа мән-мағына таба алады. Көркем шығарманың вербалды құрылымы бір тақырыптық өріске қатысты мағыналық ұйытқы сөздермен беріліп, олардың парадигматикалық және синтагматикалық қатынастарын қамтиды да, мазмұндық-нақты ақпарды түзеді. Мәтіннің осы лингвистикалық контексті мен вертикал контекст бір-бірімен ұштаса, сабақтаса келіп, өзара диалог құрайды, яғни көркем мәтіннің мазмұндық-астарлы, мазмұндық-концептуалды ақпарын қалыптастырады.

Жекелеген көркем мәтіндердің құндылығы оқырмандардың бірнеше буынының сынына төтеп беріп, уақытқа тәуелді болмайды, қоғамдағы әр алуан өзгерістерге қарамастан, адами, рухани қажеттілікті қанағаттандыратындықтан, қашан да өзекті болып қала береді. Мәңгілік тақырыптарды қозғаған осындай шығармалардың қатарында Д.Исабековтің үлкен-кіші жанрларда жазылған туындыларын атауға болады.

XX ғасырдың 60-жылдары әдеби үдеріске қосылған біраз қаламгерлердің шығармашылық ғұмыры тоқырау заманына тап келгені белгілі. Соған қарамастан олар тақырыбы, түрі, мазмұны, көркемдік шешімі жағынан бір-біріне мүлде ұқсамайтын, тіпті кейде кереғар пікір тудыратын туындылары арқылы қазақ көркем әдебиетіне қомақты үлес қосып, оқырмандарының назарына ілігіп отырды. Сондай жазушылардың қатарында Д.Исабековті де атауға болады. Оның туындылары ұлттық дүниетаным, болмыс, діл, тыныс-тіршілікті шынайы көрсететіндіктен де, өз оқырмандарының жан-дүниесін, рухани өзегін толықтырып, кеңейтіп, байытуға айрықша ықпал жасап, лингвомәдени қоғамда адами құндылықтарды, қасиеттерді орнықтыруға қызмет етті. Қаламгердің шығармалары қуанышы мен қайғысы, қызығы мен оңғағы, жақсылығы мен жамандығы, адалдығы мен опасыздығы қатар жүретін өмір деген күрделі, түйткілі көп үдерістің сан алуан жағдайын тақырып еткендіктен де, қазақ әйелдері бейнелерінің тұтас галереясы деуге болады. Жазушы шығармашылығындағы әйел образдарының қай-қайсысы болса да, халқымыздың әлем бейнесіндегі әйел концептісін жан-жақты ашатыны, танытатыны даусыз.

«Жалғыз ғана түпсіз нысан — адам. Ол туралы өмір бойы жазсаң да, тым аз ғана айтуға болады» [1] деген С.Моэмнің пікірін әйелге қатысты алатын болсақ, оның да сыны мен сыры, ақылы мен мінезі, білімі мен білігі, ұстанымы талай қаламгердің туындысына арқау болғаны байқалады.

Жалпы, әмбебап константа болып есептелетін «әйел» концептісі — «адам» концептісінің құрамдас бөлігі және барлық халықтардың әлем бейнесіне тән, сонымен қатар әр халықтың тек өзіне ғана тән әлем бейнесін танытатын менталді кешен. Сол себептен де қазіргі заманғы лингвистикада көптеген халықтардың тіліндегі бұл концепт соңғы 15–20 жылда диахронды-синхронды, салғастырмалы, салыстырмалы тұрғыда қарқынды зерттеліп жүр. Ал қазақ тіл білімінде А.М.Байғұтованың «қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» [2], Б.И.Нұрдаулетованың «Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі» [3] диссертацияларын атауға болады. Алғашқы зерттеуде ана тіліміздегі, көркем дискурстағы түрлі бірліктер арқылы вербалданатын ұлттық әлем бейнесіндегі «әйел» концептісі қарастырылса, кейінгі жұмыста жыраулар шығармашылығындағы әйел бейнесін құрайтын құрылымдар нақтыланған.

Концепт дегеніміздің өзі адамның ойындағы ментальді кешеннің вербалданған түрі десек, ол түрлі жағдайға, қаламгердің дүниетанымына, тілдік-мәдени кұзіретіне байланысты әр қилы көрінеді, яғни, зерттеуші С.Жапақов айтқандай, «концепт типтері ұжымдық санада инвариант, индивидтік санада вариант түрінде болады» [4], сол арқылы концепт құрылымы кеңейіп, толығып, байып, ұлғайып отырады, себебі әр қолданыста оған сан алуан субъективті эмоционалдық, бағалауыштық, философиялық мән үстемеленіп отырады.

Әр қаламгер өз туындыларында сөздің халық ұғымындағы және өз тәжірибесіндегі мағыналарын тоғыстыру, астастыру нәтижесінде әлемді түйсінуді таныта алады, сондықтан «... концепт жеке-дара сөз аясында емес, белгілі бір танымды айқындайтын «сөздер қоры» (тірек сөздер) арқылы, кейде үлкенді-кішілі мәтіндер көлемінде танылады» [3].

Қазақ тілінде «әйел» концептісін вербалдайтын номинативтердің саны біршама. Бұл номинативтер әйел адамның жас шамасын, кескін-келбетін, әлеуметтік мәртебесін, басқа адамның өміріндегі орнын, олардың өзін өзі және өзге персонаждың бағалауын көрсетеді. Осыған байланысты «әйел» концептісін құрайтын жағымды, жағымсыз бірнеше фреймді (құрылымдық элементті) атауға болады: әйел — әсемдік, әйел — еркелік, нәзіктік, әйел — ана, әйел — отбасы ұйытқысы, әйел — жар, әйел — ұяндық, ибалылық, әйел — адалдық, әйел — намысқойлық, әйел — періште, әйел — махаббат, әйел — еңбекқор, әйел — пері, әйел — ақылсыздық. Бұл танымдық тармақтар арқылы қаламгер өз кейіпкерінің толыққанды бейнесін жасай алады.

«Өкпек жолаушы» повесінде өз кейіпкерінің ішкі монологі арқылы «әрбір әйел танылмаған планета. Жай ғана планета емес, әрқайсысы мұңлы планета. Бүкіл дүниежүзінің ұлы ғалымдары жиналып, әйтеуір бір кезде әлемнің құпияларын ашуы мүмкін, ал бірақ ешқандай ғылым, ешқандай данышпан қарапайым әйел жанының құпиясын аша алмайды» деп атап көрсеткен жазушы Д.Исабековтің туындыларындағы әйелдер — қазақтың аналары, қарапайым қыз-келіншектері.

Д.Исабековтің «Ғауһар тас» повесінде «әйел» концептісін құрайтын узалды номинативтердің барлығы және авторлық-индивидуалды таным бірліктері кездеседі: *әйел, апам байғұс, жеңеше, ақылды, ажарлы, ақ жарқын, қиялышыл жеңеше, жар, жас бойжеткендер, жас қыз, сылқым жеңгелер, келіншек, Қыжым кемпірдің қызы, қыз-келіншек, қара келін, жас әйел, еркек шашты біреу, кемпір-кешек, қарағым, бір қора қыз, гүлдей ару қыз, малына киінген, үрдей сұлу, ең бір сұлуы, сұлу әйел, қарындас, айдай сұлу, қатын, пері, бір жапырақ шүберек, сіңлі, еркін дала еркесі, аспанның періштесі, алтын, ана, жаман, махаббат.*

«Әйел» концептісінің «ана» әмбебап тармағының ассоциативті өрісіне тек жағымды **мейірім, жан жылуы, жанашырлық, кеңдік, жақсы көру, тілеуқорлық** семаларын вербалдайтын бірліктер жатады. Жазушы Қайыркеннің анасын нақты іс-әрекет үстінде көрсетеді, яғни концепт сценарий түрінде берілген: *Көнетоз қара шабаданға бар тапқан-таянғанын салып, апам байғұс қана көбелектей шарқ ұрып жүр; Апам қуаныштан күліп жүр, жылап жүр. Көзінен аққан жасты байқайтын емес. Қара баласынан да, келінінен де «айнала» береді; Апам өзге кемпірлер сияқты «келін деп» жатпай-ақ, оны өз қызындай көріп, «Салтанат» деп атап кеткен.*

Повестің алғашқы бетінде-ақ лингвомәдени қоғамда қалыптасқан стереотип байқалады, яғни «әйел» концептісінің ассоциациялық өрісіндегі жағымсыз құрылымдық элемент өзектендірілген. Бас кейіпкер Қайыркеннің әкесінің ер бала тәрбиесіне қатысты ұстанымын танытатын бұл танымдық тармақпен оның жалпы әйел қауымы туралы пікірі де, яғни субъективті көзқарасы да берілген: *...баланы айналып-толғана берсең, әйел тәрізді сынық, жасық болып кетеді. Бұл фрейм*

оның кейінгі сөздерімен де айқындала түседі әрі ол бағалау үш жақты — әкесі әрі әйелдерді, әрі өз баласын сипаттаса, Қайыркеннің өзі әкесінің іс-әрекеті, мінез-құлқы, дүниетанымына сын көзбен қарайды: «...Шошаңдап жүріп не мылтыққа түсіп, не машина қағып өліп қалмасам, жасым жиырмаға жетер-жетпесте **еркек шапты біреуге** үйленемін де, әке-шеше дегенді ұмытып, соның айтқанына көніп, айдауына жүріп, алгінің қалаған жағына лағып кетемін». Жағымсыз номинативтің эмоционалдық бояуын контекст те қалыңдата түскен. Дәл осы танымдық тармақты күшейтуге тағы бір күрделі аталым қызмет етіп тұрғаны байқалады: «...**Ыбыш қайта әйеліне дегенін істетіп, керекті жерінде қамшы көтере алады. Сенде ол да жоқ, бір жапырақ шүберегіңнің** ашса алақанында, жұмса жұдырығында болып жүнжіп кетесің бе деп қорқамын....». Алғашқы қолданыс ұлттық танымдық базада бар, бұрыннан қалыптасқан болса, соңғы екеуі жеке адамның өмірлік тәжірибесін, қоғамда жиі ұшырасатын жағымсыз көріністерді санадан өткізіп, қорыту нәтижесінде пайда болған.

«Әйел» концептісінің танымдық элементтерінің бірі — **әсемдік** семасы авторлық баяндауда, персонаж бағалауында, косүнді сөзде кездеседі: «...бойы сұңғақ, кеудесіне басқан саусақтары азарып көрінеді, айтса айтқандай, көрікті, жанары ботаның жанарындай үлкен, кірпіктері найзадай ірі екен, толған айдай ақ жүз, реңді екен сабазың, ақылы көркіне сай болып келсе, Салтанаттың сұлу тұлғасы, қыр мұрыны мен дөңгелек жүзі, аппақ әсем тістері, арайлы жүзі мен тізесіне төгілген білектей қос бұрымы, елегізген еліктің жанарындай мөлт-мөлт етіп тұрған ойнақшыған көздері, мөлдір суға маржан сепкендей сылдырап күлу, келіншегінің бойындағы таптырмас еркелік, жарасымды наз бен тәтті қылық, бұралған сымбат пен күміс күлкі т.б.

«Әйел» концептісінің жазушы өзектендірген келесі бір танымдық тармақтары — Салтанаттың ішкі жан-дүниесін, психологиясын, рухани тазалығын көрсететін **еркелік, нәзіктік, ұяңдық** семалары: Толған айдай жүзіне қысылғаннан қан ойнап шыға келіп, екі беті жаңа піскен алмадай албырап жүре берді; Ол селт еткен маралдай маған жалт қарап, екі бетін алақанымен басып отыра кетті.... Ол айтқан әндері үшін ұялып, не істерін білмей жүр; Имек қасы дір-дір етіп, жанарына бір ұяңдық ойнап шыға келді т.б. Бұл семалар Ыбыштың қаталдығы, отбасындағы салқындықпен айқын контраста болғандықтан, повестің мазмұндық-астарлы, мазмұндық-концептуалды ақпарын ашу үшін айрықша маңызды: «Әй, осы мені аямайды-әй, — деді күліп, онысы несі екен....Сөйтіп жүріп жөндеп тартпайсың деп ұрсатыны бар тағы да, астапыралла!...»; Салтанаттың бұл үнінде реніш те, зіл де жоқ, керісінше, нәзік әйелдің қатал еріне деген таңырқауы, сонымен бірге нәзік құрмет пен нәзік сезім жатыр еді; Оның бұл сөзі мен күлкісінде еріне деген жарасымды әжуа, жеңіл ғана байқалмас наз жатыр еді; Ерке мінезді, сәби сезімді менің жеңешем әнші де екен-ау! Имек қасы дір-дір етіп, жанарына бір ұяңдық ойнап шыға келді, Салтанат... сәлден соң жаз күлкісіне қайта енеді т.б. Осы когнитивтік-пропозициялық құрылымдар Салтанаттың мықтылығын, төзімділігін, беріктігін қоса танытады.

«**Әйел — адалдық**» фреймін объективтендірген жазушы «суық үйден жабырқап, жалғызсырап жүрсе де,... жарының бойындағы қаталдықты» кеш байқаған Салтанаттың аузына төмендегі сөздерді салады: «... Әйтсе де мен енді басқа жақтан бақыт іздемеймін. Іздеп барып дәл үстінен түскен бақыттың маған енді керегі де жоқ. Мен ол бақытты қиын жерден іздеймін, жоқ жерден іздеймін. Өмір сонысымен қызық, сонысымен мағыналы.... Міне, мен ақыры сол дегеніме жетемін». Эмоционалды концепт деп саналатын бақыт лексемасы мағыналық ұйытқы сөз ретінде микроконтексте бірнеше қайталанып, фреймнің құндылығына акцент түсіріп тұрғаны байқалады.

Байқалып отырғанындай, қаламгер шығармашылығындағы осы мәтінде қазақ әйелінің эмоционалдық, психологиялық бейнесін танытатын қасиеттер жағымды мәнге ие, яғни «олардың қазақ мәдениетіне, ұлттық дүниетаным мен болмысқа тән ассоциация екені байқалады» [2; 30], ал орыс тіл білімінде «әйел» концептісін зерттеген А.В.Кирилина орыс әйелдерінің мінезін сипаттайтын ассоциациялық өрістегі лексика-фразеологиялық бірліктердің, паремиялардың жағымсыз коннотациясы басым екенін көрсетсе [5], зерттеуші Д.Масалимова ағылшын тіліндегі қазіргі кездегі әдебиетте қыз абыройы, әйел адалдығы, шыдамдылығы сияқты қасиеттер мүлде жоқтың қасы екенін атап өтеді [6].

Д.Исабеков өз шығармаларында лексика-семантикалық бірліктерді кейіпкерлерінің эмоционалдық сипатына қарай таңдап алады, сондықтан да оның субъективті көзқарасы қыз-келіншектерге сүйсіне, аянышпен, рақымшылықпен, түсіністікпен, кейде жеңіл ирониямен қарауды қамтиды да, мәтін модальділігін түзуге ықпал етеді.

«Әйел» концептісінің жоғарыда аталған фреймдері ұлттық танымдағы стереотиппен астасып жатқанын көруге болады, ал осы танымдық тармақтардан өзге бір үлгісі «Сүйекші» повесіндегі

диуананың бейнесін жасауға мүмкіндік берген **жанашырлық, кеңдік, батылдық** семалары. Өз басындағы қиын жағдай, жетімсіздік, қайғы, жалғыздыққа қарамастан, уақытын бөліп, мүлде танымайтын мүсәпір адамға білгенін еш өтемсіз үйретіп, оны имандылық жолына түсірген әйелдің бойындағы адами қасиет ұлттық болмыспен, жалпыадамзаттық құндылықпен астасып, аталмыш семаларды өзектендірген.

Әйел — мұңлық, намысқойлық танымдық моделдері жазушының «Тіршілік» повесіндегі Қыжымкүл бейнесінен көрінеді. «Бір кездегі ырғалған байдың бұралған қызы Киеван шалдың бір уыс қара кемпіріне айналған» Қыжымкүлдің бар өміріне қатысты тезаурустағы әр түрлі семантикалық өрістегі бірліктер оның кескін-келбетін, табиғи болмысын, моралдік ұстанымдарын, эмоционалдық, психологиялық жай-күйін, отбасылық, әлеуметтік жағдайын, көрген қиындықтарын, екі жақты — өзін-өзі және оны өзгенің — бағалауын жан-жақты, толық, егжей-тегжейлі таныта алады: *кемпір, шүйкедей қара кемпір, қара құмандай боп қушыып отырған кемпір, қырым еті жоқ бейшара, мәлжубас, іргелі байдың үлде мен бүлдеге оранған қарқаралы қызы, еркін жүріп, еркін тұрып үйренген қыз, ақ сүйек қыз, үркек те нәзік қыз, тірі тұтқын, Еркежан, сорлы басы, бейшара тұлкідей, Қыжымкүл тотымыз, қалыңдық, жүкті боп қалу, іштен шыққан шұбар жылан, көкпарша тарта жөнелу, бұл байғұс, абыройы төгілген қызы, сүйекке таңба түсірер қыз, өз перзенті, орталарыңдағы қыз, қара бет, қарындасы, бейуайым, бейқайғы шағы, жансыз адамдай, қайран қыз, қор болды-ау, белгісіз әйел, қос бұрымы шұбатылған, үріп ауызға салғандай реңді қыз, бейшара, төрт құбыласы түп-түгел ерке қыз, тірі жетім, ел кезбе, алтынышы бала, қырық бірінші жамау, аққудай сыланған сұлу қыз, байғұс бала, оң босағада отырып, екіқабат болу, қасқырға жем болу, күнәкар, айналайын-ау, киіктей қақаңдап жүрген адам, бұл бейбақ, сөнген нұр, сөнген мейірім, қатқан көңіл, менбәле, жүрегің нәзік қыз ең зой, пәленшенің қызы, сіңлім, бөтен әйел, жылтырақ зат, керек адамы, тұзы жеңіл байғұс, көрші үйдегі келіншек, туған қызымдай, туғанымнан да артық, келін, келіншегі, жарым, біреудің анасы, тәрбиелі жерден шыққан бала, шын жанашыры, Қыжымкүл апай, жеңеше, бір жапырақ кемпір, тіршілік иесі, әлжуаз кемпір, күнәсі жоқ қой деймін байғұстың, әжеміз Қыжымкүл, Қыз Жібегің, сүйеу.*

Обал-сауапты белінен басқан тексіздердің, тас жүрек әке мен қайырымсыз ағайынның жалған намысына бола тағдыры бір-ақ күнде өзгеріп шыға келген жас қыз қорлық пен мейірімсіздікті еш қарсылықсыз, көзге көрінбес қайратпен қабылдайды. Бұл автор баяндауымен де, кейіпкер сөзімен де вербалданады: *...Кешірім сұрағанмен, кешіретін түрлеріңізді көріп тұрғаным жоқ. Мен өлімнен жасқанбаймын, қайта, ай далада қаңғып жүргенімде ит-құсқа жем болмағаным өкініп, тәңірге тіл тигізіп тұрмын; Қыз алған жоқ, жансыз адамдай сілейіп тұра берді;...Бірақ әкем тереңінен ойламады. Егер сүйегіне таңба түсіргісі келмесе екеуіңе «Ен далада қаңғып жүріп елге кезіксе, кімнің қызы екенін айтпасын» деп тапсырар еді. Мен кім екенімді тірі жанға айтпасын. Оған осы сөзімді жеткізгейсіздер.*

Ұзақ ғұмырында осы сөзінен айнымай өткен Қыжымкүлдің жақынға да, жатқа да жан сырын ашпай, бойын тік ұстауы қазақ әйелінің өрлігі мен намысқойлығын танытады.

«Әйел — пері, періште» фреймдік тармақтары жазушының «Пері мен періште» повесіндегі Сафура образынан байқалады. Баяндау фреймі [7] Құлахмет пен көршінің пікірін вербалдағандықтан, концептінің сценарийлік құрылымы оқиғаның қалай өрбігенін ой елегінен өткізуге мүмкіндік жасайды: *Тыныс алғаны да сезілмейді. Оның жүзінде әбіржу де, қайғыру да, опыну да жоқ, сүйікті Сафурасына, қатыгез Сафурасына деген реніші мен күйініші де жоқ, бәріне де көнген, бәріне де разы. Лапылдаған қайғысы мен күйініші, бұрқанған намысы мен ызасы, ешқашан орны толмай өтетін азабы мен өксігі, бәрі-бәрі де мейірім мен ізгілік үшін жаратылған кеудесінде қамалып, тұншығып жатыр. Ол Смағұлды да, Сафураны да, ешкімді де кінәламайды, қаралап, қарғамайды. «Бұларың адамдық емес, хайуандық!» деп даурықпайды да. Бәрін үнсіз көтереді, әл-қуатының жеткенінше шыдап бағады. Ет жүрегі суға түскен кесектей езіліп, жаншылып, ішкі дүниесіне қара қан боп тамшылап таусылғанша төзіп бағады; Әйелі деп қайтесің, — деді екіншісі қолын сермеп, — сайқал демеймісің. Мұны осындай халге жеткізген сол жезөкше. Бұл қаланы былғап болды да, екінші қалаға ауысты.*

Мұндағы бағалау оппозицияға негізделгені вербалды құрылымнан анық байқалады, яғни эмоционалды бояуы қанық тілдік бірліктердің, ауызекі сөйлеу тіліне тән элементтердің семантикасы танымдық тармақтың стереотипін көрсетеді.

Қаламгердің «Қарғын» романындағы Бағила мен Мәлике образдары «әйел» концептісін құрайтын, жоғарыда аталған барлық танымдық тармақтарды өзектендіру нәтижесінде басқаларға

ұқсамайтын, танымы да, талғамы да, білімі де, білігі де жоғары қазақ қыздарының бейнесін объективтендірген. Бұл роман жазушының атақты «Әпке» пьесасынан кейін жазылса да, онымен де, басқа туындыларымен де үндес екені даусыз.

Бағиланың бейнесін ашу үшін қаламгер оның ішкі монологіне прецедентті мәтін енгізеді, яғни Абайдың күшті әдеби мәтіндерге жататын өлеңінен алынған *«Ойлы адамға қызық жоқ бұл жалғанда...»* цитатасы «әйел» концептісінің бірнеше танымдық тармағының объективтенуіне жол ашады, себебі: «Кейіпкер сөзіндегі прецедентті құбылыс символдары әдетте оның өзімен қатар суреттелетін басқа персонажды мінездеуінен, бағалауынан көрінеді. Мұндай интертекстуалды элементтердің бағалауыштық қызметі екі жақты болады, өйткені қаламгер өз кейіпкеріне айтқызған интертекст арқылы оқырман сол кейіпкердің өзін бағалай алады» [8]. Бұл тұрғыдан келгенде Бағиланың өресі өзінен көп жоғары Жасынмен тіл табысуы, тең дәрежеде сөйлесуі, ұшқыр ойлауы, тапқырлығы, жаны қасаң болмаса да, қатаң мінезді әкесіне деген көзқарасы, туыс ағасының мінез-құлқы, ортасынан жатсыну сезімі т.б. қамтыған осы дәйексөздегі ойлы сөзі «әйел» концептісінің атрибутивтік, коннотативтік, субъективтік сипатын танытады. Жасынның сөзінде қайталанған бұл цитата мазмұндық-концептуалды, мазмұндық-астарлы ақпарды қалыптастыруға да қызмет етеді.

«Әйел» концептісінің айрықша бір танымдық тармағы — **«махаббат»** фреймі деуге болады. Әмбебап, метафизикалық деп танылатын махаббат концептісінің өзегі әлем бейнесіндегі түсінікпен сәйкес келсе де, қаламгер танымындағы шеткері аймақтарда түрлі ассоциативтік-бейнелік, эмоционалды-бағалауышты модельдермен беріледі. Бұл орайда М.Жұмабаевтың тілдік тұлғасын қарастырған Ж.Ермекованың «ғаламның діни-мифологиялық бейнесіндегі, ғаламның тарихи бейнесіндегі, ғаламның философиялық бейнесіндегі, ғаламның психологиялық бейнесіндегі махаббат модельдерін» 7 топқа бөліп қарастырғанын және олардың арасында ең көп вербалданатыны «ер мен әйел арасындағы махаббат концептісі» екенін атап көрсеткенін [9] айта кету орынды.

Романда **«махаббат — сор»** танымдық моделі өзектенген. Махаббат адамның жақсы қасиеттерін ашып, ұлғайтып көрсететіндіктен, оның азабы мен қайғысының өзі кез келгеннің еншісіне бұйырмайтын, маңдайына жазылмайтын сыбаға деп түсініледі. Концептінің метафорамен вербалданған тармағы Бағиланың ішкі монологінде ойсурет құрылымда танылады: *«Сонда... Сонда мен бұдан былай не істемекпін? Мұның бәрінің апарып тірейтін жері не болмақ? Көзді жұмып алып, қайда барары белгісіз кемеңің соңынан ілесе беруге болмайды ғой. Ол кеме, әрине, өзгелерге мүлде ұқсамайтын алып та сырлы кеме, баратын жері де мен көрмеген гажайып бір ертегідей қала, бірақ маған басқа қала керек, мүлде басқа қала. Ол, тіпті, кішкене ғана порт болуы мүмкін, әйтсе де мен баратын жер — сол... ойда жоқта кездескен бір кемеңің алыптығына, жүрер жолының қызғылықты да қиындығына, барар қаласының бір-біріне ұқсамайтын әсерлілігіне елігіп, сол кемеңің ақылды да ашулы, сабырлы да салқын капитанымен алаңсыз еріп кете бермекпін бе?»*. Ойсурет құрылымды тармақта «махаббат — сор» танымдық моделі бұлардан басқа *жол, дауыл, жартас, туған порт, жаға* тәрізді лексемалармен репрезенттеледі. Бұл метафоралардың семантикасында үміт, қауіп, қатер, сенімсіздік сияқты түрлі сезімдердің кең ауқымы қамтылғанмен, трагедиялық тармақтың мықтылығы, беріктігі Жасынның шешімінен көрінеді: *Осы ой арпалысы өзін тынымсыз мазаласа да, ұстап тұруға болмайтын еріксіз күш оны аэрофлот агентствосының тоғызыншы кассасына қарай итермелей берді. Ол біреу зорлағандай қиналып билет алды, амалсыз самолетке отырды. Самолет те біреу зорлағандай орнынан қинала қозғалды, қинала екпін алды. Әйелдің бөлмесінен бері созылған адалдықтың жібі бырт етіп үзіліп кетті.* «Махаббат» концептісінің ассоциативтік өрісіне кіретін адалдық семасының концептуалдық метафора арқылы объективтенуінің өзі коннотативті.

Осы танымдық тармақ Мәлике тағдырына да тән, алайда оның сезім толқыныстары, қайшылығы, сезімін санаға жеңдіруі Бағиланың ішкі жан-дүниесі, психологиялық, эмоционалдык жай-күйіне қарағанда аз көрінсе де, эмоционалдык тұрғыдан аса ширыққан түрде беріледі: *Сол күні оңаша қалып, адам баласы, әсіресе, әйел баласы өз тағдырына өзі әмір ете алмайтынын, өз дегенінше өмір сүре алмайтынын ойлап жастығын сулаған. Әйел бақытының еркектердің бақытына мүлдем ұқсамайтынын, тіршілікте қанша биікке көтеріліп, даңққа ие болса да «бақыттымын» деп сезіну үшін әйелге олардың аздық ететініне, әйел бақытының тек еркекке тәуелді екеніне ызаланып жылаған.* Сценарийлік құрылымда берілген концепт арқылы қаламгер өз кейіпкерінің өткен күндерін, өмірлік ұстанымын аңғартады.

Жазушының тағы бір кейіпкері «әйел» концептісінің жағымсыз тармағын көрсетеді. «Есепшот, түйетауық және домино» әңгімесіндегі Пістекүлдің бейнесі өзі/өзге оппозициялық бағалауына

негізделген, яғни «өзін ауылдағы ең ажарлы, әжет, екі сөйлеу дегенді білмейтін және көзі ашықтығы жағынан өзгелерге қарағанда оқ бойы озық әйелмін деп санайтын; Өзі туралы мұндай берік байлам оның кеудесіне нан пісіріп, көшеге шыға қалса, былайғы жұртты көзіне ілмей, бойын тақаппар ұстауға тырысатын;... білдей бұғалдырдың әйелі...» Пістекүл өзгелердің танымында шалдуар, шайпау, ұрысқақ. Соңғы бағалауды ішкі интертекстуалдылық көрсетеді:

Әй, Пістекүл, Пістекүл,
Сен қылатын іс не бұл?
Саған жақсы ат әпермес
Ұрыс деген түспегір.

Ағасы шығарған өлеңдегі бағалау автордың субъективті пікірі деуге болады, яғни «... ішкі интертекстуалдылық (романға хаттардың, күнделіктердің, кейіпкерлердің әдеби шығармаларының т.б. келтірілуі) — шын мәнінде, жалған болады, себебі келтірінді элементтерді автордың өзі жазады» [10].

Келтірілген мысалдардан көрініп тұрғанындай, Д.Исабековтің әр шығармасындағы «әйел» концептісінің танымдық тармақтары келесі туындысында қайталанбай, соны образ жасауға мүмкіндік берген. Бұл концептіні вербалдаған тілдік бірліктердің эмоционалдық, коннотациялық бояуының қанықтығы жазушы сөзқолданысының индивидуалдық мәнерін танытады, өзі жақсы білетін, ұстанатын ұлттық таным, болмыс, діл ерекшеліктерін оқырмандардың бірнеше буынына жеткізуді дiттейдi. Қаламгер концепт құрайтын құрылымдық элементтердің қарапайым, күрделі, бейнелі, кеңейтілген, метафораланған формаларын ұтымды, уәжді қолдану арқылы өз кейіпкерлерінің бітім-болмысын дәл, әсерлі, көркем бере алған.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мозм С. Подводя итоги. — М.: Худож. лит., 1989. — С.56.
- 2 Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты: Филол. ғыл. канд. ... автореф. — Алматы, 2008. — 30 б.
- 3 Нұрдаулетова Б.И. Жыраулар поэтикасындағы дүниенің концептуалдық бейнесі: Филол. ғыл. д-ры... дис. — Алматы, 2008. — 328 б.
- 4 Жапақов С. Эпикалық фразеологизмдердің когнитивтік негіздері: Филол. ғыл. канд. ... дис. — Алматы, 2004. — 117 б.
- 5 Кирилина А.В. Гендерные компоненты этнических представлений (по результатам пилотажного исследования) // Гендерный фактор в языке и коммуникации. — Иваново, 1999. — С. 46.
- 6 Масалимова Д. Когнитивно-прагматическое описание гармонии и дисгармонии речевого общения: Автореф.... канд. филол. наук. — Алматы, 2005. — С. 19.
- 7 Кубрякова Е.С. Краткий словарь когнитивных терминов. — М.: Изд-во МГУ, 1997. — 245 с.
- 8 Әділова А.С. Қазіргі қазақ көркем шығармаларындағы интертекстуалдылықтың репрезентациясы, семантикасы, құрылымы: Филол. ғыл. д-ры ... дис. — Алматы, 2009. — 208-б.
- 9 Ермекова Ж.Б. Мағжан Жұмабаевтың тілдік тұлғасы: Филол. ғыл. канд....автореф. — Алматы, 2010. — 19-б.
- 10 Арнольд И.В. Проблемы диалогизма, интертекстуальности и герменевтики. — СПб.: Образование, 1995. — С. 42.

А.С.Адилова, Б.Хасенов

Вербализация концепта «женщина» в произведениях Д.Исабекова

В статье рассмотрена репрезентация концепта «женщина» в произведениях современного казахского писателя Д.Исабекова. Являясь, с одной стороны, универсальным, присущим всем ментальным картинам мира, с другой — включающий в себя национальную специфику языковой картины мира, концепт может быть репрезентирован с помощью лексических средств языка, лексикографических материалов, различных текстов. Писателем вербализованы и инвариантные, и вариантыные типы концепта «женщина».

The article deals with the representation of the concept «woman» in the works of a contemporary Kazakh writer D.Isabekov. Being a universal concept on the one hand, inherent in all the mental pictures of the world, on the other hand, it includes the country-specific linguistic world. The concept can be represented by means of lexical means of the language, lexicographical materials, and different texts. Invariant and variant types of the concept «woman» are verbalized by the writer.

Ф.Т.Саметова

«Қайнар» университеті, Алматы

Қазақ сөйлеу этикетінің ерекшеліктері

Әрбір халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы, әдеп нормалары уақыт өте өзгеріп отыратын тарихи құбылыс. Олар тілде көрінеді және сөйлеу әдебінің арнайы ережелері ретінде сөйлеу этикетін анықтайды. Ауызекі қатынас, немесе тілдік қатынас, адамдардың қоғамдағы әдебін қалыптастыратын маңызды үрдіс болса, тіл олардың объективті дүниетанымының деңгейін көрсетеді. Сөйлеу этикетінің табиғатына келсек, сөйлеу этикетінің микрожүйесі — тілдік қатынас барысында әлеуметтік-реттеу қызметін атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы. Бұл жүйенің екі жақты бағыты бар, біріншіден, сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жатады, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді. Ал, екіншіден, сөйлеу этикеті жалпы этикеттің құрамдас бөлшегі ретінде адамның тәртібін басқаратын әлеуметтік нормалармен тығыз байланысты.

Кілтті сөздер: тілдік қатынас, сөйлеу этикеті, қатынас мәдениеті, бата-тілек сөздер, сөйлеу дәстүрі, тілдік норма.

«Сөйлеу этикеті» түсінігі «қатынас мәдениеті» түсінігімен тығыз байланысты. «Қатынас» феномені психология, философия, лингвистика, семиотика, педагогика, этика, эстетика және т.б. көптеген ғылымдардың негізінде дамып келеді. «Қатынас» феномені XX ғасырдың 60-шы жылдарынан бастап әлеуметтік-психологиялық теория деңгейіндегі барлық формадағы адамдардың психологиялық өзара әрекеттері ретінде зерттеле бастады. Қазіргі уақытта қатынас психологиясының қарқынды дамуына байланысты қатынас — адамның өзара қарым-қатынасының ерекше түрі ретінде анықталады. «Қатынас мәдениеті — көптеген қызметтер: педагогикалық, публицистикалық және т.б. саласындағы кәсіби құзырет белгісі болып табылады» [1; 106].

Қатынас мәдениеті адамдардың мыңдаған жылдар бойы қалыптастырған белгілі бір ережелері мен нормаларын сақтауға негізделген. Орта ғасырдан бастап адамдар арасындағы қатынастардың ережелері мен нормалары, соның ішінде «қоғамдағы адам әдептерінің әлеуметтік жинақталған нормалары» — этикет те жүйелене бастаған болатын [1; 270]. Этикет деп адамның рухани мәдениетімен, оның басқа адамдарға (айналасындағылармен тіл табысуы) және этикеттік маңызы бар заттарға (киімі, шаш үлгісі және т.б.) деген қатынасы айтылады. Адамдардың сөйлеу қатынасы тілдік әдептер деп аталуы қабылданған әдептің маңызды бөлігін құрайды. Н.И.Формановская және де басқа зерттеушілер «сөйлеу этикеті» түсінігін қалыптастырған болатын.

Сөйлеу этикеті — бұл әлеуметтік берілген және коммуниканттардың байланыстарын анықтау, қолдау мен аяқтау жағдаяттарындағы сөйлеу әдебін ресми және бейресми қатынас жағдайындағы олардың әлеуметтік жағдайлары мен рөлдеріне, рөлдік және тұлғалық қатынастарына сәйкес арнайы ұлттық реттеуші ереже [1; 12]. Сөйлеу этикеті коммуникативтік лингвистиканың, прагматиканың және де функционалдық стилистика, риторика, мәтін лингвистикасы, психолінгвистика, когнитивтік лингвистика, әлеуметтік лингвистика, этнолингвистика мен паралингвистика сияқты бірқатар ғылыми бағыттардың да зерттеу нысаны болып табылады.

Қазіргі кездегі зерттеулер бізге сөйлеу этикетінің сипаттамалық негізгі ұстанымдарын айтуға мүмкіндік беріп отыр:

1) Сөйлеу этикеті — қандай да бір қоғамда қабылданған адамдар айналасында және тиісті мәндермен жүзеге асырылатын сөйлеу әдебінің ережесі. Сөйлеу этикеті — бұл «қатынасты негіздейтін: тілдік, ұлттық, этникалық сияқты көптеген факторлардың түйісіп келетін, адамдар арасындағы қатынас саласы» [2]. Бір-біріне қарама-қарсы қойылған қандай да бір узуастағы тыйым салу мен рұқсат ету, сөзсіз, осы қайшылықтардың мәдени құндылықтары тұрғысынан ғана беріледі. Жағдаятқа сәйкес емес сөйлеу этикеті формаларын қолдану қатынастың микроклиматының бұзылуына әкеліп соғады. Сөйлеу этикеті кез келген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі де болып саналады. Оның мәдениетке екі жақты қатысы бар: 1) ол — қатынас, сөйлеу әдебі мәдениетінің элементі; 2) ол — тіл элементі, ал тіл болса — мәдениеттің туындауы мен өнімі, оның құралы мен оның сақтаушысы [1; 54]. Ұлттық мәдениет ерекшеліктері сыртқы белгілерде (мысалы, сәулет немесе киімі) ғана емес, сөйлеу әдебінің формаларында да көрініс береді. Мысалы, гректер: «Қуана бер!» деп амандасса, қытайлықтар ішінде ең алдымен: «Тамақ іштің бе?» сұрағынан басталады,

ағылшындықтар: «*Бүгін ауа райы жақсы*» сұрағынан бастаса, қазақта амандасу: «*Мал-жан аман ба? Үй-ішің аман ба?*» сияқты сұрақтармен басталып жатады. Этнографиялық коммуникация мен басқа да ғылыми бағыттар сөйлеу әдебінің ұлттық-мәдени ерекшеліктеріне сүйенеді.

2) Сөйлеу этикеті — тарихи «әлеуметтік мұраға қалады».

Әрбір халықтың салт-дәстүрі, эстетикалық талғамы, әдеп нормалары уақыт бойынша өзгеріп отырған тарихи құбылыс. Олар тілде көрінеді және сөйлеу әдебінің арнайы ережелері ретінде сөйлеу этикетін анықтайды. Адам қатынасының әлеуметтік детерминациясы сөйлеу этикеті әр уақытта қайтадан пайда болады дегенді білдірмейді; олар «әлеуметтік мұраның» тәсілі ретінде мәдени дәстүр механизмі арқылы ұрпақтан ұрпаққа беріледі». Мысалы, қонақ күту, оны қарсы алу, дастархан басындағы әңгіме тақырыбы, тамақ беру (сыйлы қонаққа берілетін ас түрлері), тағы басқа дәстүрлі этикеттер. «Этикеттік белгілердің саны шексіз, ол консерватизм мен тұрақтылық белгісіне қарамастан, қоғаммен бірге дамиды, біреуінің орнына біреуі келіп қосылып жатады» [1;7].

Ауызекі қатысым, немесе тілдік қатынас, адамдардың қоғамдағы әдебін қалыптастыратын маңызды үрдіс болса, тіл олардың объективті дүниетанымының деңгейін көрсетеді. Осы тұста Л.П.Якубинский сипаттаған әңгіме тақырыбына қатысты, тұрмысқа байланысты, әдеттегі қатысым жағдаяттарында жиі қайталанатын типтік фразалар біздің жадымызда дайын тұрады. Мәселен, *Мейрамыңыз құтты болсын! — Рахмет; Нәрестенің бауы берік болсын! — Айтқаныңыз келсін.* Жалпы типтік фразалар стереотиптердің нақты тобын, тұрақты сөйлеу формулаларын құрай отырып, адамдар арасындағы қарым-қатынастың орнауына қызмет етеді. Коммуниканттар осы формулалардың көмегімен ынтымақтастықтың белгілі ережелеріне сүйенетін жоғары мәдени деңгейлі, сәтті қатысым қалыптастырады. Бұл тұрақты формулалар сөйлеу этикеті бірліктерінің микрожүйесін құрайды. Сөйлеу этикетін нақты тілдік құбылыс деп жүйелеп зерттеген еңбектердің бары сөзсіз. Қазақстандық ғалымдар мен зерттеушілер де бұл мәселені назардан тыс қалдырған емес. Отандық тіл білімінде біраз зерттеу жұмыстары қазақша сөйлеу тіліне тән этикет формулаларының әмбебап табиғатын ашатын ерекшелігін әр түрлі бағытта қарастырған.

Бата-тілек сөздері сөйлесу этикеті ретінде жүріп, белгілі бір жағдайға байланысты шартты мағынаға ие болады. Олардың мағыналық тараулары сәлемдесу, қоштасу, құттықтау, алғыс білдіру сияқты адамдардың әр түрлі жағдайларында кездеседі. Семантикасынан бағалауыштық мән байқалады. Мысалы: кездесу кезінде айтылатын тілектер: *қайырлы таң, қайырлы күн, қайырлы кеш;* қоштасу кезінде: *жолың болсын, кездескенше күн жақсы болсын* т.б. Құттықтау тілектері: *аспаның ашық болсын, денің сау болсын* т.б. Ал тілек-баталарды қолдануда сөйлесімге қатысатын тек айтушы, ол берілген тілегі арқылы өз мақсатының жүзеге асуын көздейді. Тілектер болған оқиғаға байланысты, қарым-қатынас түріне қарай, жасына, жынысына қарамай үлкен де, кішіге де беріледі. Сондықтан эмоциялық пен бағалауыштық қызмет диалог арқылы емес, монолог арқылы жүзеге асады. Осы орайда тілек-батаның әсер туғызушы қызметі де бүтіндей мәтін ретінде прагматикалық аспектіні құрастырады. Мысалы:

*Е, құдайым оңдасын,
Қыдыр келіп қолдасын.
Бас аман, мал түгел болып,
Береке, бірлік орнасын!*

Алғыстарды, немесе баталарды, естігенде, олар жағымды сезімнің әсерінен туындағанын аңғарамыз. Тілек білдіру кезінде ішкі эмоция арқылы дауыс ырғағы реттеледі. «Баталардың прагматикалық бағыты риза болу, сүйіну, көңіл білдіру, ықылас таныту, қуану сияқты көңіл-күйлермен ұштасып жатса, қарғыстарда табалау, сөгіс білдіру, жақтырмау, мұқату сезімдері қабат келіп жатады. Мұндай эмоцияға толы сөздердің адам психикасына әсері мол» [3;85].

Батаның ғибратты-дидактикалық және коммуникативті қызметін басқа да тілдік бірліктердің бойынан байқауға болады. «Бата сөзі, бір жағынан, халық шығармаларына жататын тілі көркем, мазмұны келісті сөз үлгісі болса, екіншіден, тәлім-тәрбиелік мәні айрықша байырғы мұрағаттардың бірі. Халқымыздың бата беру, ізгі тілек айту салты, үшіншіден, сөз әдебі немесе, ғылым тілімен айтқанда, сөз этикеті деген аса мәнді «ережеге жатады»» [4]. Осы тұста, белгілі бір коммуникативті интенциямен жұмсалатын кез келген тілдік бірліктердің пресуппозициясына, фатикалық компонентіне, иллокутивті қызметіне бағытталған дайын жауаптардың да бар екенін айта кеткен жөн. Мысалы: *Ораза қабыл болсын! — Айтқаныңыз келсін!; Сапарыңыз сәтті болсын! — Айтсын!; Жолың болсын! — Аумин!; Үй-іші тегіс аман ба? — (Құдайға) шүкір; Ертең кездесеміз ғой. — (Құдай) бұйыртса (қаласа).*

Келтірілген мысалдардан байқағанымыздай, кез келген қазақ тілінде сөйлеуші бұл жауаптардың түпкі семантикалық пресуппозициясын айқындай алады. Қазақ сөйлеу тіліне тән имплицатуралар арқылы адресат стимулдың иллюкуциясын қалай қабылдағанын, яғни, стимул бойындағы реактивті тапсырмамен келісетінін не келіспейтінін, болмаса оны растайтынын не қарсы келетінін көрсетеді. Мұндай жауаптар стимул интенциясымен ұтымды үйлесіп, коммуниканттар арасында түсіністік орнатуға қызмет етеді. Өйткені олар тыңдаушы санасында орныққан. Осындай тілде бар дайын жауаптар қандай сөйлеу жағдаятында жұмсалса да, өздерінің иллюкутивті қызметін орындайды. Мысалы, төмендегі стимул-репликаларға бағытталатын дайын жауаптардың ерекше түрлері бар:

- Армысыз, әз аға! Асыл аға! — Бар бол, немен жүрсің, жарқыным? [5;11].
- Ассалаумағалайкум, Балта аға! Келдіңдер ме кешікпей... — Ақанбысың, әліксалам... Аманбысың, жарқыным (Құшақтасып амандасады) [5;103].
- Күйлі, қуаттымысыңдар, шешелерім! — Шүкір, қарағым... [5;181].
- Көбеймісің, жарқыным? Аз ауыл Тобықтың не күйде? Елің, ерің аман ба, ұлдарым? — Ел тыныш, ер аман, баба! [5;8].

Адресаттың бұл тіл бірліктерін қолдана алуы, яғни, белгілі халықтың мұндай тілдік ерекшелігін білгені оның дүниетанымы, тәрбиесі, білім қоры деңгейінің көрінісі. «Қазақ баталары халық дүниетанымына сай негізделген рухани байытушы мәтін болғандықтан, бата деп аталғаннан-ақ не айтылатыны және қалай айтылатыны нақты болмаса да әр қазақтың ұғымында бата мәтіннің прагматикалық формасы қалыптасады. «Бата» атауынан-ақ жақсылықтың нышаны елес беріп, жүрекке жылылық ұялатады» [3;81].

Тілек-бата туралы С.Негимов «Ақ бата» (1992), М.Еламжанов «Баталар» (1998), Қ.Ысқақов «Ақ бата» (2000), Н.Уәлиұлы «Бата-тілектер» (2003) өз еңбектерінде талдап айтқан. З.Б.Үмбеталина, Г.Смағұлова, С.Төлекова, С.Кенжеахметұлы, Н.Өсерұлы және т.б. этнограф-ғалымдар еңбектерінде бата мен қарғыс мәнді сөздердің топталуы туралы ой қорытқан болатын. Қазақ қауымында өмір сүрген би-шешендердің философиялық ой туғызатын бата, тілектерінің атқаратын қызметі зор. Әр әлеуметтік топтың өз тілі болады дейтін әлеуметтік лингвистикалық қағидаға сүйенетін болсақ, шешендік тіл — зиялы қауымның даналар тілі. Бата адам санасына айрықша формасымен әсер етеді, әрі оның негізгі мағынасы ойлау нәтижесінде аңғарылады. Ол бата берушінің өз басынан өткен, өмірдегі оқиғалардан алынған, алайда дәлелдеуді қажет етпейтін шындықты рухани қорытып шығаруы нәтижесінде пайда болады. Бата ықшам және жинақы берілген ойды көрсетумен қатар қысқа сөзбен түйінделіп отыратын тиянақты, бейнелі ой, оның әр тармағы жеке нақыл ретінде қолданылады. Баталар ұлттық-танымдық құрылым негізінде қалыптасатындықтан, қазақ болмысының, мәдениетінің рухани дүниетанымының көріністерін бейнелейді. «Бата-тілек айту жағдайындағы сөйлеу актісінде суггестор суггерендтен басым түсе отырып, белгілі бір мақсатқа сай әрекет етеді. Суггестиялау арқылы прагматикалық дәрежеге жету қатысымға қатысушылардың коммуникативтік жағдаятты психологиялық қабылдай алумен қатар, олардың арасында өзара түсінушілік, коммуникативті және лингвистикалық құзыреті мен тілдік қатынас ұғымдарын ұға алатын қазақ ұлты өкілі болуы қажет. Бұл тілек-батаның әрекет уақытында пайда болатын сөйлеу түрі емес, жағдаят кезінде тек дайын түрде қолданысқа түсетін сөйлеу түрі екендігін танытады» [3;41].

Тілек-бата сөздері ауызша сөйлеу үлгілеріне жатады, бата беруде эмоция мен сезім қатар жүреді. Сондықтан да бата беру кезеңіндегі психологиялық жағдайды ғалым А.Ж.Машимбаева бірнеше топқа бөліп қарастырған. «Олар:

а) бата беруге дайындық. Мұнда батагөй жалпы ортамен ықпал күшін арттыру үшін коммуникативтік қатынасқа түседі, бата берушінің ең алдымен ойлау қабілетінің жылдамдығы жоғары болуы қажет;

ә) сөйлесімді қалыптастыру. Бата беру үшін әр түрлі әдіспен қатесіз, дәл мағынада, анық етіп, керекті батаға тән тіркестерді қолдану қажет;

б) батаның тұтастықта сыртқа шығуы. Сөздің дыбыстық жағынан анық болып, интонация бірліктері арқылы ойлаудың сөйлеуге айналуы, бата беру сәтіндегі ортаны ұйытуы немесе эмоцияға берілуі;

в) батаның қабылдануы;

г) түсінісу. Бұл жағдай батагөйде вербалды, бата алушыда бейвербалды көрініс табады. Негізгі мақсаты — бата алушының ойына кей жағдайда әсер етуі» [3;81].

Бата-тілек, өсиет айту даналардың мәндік-мағыналық ерекше стильдік сөйлеу дәстүрі болып табылады. «Бата — біреуге алғыс бергенде айтылатын сөз. Батаны ақсақал адамдар айтады. Батагөй шалдар — басы бар табакты тартуға алып келгенде, жеп болғанда бата қылады», — деп айтқан болатын Ахмет Байтұрсынұлы [6]. Яғни батаны тек парасатты, данышпан, дана адам ғана айта алған. Келтірілген мысалда даланың батыл да батыр ұлы Кебекке Абыз бабаның берген батасы:

Кебек: *Бағымды ашсын, батаңды бер, аз аға... Ақбас құндыз алдымды ашсын, бата бер.*

Абыз:

*Адалдан бер, ақтан бер!
Бәлектін жатқа бер,
Ер маңдайын баққа бер!
Абырой асар жаққа бер!
Қара түндей қазаны
Қас ойлаған жаққа бер!
Сөнбес күндей шат көңіл
Жазығы жоқ жасқа бер!
Адал жолды аққа бер
Мерейі асқан өренім
Кебек сынды таққа бер!* [5; 13].

Байқап отырғанымыздай, бата атауының өзінен-ақ прагматикалық құбылысты байқаймыз. Өйткені бата қарым-қатынастың түрлі бағыттарын айқындайды. Оң бата, тілек және қарғыс болып бөлінетіндіктен, қуаныш пен реніштің түрлі жағдайлары жағдаят кезінде айқындалады. Ниеті түзу, жасы үлкен, рухани бай адам ғана бата бере алады. Осы орайда тілек-баталар сөйлеу түрінің үлгісі болғанымен де, жеке субъектілердің әрекет үстіндегі ойының көрінісі емес, тілдік қолданыста дайын күйінде сақталған халықтың рухани мұрасы. Ол айтушының ойын жеткізуде нақтылау мақсатында жеке пікіріне үстеме ретінде жұмсалады, «...бұл да қазақтың ескілікті әдет-ғұрпынан туған, батагөй қариялар айтатын сөз өнерінің бір түрі. Адам бойына жабысқан әр түрлі ауру-сырқауды сиқырлы сөзбен қуы, аластауға болады деп сенген халық, бір замандарда, бақ пен дәулетті де, бас амандығы мен байлықты да ақ тілеу айтып, бата беру арқылы дарытуға болады деп түсінген. Жарылқаймын десе де, жабырқаймын десе де Қыдыр атаның еркі біледі деп есептеген. Бата қалың нөпір ел бас қосқан жиындардың, тойлардың, астардың соңында айтылады» [7].

«Тілімізде алғыс мәніндегі бата-тілектермен қатар қарғыс мәнін білдіретін сөздер мен сөз тіркестерінің де молынан кездесетіні байқалады. Қарғыстардың да шығу тарихы алғыстар секілді көнеден келе жатқандығы тілдік деректерде байқалады. Мұның себебін адам психологиясының қуану мен ренжу сияқты көңіл-күйлері кезектесіп отыратындықтан, алғыс пен қарғыс, оң бата мен теріс бата да жағдаятқа байланысты айтылып отырған» [8]. Қазақ тілінің лексика-семантикалық жүйесінде құрылымдық және мағыналық тұрғыда ерекше лексикалық топ құрайтын тілдік таңбалардың бірі — қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді сөздер. Қарғыс пен алғыстың шығу тегінің өте ертеде екенін айта келіп, Ө.Болғанбаев былай дейді: «Бұлардың негізгі идеялары көбіне діни ұғымдармен тығыз байланысты. Кісінің аузынан шыққан алғысы мен қарғысы арқылы адам баласының, жан-жануарлардың өмір тіршілігін оңайлатуға немесе қиындатуға, ұзартуға болады деген теріс ұғымнан келіп туған» [9]. Сөздерді мұндай тобы мазмұны жағынан этностың менталді дүниесіне тән тілдік және тілден тысқары білімдер жүйесінің бар екенін көрсетеді. Бұл қазақ тіліндегі тілек атауына қатысты ассоциациялық өрістің мәнін ашып береді. Мұндай сөздерді ұғыну үшін тек қана белгілі бір дәрежедегі аялық білімі ғана емес, қазақи ұғымы да болу керек. Белгілі ғалым Н.Уәлиев: «Сөз шеберлігі тек нормаға тән дұрыстықты көздемейді, сонымен қатар толып жатқан тілдік амал-тәсілдердің ішінен мағына, стильдік жағынан аса дәл, бедерлі, ұтымды түрін талғау дегенге саяды», — деген пікір айтады [10; 362].

Тілдік норма — тіл мәдениетінің қарастыратын мәселесі. «Сөйлеу мәдениетіне жетілу, тілді тиімді пайдалана білу талабы арғы көне замандардың өзінде болған. Адам баласы өзінің өмірлік серігі, бүкіл тіршілігінің құралы, рухани айнасы — тіліне, оның тағдырына бейтарап қарамаған, оны қызғыштай қорып, мәпелеген. Қоғамның мәдени дәрежесін көтеру бағытындағы әрбір қадам алдымен тіл мәдениетін, жазу өнерін дұрыс жолға қою, жетілдіру талабынан бастап отырған» [10;118]. Тіл мәдениеті тілдік норманың 3 түрін қамтиды, олар: тілдік норма (лексикалық, сөзжасамдық, грамматикалық, дыбыстану нормасы); этика — сөз нормалары (сөйлеу этикасының ережелері); коммуникативті норма (сөйлеу қарым-қатынастың тиімділік қағидалары).

Тіл мәдениеті, тілдік норма туралы Р.Сыздықова, М.Балақаев, М.Серғалиев, Н.Уәлиев өз еңбектерінде жан-жақты қарастырған болатын. Қазіргі уақыт талабына сай, сондай-ақ, әлемдік тіл ғылымында тіл мәдениеті «сөйлеудің тиімділік теориясы» ретінде аталып, әрекеттестік (яғни, екі жақтың өзара қатынасының) бағытында зерттеліп жатыр. Осы әлемдік тіл мәдениеті көтерген мәселелерін қазақ тілі ғылымында жан-жақты зерттеудің прагматикалық аспекті арқылы шешу міндеті алға қоюлуда. «Тіл мәдениетінің басты мәселесі — тілдік құралдардың көмегімен қарым-қатынас жасау барысында адамға ықпал ету. Әрине, мұндайда тілдің эстетикалық, әдемілік жағынан әсер етуі басты назарға алынады. Демек, әркімнің жүріс-тұрысында, жалпы болмысында мәдениетті болуының қажеттілігі сияқты, сөйлеу, жазу үстінде де адамның, әр сөзді, сөз тіркесі мен сөйлемді тиісті мағынасында емес, соған қоса, тартымды, әсерлі қолдана білуі кең мағынадағы рухани мәдениеттіліктің бір саласы ретінде қаралуы тиіс. Тіл мәдениетінің ерекшелігін айқындайтын негізгі белгілер мен сапалар болады. Олардың бастылары мыналар: дұрыстық, дәлдік, логика, тазалық, мәнерлілік, сөздің байлығы және қысқандылық» [11].

Тіл мәдениеті сөзді дұрыс, тәртібімен ғана пайдалану болып саналмайды, тіл мәдениеті эстетикалық бағдарды қамтамасыз етеді. Ол өзінің ең жоғары деңгейінде стилистикамен түйіседі, оның мәселелеріне игі ықпал етіп, стилистикалық норманың қалыптасуына толық мүмкіндік жасап береді. Стилистикалық нормадан тілдік норманың өзгешелігі мынада: әдеби тілдің тілдік нормасын қолдану аясы шектеулі емес. Тілдік норма жалпы қолданыстың дұрыстық сапаларын игеріп отырады. Тілдік норманың функционалдық табиғаты варианттылықтың бар болуымен байланысты. Тілдік тәсілдердің варианттылығы әдеби тілдің функционалды-стилистикалық жіктелуін қамтамасыз етеді. Тіл нормасы белгілі жүйелілік пен бірізділікке бағынады. Әр халықта бір-біріне ортақ болып келетін лексикалық мағынасымен бірге сыпайылық мағына білдіретін сөздер көп екенін байқауға болады.

Сөйлеу этикетінің табиғатына келсек, сөйлеу этикетінің микрожүйесі — тілдік қатынас барысында әлеуметтік-реттеу қызметін атқаратын тілдік амалдардың жиынтығы. Бұл жүйенің екі жақты бағыты бар, біріншіден, сөйлеу этикеті тілдік жүйеге жатады, оның бірліктері тілдік нормаға тәуелді. Ал, екіншіден, сөйлеу этикеті жалпы этикеттің құрамдас бөлшегі ретінде адамның тәртібін басқаратын басқа формалармен тығыз байланысты. Объективті шарттар адамдардың әрекетін реттейтін болғандықтан, мұндай әрекетті өзіне сай ережелер, нормативтер бақылайды. Сондықтан да әлеуметтік нормалар әлеуметтік келісімнің маңызды механизмі қызметін атқарады. Демек сөйлеу тілінің қозғалысты, субъективті сипатымен байланысты сөйлеу нормасы болады. Ал сөйлеу нормасын «тілдік қолданыста тандап, белгілеп пайдаланатын тұрақты, дәстүрлі тілдік құрылымның элементтерін сыртқа шығару» деп анықтайтын болсақ, онда бұл дегеніміз, нені айтуға болмайды, белгілі қоғамдағы дәстүр бойынша қалай айтуға болатынына көңіл бөлу керек.

Әр заманда әр халыққа тән әдептер мен дәстүрлер өмірге келіп, соларға сай сыпайылық қағидалар туындап, ғасырлардан ғасырларға жалғасып, ұласып жатады. Тыңдаушының сөйлесім мазмұнын дұрыс қабылдауы пікірлесімге қатысушылардың сөйлесу тәжірибесінің ортақ сипатына тікелей байланысты. Осы тұста П.Грайстың атақты ынтымақтастық қағидасы да адресаттың коммуникативті қызығушылығын есепке алу керектігін көздейтінін айта кеткіміз келеді. Басқаша айтқанда, бұл қағиданың негізінде қатысымның сәтті жүзеге асуы алдымен тыңдаушыға тікелей байланысты екендігі жатыр. Сонымен, П.Грайс ұсынған ынтымақтастық қағидасы: «1) белгілі хабарды айт; 2) тек қана шындықты айт; 3) тақырыптан ауытқыма; 4) анық сөйле; 5) сыпайы бол», — дейді. Бұл адресатқа қарағанда сөйлеушіге қойылатын коммуникативті міндеттердің талабы. Сонымен, адресаттың ролін сөйлеудің тек әлеуметтік этикет формасы ғана белгілемейді. Ол сөйлеушіні өз сөйлеу әрекетін дұрыс ұйымдастыруға итермелейді. Демек кез келген ауытқу тыңдаушының қайта сұрауларымен әшкереленуі мүмкін, себебі «сөйлеуге өңдеу жасау адресат факторының қысымымен жүзеге асады» [12].

Сөйлеу актілері арқылы тыңдаушыға әсер ету үшін сөйлеуші белгілі тіл бірліктерін қолданады. Кез келген перлокутивті қызмет негізінде сөйлесімнің үш салаға: әрекетке, ойға, эмоцияға бағытталған перлокутивті мақсаты жатыр. Сөйлеу актілерінің прагматикалық типтерінде (констатив, квеситив, директив, менасив және т.б.) тілдік бірліктермен берілген авторлық интенция перлокуцияны да болжайды.

Сөйлеу әрекетін жоспарлап, оны жүзеге асыру кезінде коммуникант қатысымға қатысушының әлеуметтік сипатын, соның ішінде рольдік сипатын есепке алады. Себебі сөйлесу барысында адамдар не тыңдаушы, не сөйлеушінің ролін қабылдайды да, әрекетке қатысты өз бағаларын береді. Қарым-қатынас үрдісін әлеуметтік тұрғыдан бақылау қатысымдағы адамдардың рольдік репертуарына сай

жүргізіледі. Психологияда роль дегеніміз — әркімнің әр түрлі әлеуметтік позицияда өзіне тағайындалған, белгіленген әдебі. Әрине, бір адам жағдаят түріне қарай әр түрлі роль (әке, отбасының мүшесі, маман, тұтынушы, жолаушы т.с.) орындайды. Бұл жерде оның әлеуметтік ролінің алатын орны ерекше. Себебі әлеуметтік рольдер қатысымға қатысушылардың сөйлеу әдебін анықтайды. Жағдаят кез келген коммуникативтік актіге әсер ету есебімен қатысушылардың әлеуметтік рольдерінің, олардың психологиялық күйін толық қарастырады. Сөйлеуші де, тыңдаушы да өз ниеттерін сөйлеу қадамы арқылы білдіруі вербалды және әрекет түрінде жүзеге асатыны белгілі. Қатысымға қатысушылардың мақсаты мен уәжі коммуникативтік жағдаяттың компоненттерімен тығыз байланысты. Қатысымға қатысушылардың қоғамның мүшесі ретінде, сол қоғам белгілеген әлеуметтік нормалар мен ережелерді қолдануын, сөйлеу этикетімен есептесуін қадағалайтын — уәж. Мақсат — мүмкін нұсқалардың қолайлысын дұрыстап таңдау. Сөйлеу әдебінің нормасы әлеуметтік және мәдени мәнбірлерге сүйенеді де, ұлттық ерекшелікпен ерекшеленеді. Сонымен осы сипатталған мәселелерді ескере отырып, прагматикаға қайта оралсақ.

Кең тараған көзқарас бойынша, «прагматика» ұғымы — адамның тіл бірліктеріне деген қатынасын зерттейтін сала. Ал тіл бірліктерін де адам қолданатын болғандықтан, қатысым прагматикасын тіл бірліктерінің өзара қарым-қатынасынан іздемеу керек, оны коммуникацияға қатысушы адамдардың қарым-қатынасынан іздеген жөн. Себебі прагматиканың орталық категориясы — субъект категориясы, әлеуметтік жағдаят категориясы, яғни, адресат факторы. Әрине, бұл сөйлеу әдебінің қоғамдық белгіленген, дағдылы тәртібі екені рас, және сол қоғам мүшелері ұлттық ерекшеліктің осындай сөйлеу формулаларында бекітілгенін біледі. Дей тұрғанмен, сөйлеу формулалары тарихи құбылысқа, оқиғаға байланысты өзгермелі болады.

Бұл мысалдардың біріншісінде қазақ тілінде сөйлеуші реципиент үшін *ақсақалдың батасын алу*, сыпайы сөйлесу, *алғыс алу* — мерейлі, мәртебелі іс, қоғамда белгілі бір қалыптасқан дәстүріміздегі үлкенді сыйлау, кішіге құрмет жасау, қонаққа шақыру, бата алу сияқты әдеп ережелері тұрғанын бірден түсінеді. Сонымен, сөйлеуші де, тыңдаушы да немесе адресант пен адресаттар — белгілі бір әлеуметтік жіктің өкілдері. Адамның дағдылы іс-әрекеті немесе әлеуметтік әдебі, оның ішінде сөз әдебі, сол әлеуметтік қоғамға, ортаға лайық болады. Қатынасқа қатысушылардың жас ерекшелігі, жынысы, мекені, кәсібі, жұмысы, отбасындағы орны оның әлеуметтік белгілері болып табылады. Кез келген қатынасқа қатысушы адам өзінің әлеуметтік белгілеріне қарай, рөліне қарай сөйлейді.

Коммуникативтік тұлғалардың сөйлеуі тек жасына ғана емес, алған білім деңгейіне, өскен ортасына, қызметі мен кәсібін, бір сөзбен айтқанда, әлеуметтік мәртебесіне байланысты болып келеді. Әдетте коммуникативтік тұлғаның жүріс-тұрысы, әлеуметтік әдебі сол ортада қалыптасқан нормаға сай болады. Сол нормаға сай тілдік қатынас жасайды. Алайда сол қоғамда қалыптасқан нормадан, ұстанымдардан ауытқыса, қатынас бұзылады. Сондықтан әрбір сөйлеуші сөйлеу барысында барынша сыпайылық сақтап, бірлестік, ынтымақтастық ұстанымын орынды қолдануға әрекеттенеді. Сондықтан, тілде бар айла-тәсілдерді, тактикаларды ұтымды қолдану арқасында сәтсіз коммуникативтік жағдаятты болдыртпауға тырысу керек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Формановская Н.И.* Речевой этикет и культура общения. — М.: Высш. шк., 2002. — 456 с.
- 2 *Клюев Е.В.* Речевая коммуникация. — М.: Рипол Классик, 2002. — С. 9.
- 3 *Машимбаева А.Ж.* Тілек-бата сөздерінің суггестиясы мен прагматикасы. — Алматы: Арда, 2009. — 124 б.
- 4 *Қобланова А.* Қазақ сөз этикеті: Канд. дис. ... автореф. — Алматы, 1998. — 108-б.
- 5 *Қазақ пьесалары.* — Алматы: Өнер, 1957. — 256 б.
- 6 *Байтұрсынұлы А.* Тіл тағылымы. — Алматы: Білім, 1992. — 28-б.
- 7 *Уахатов Б.* Қазақтың халық өлеңдері. — Алматы: Ғылым, 1974. — 131-б.
- 8 *Смағұлова Г.* Мәтін лингвистикасы. — Алматы: Қазақ ун-ті, 2002. — 36-б.
- 9 *Болғанбаев Ә.* Қазақ тіліндегі алғыс және қарғыс мәнді тұрақты тіркестер. Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясы мәселелері. — Алматы: Өнер, 1960. — 117–121-б.
- 10 *Уәлиев Н.* Қазақ тіліндегі фразеологизмдер және тілдік норма. — Алматы: Ғылым, 1993.
- 11 *Балақаев М., Серғалиев М.* Қазақ тілінің мәдениеті. — Алматы: Зият-Пресс, 2004. — 114-б.
- 12 *Арутюнова Н.Д.* Фактор адресата // Изв. АН СССР. (Сер. литературы и языка). — 1981. — Т. 40. — № 4. — С. 358.

Ф.Т.Саметова

Особенности казахского речевого этикета

В статье проанализирован речевой этикет, являющийся составной частью национального языка и культуры. В речевом этикете практически всех народов можно выделить общие черты, однако реализуются они в каждой культуре по-своему. Показано, что речевой этикет характеризует практически любой акт коммуникации и сопрягается с общей проблематикой лингвистической прагматики и рассматривается в русле прагмалингвистических исследований. Акт языковой коммуникации определен прагматикой с точки зрения достижения участниками коммуникации тех или иных целей. Речевой этикет охарактеризован как система языковых средств, в которых проявляются этикетные отношения, различающиеся в зависимости от социального статуса участников коммуникации.

The speech etiquette is an integral part of the national language and culture. In the speech etiquette of virtually all peoples can be identified common features, but they are realized in every culture in its own way. Speech Etiquette characterizes almost every act of communication and interfaces with the general problems of linguistic pragmatics, and considered in line with Pragmalinguistic research. The act is determined by the pragmatics of linguistic communication in terms of meeting the participants of the communication or other purposes. Speech etiquette in the narrow sense can be characterized as a system of linguistic resources, which are manifested in the relationship etiquette, and they vary depending on the social status of participants in communication.

ӨОЖ 821.512.122

Р.С.Каренов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

**Ыбырай Сандыбайұлының өнерпаздық өмір жолының зерттелуі,
жиналуы жайлы ой-толғау**

Дарынды ақын, әнші және композитор Ыбырай Сандыбайұлының өмірі мен қызметі жөніндегі деректер жалпыланған. Оның жан-жақты таланты ерте байқалғаны көрсетілген. Өзінің суырып салма ақындық талантының, керемет даусының, композиторлық қабілетінің арқасында жас кезінің өзінде-ақ ақынның халық арасында танымал бола бастағандығы дәлелденген. Тірі кезінің өзінде-ақ аты аңызға айнала бастағанымен, ол өз өмірінде көптеген қайғы-қасіретке толы қиындықтарға душар болған еді. Өткен ғасырдың отызыншы жылдарының басында көрнекті ақын қуғын-сүргінге ұшырап қудаланды. Ыбырай Сандыбайұлының жарқын да қайғылы тағдыры халық есінде терең із қалдырғаны көрсетілген. Қазақ әдебиетіндегі осы таңғажайып адамның бейнесі повестер, новеллалар, мақалалар, драмалар, поэмалар жасауға негіз болатыны жөнінде қорытынды жасалған.

Кілтті сөздер: ақын, әнші-композитор, гәкку, шалқыма, шығармашылығы, өнер, зерттеу, тұлға, талдау, шәкірт.

Kipicne

Ыбырай Сандыбайұлы — қазақ халқының дарынды композиторы, алдына жан салмай өткен дүлділ әншісі. Бірақ Үкілі Ыбырайды тек қана ұлы композитор, бұлбұл әнші деп қоймай, көркемдігі мен кемелдігі мол дүлдүл ақын деп қараған жөн. Ал, ел қамын жеп, ақындық сөзбен айтысқа түскен біртуар ақын үшін, ескерткіштің ең үлкені — артында қалған шығармаларын толық жинастырып, ел қолына беру.

Өйткені Ыбырай шығармашылығы мен өмірі біз үшін бейтарап күй кешетін қатардағы қалыпты дүние емес. Қазақ халқының ән өнерін жаңа сапалық сатыға көтеріп кеткен, ақырында Қызыл империяның қолынан мерт болған Үкілі Ыбырайдың қашанда бір ауыз сөзі болса жерде қалдырмай ықтияттап теріп алып жүретін құндылықтар.

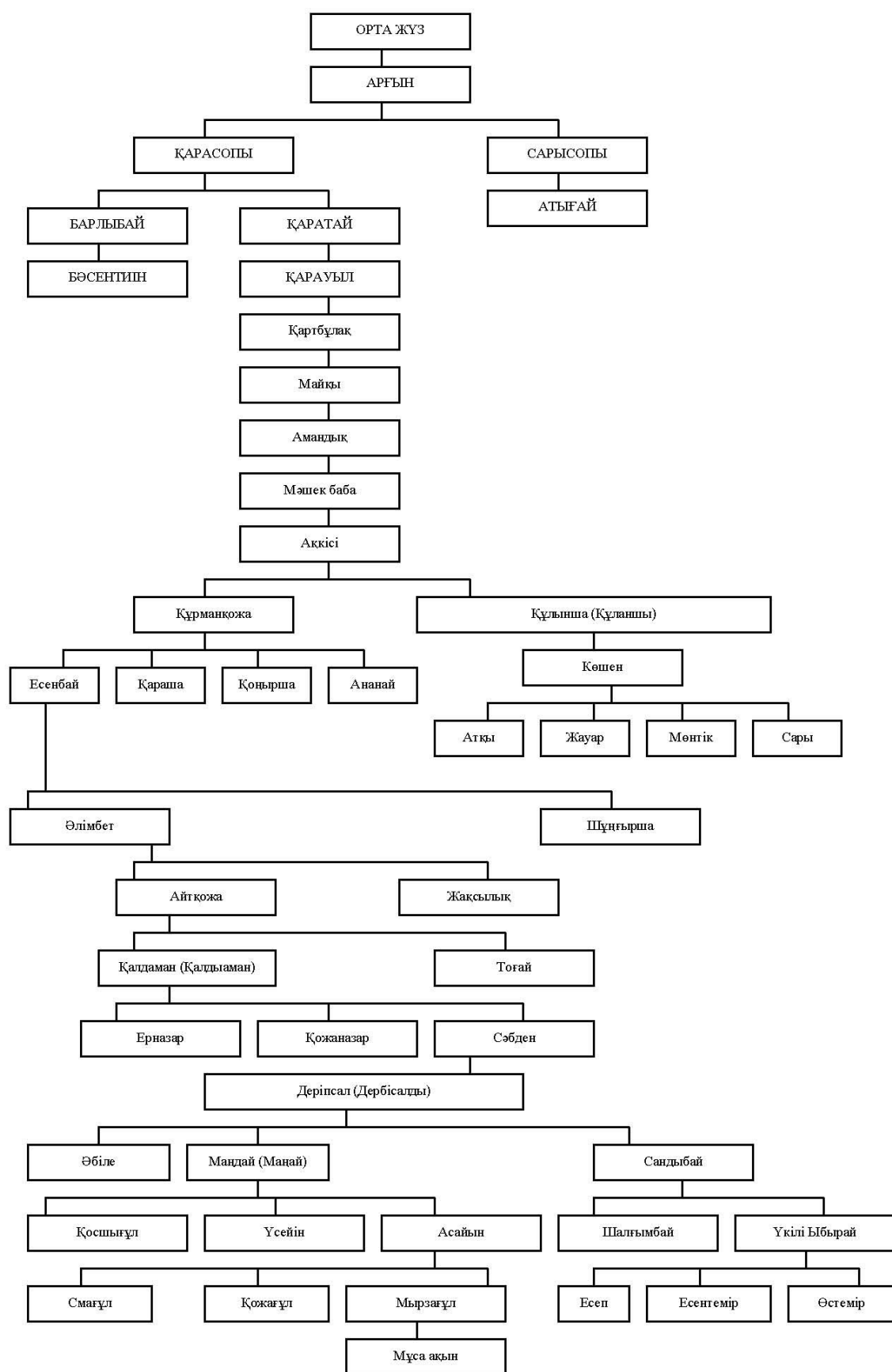
Өкінішке орай, Біржан, Ақандай емес, оқта-текте болмаса Ыбырайдың есімі мен ғұмыр жолы зерттеп, зерделеуде жетімсіреп, кенжелеп жүргендігі жасырын емес. Үкілі Ыбырайдың тағдыр-талайы Біржан сал, Ақан сері тарихымен тамырлас болғанымен, сабақтас бола алмады. 1917 жылғы Қазан төңкерісі, одан кейінгі большевиктік нәубеті, тоқпақты тоталитарлық жүйе шын жүйіктің шабысына тұсау салды. Төкпе ақынның дарынды талантын ауыздықтап бақты. Ақыры, ол «Үштіктің» шешімімен шаһит кешті.

Содан бергі жылдарда ұлы әнші, асқақ композитор, суреткерлігі мол, адуынды ақынның мұралары іргелі (фундаменталды) зерттеуге түспей, тиіп-қашпа хал кешті. Әндері мен өлеңдері, айтыстары бір жүйеден желі тауып, қағазға түспей келеді. Ел ішінде Ыбекең айтты дейтін шашырап жүрген шумақтар, қағытпа өлеңдер аз ұшыраспайды.

Тек соңғы жылдары ғана Ыбырайдың кейбір әндерін халық әні деп, кейбір әндерін әлдекімдігі деп сақтаса да тәуелсіз Қазақстан дүлдүл ұлына құшағын кеңдеу ашуда. Бұл күндері Ыбекеңнің әндері өзіне қайтарылып келеді.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, біз Үкілі Ыбырайдың ақындық, композиторлық, әншілік ерекшеліктерін сөз етпекке бой ұрдық. Және ақынның ата-тегіне, өмір сүрген жылдарына тоқтала кеткенді жөн көрдік.

Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының ата-тегі

Ыбырай Сандыбайұлы — текті әулеттен шыққан табиғи дарыны мол өнерпаз

Үкілі Ыбырайдың руы — Арғын тайпасына жататын Қарауыл. Оның ішінде — Құрманқожа [1; 309].

Құрманқожа ұрпақтарын (Есенбай, Қараша, Қоңырша, Ананай) «қырдағы төрт ата Қарауыл» деп айтады. Құлынша ұрпақтарын (Көшеннің балалары — Атқы, Жауар, Мөңтік, Сары) «ойдағы төрт ата Қарауыл» деп атап кеткен. Осы ұрпақтардың ата-бабасы — Ақкісі (жоғарыдағы схеманы қара.).

Ыбырайдың арғы атасы — Сәбден батыр он саусағынан өнер тамған зергер болған. Өз әкесі Сандыбайдан Бөбіш (қыз), Шалғымбай, Ыбырай туған... Сандыбай дәулеті дөңгелек, ұсталықпен күн көрген адам. Ол шалқып жатқан бай болмаса да, Ыбырайдың жастайынан өнерге деген ынтасына кедергі болмаған [2; 52].

Кәкімбек Салықов ағамыздың осы шежірені толықтырған деректері мынадай: «...Маңдайдан тараған Асайыннан Смағұл, Мырзағұл тараса, Мырзағұлдан ақын Мұса туды, оның шешесі Бағи апам — менің шешемнің туған апасы. Мұса керемет әнші болса, оның әкесінің ағасы Смағұл ақсақал әрі ұста, әрі зергер еді. Ол кісіні көрдім. Зергердің Сталиннің 70 жасқа толуына арнап, өте кішкентай герб жасап Мәскеуге жібергенін білуші едім. 1950 жылы орта мектепті бітіріп, Түсті металл және алтын институтында оқып жүргенде Мәскеудегі «Сталинге сыйлықтар» мұражайында Смағұл карттың алтын мен күмістен жасап жіберген, өте әдемі гербін көрдім. Мұса бабасына тартып, асқақ әнші, шешен де тапқыр айтыс ақыны болып, Жамбыл атамыздың 125 жылдығына арналған республикалық айтыстың жеңімпазы атанып, елге танылды. Әбіле — оқыған кісі, Шыңғыс төренің хатшысы болып қызмет істеген. Ыбырай ерте жастан әнге, өлеңге бейім екен. «Айналайын айран, неге бұрын келдің шайдан, қатындардан таяқ жеп, айырылыпсың ғой майдан», — деген сияқты әзіл-қалжыңдары ерте тарапты» [3].

Ал жазушы Төлеген Қажыбай «Атам аштықтан өлген», — дейді Үкілі Ыбырайдың немересі деген мақаласында Ыбекеңнің ұрпақтары туралы келесідей қызық деректер келтірілген: «...Сонау Жезқазған жақтан атақты әнші-композитор, сал-серілердің Арқа алабындағы соңғы өкілі, ұлы «Гәкку», қыздырмалы «Қызыл асық», «Толқын» әндерінің иесі кәдімгі Сандыбайдың Ыбырайының үлкен ұлы Есептің кенже қызы Қапия Көкшетауға көшіп келіпті деп естідік. Естігеннен-ақ елендедік.

...Сонан Қапия апамызға телефон шалып, Көкшетаудың Васильков мөлтек ауданындағы оның үядай ғана шағын пәтеріне келдік.

— Мына бір қағаздар атамды ақтап алу үшін Жоғарғы Сотқа, Президентке жазған өтініштер ғой. Ал мыналар солардан келген жауаптар, — деп Қапия апамыз бір бума қағазды алдымызға тастады.

Тілсіз қағаздарға тіл бітті. Сөйлеп кетті. Үкілі Ыбырайды Тілегенов Сағи, Кекешев Хұсайын, Күдербеков Молдахмет, Өжібаев Сақай, барлығы бес адаммен тұтқындап, 1930 жылдың 30 қарашасында Солтүстік Қазақстан облысының ОГПУ-і үкім шығарған. ОГПУ-дің Октябрь ауданындағы өкілі артынан мемлекет қайраткері болған Жұмабай Шаяхметовтың болғандығын да сол қағаздардың ішінен білдік.

Үкілі Ыбырай, Сағи, Хұсайын ату жазасына кесіліп, Молдахметке бес жыл, Сақайға он жыл берілген. Бұлар атақты 58-баптың 8, 10 және 13-тармақтарымен сотталған. Ол жаңа өкіметке қарсы үгіт тарату, мемлекеттік төңкеріс ұйымдастыру, шет елмен шпиондық байланыс орнатуға атсалысқандық болып табылады.

Үкілі Ыбырайдың тәркіленген мал-мүлкі тізімделіп, хатталған. Онда ішінде бір құлынды биесі бар, төрт жылқы, бір бұзаулы сиыр, бір тайша, киіз үй, жертөле, барлық құны 625 рубльге бағаланған мал-мүлік тіркеліпті...

Үкілі Ыбырай тағдырына қатысты кейбір құжат-қағаздармен танысқан соң әңгіме арнасын Қапия Есепқызына бұрдық.

— Атам Үкілі Ыбырайдың бірінші әйелінен менің әкем Есеп, Есентемір, Өстемір туады да, екінші әйелі Дәметкеннен Мәруа өмірге келеді. Әкем Есеп пен анам Қайныштан Тұрғын, Елемес және мен Қапия, және бір ұл Әшімтай туады. Есентемір халық жауының баласы ретінде Қарағандыға жер аударылып, шыңырау шахтаға түсті. Сонда жүріп штрек астында қалып, мерт болды. Өстемір ағамыз Қызылжарда судья болып жүріп, ерте дүние салды. Әкей 77 жасында өмірдің тегеурінді темірдей талқысына түсе жүріп, бақиға озды. Артында қалған біздердің де тірлігіміздің түтіні оңынан шалқымады. Қайда барсақ та «халық жауының» ұрпағы деп көзге түрткі болдық. Жығылғанға жұдырық, ол тұста тұрмысымыз да өте ауыр болды.

— Атаңыздың ұсталуы жайында не естіп білдіңіз?

— Әкем Есептің үйіне ауылдың Шілтікен, Қожан, Шаяхмет деген шалдары жиі келетін. Атамның әндерін айтқанда, сыртқа қарауыл қоятыны есімде. Әжем Дәметкен атамды әкелерде ауданнан төрт

адамның келгенін, іле үйді тінтіп, астан-кестеңін шығарғандығын айтатын. Сонда қаға берісте сандық түбінде ораулы жатқан тайтұяқ алтынды қолтығыма қыса қойдым деуші еді, жарықтық!

– Үкілі Ыбырайды басында ату жазасына кескенімен артынан он жылға ауыстырып, ит-жеккенге жер аударды деген әңгіме құлағымызға тиген еді. Бұл мәселенің анық-қанығы әлі жұмбақ...».

Көрсетілген мәліметтерге біздің қосатынымыз, Үкілі Ыбырай дүниеге келген аймақта Арыстан, Орынбай, Шал, Тезекбай, Нұркей, Біржан сал, Ақан сері, Тоғжан, Шәрке сал, Нұрке сері, Балуан Шолақ сынды аузынан дүрлер төгілген ақындар, жыраулар, аспандағы аққуға үн қосқан біртуар әнші-композиторлар туған.

Үкілі Ыбырайдың туған, өлген жылдары жайлы мәліметтер

Ыбекең туралы алғашқы сыр шерткен классик жазушы Сәбит Мұқанов. Сәбеңнің айтуынша, Ыбырай Сандыбайұлы 1856 жылы туған делінетін. Одан кейін жазушы ағамыздың тірі кезіндегі белгілі ғалым-мамандар (Б.Ерзакович, Е.Байболов т.б.) ақынның туған жылын Сәбең сүйеніп, 1856 жыл деп жазып жүрді.

«XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті» деген кітапта: «...Ақынды жасынан жақсы білетін жақын жолдасы Молдахмет Ержановтың айтуына қарағанда, Ыбырай 1856 жылы туды деген шама дұрыс. Ал 1930 жылы ұсталып, содан қайтпағанын еске алсақ, оның 1932 жылы 76 жасында қайтыс болғаны расқа шығады» [2; 52], — деп көрсетілген.

Көкшетауда тұратын жазушы Естай Мырзахметұлы өзінің көлемді мақаласында былай толғанады: «...Сұқбаттасқан ақсақалдардың барлығы бір ауыздан Ыбекең жетпіс екі жасында кетті дегенді айтқан болатын. Соның ішінде ерекше сенімдісі Қайныш кейуананың:

– Атам жарықтық кәміл жетпіс екі жасында ұсталды, — деп жанарын жаспен шылағаны көз алдымда қалған еді.

Сондағы естігенімді түбірлей зерделеу үшін аты-шулы істе Ыбекең жасына қатысты деректерге шұқшия назар тіккенмін. Сондағы көзім анық жетіп, көңілімді берік сендіргені — Ыбекең тергеушіге берген жауабында «жасым жетпіс екіде» дегені, келесі тергеуде «72 года» деп көрсетілгені, ең ақырында «Үштіктің» үкімінде «72 лет» деп тайға таңба басқандай жазғаны-тұғын.

Осының бәрін таразыға тарта келгенде күмәнсізі Ыбырай 1858 жылы туып, 1930 жылы шаһит кеткені еді!...» [4].

Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері Кәкімбек Салықов 2003 жылы жарық көрген еңбегінде өз ойын былай тұжырымдайды: «Быттырғы жылы «Егемен Қазақстан» газетінде Үкілі Ыбырайдың туған жылын қисынды түрде анықтайтындай етіп, дәйекті дәлелдерімен, ақылға сиятын үйлесімді деректермен белгілі жазушы, тарихшы Көкшетауда тұратын ардақты ағамыз Естай Мырзахметов үлкен мақала жазыпты. Автордың бұл дүниесінің үлкен диссертациядай құндылығы бар екен. Келтірілген деректері — хабарлама алдым деп атаған Үкілі Ыбырайдың жұрағаттары. Әсіресе келіні мен Әштай атты немересін мен анық білемін. Шындықтың дәл өзі. Естай ағамыз қорытынды сөзінде Ыбырай 1858 жылы туды, ұсталғанда 72 жаста еді деген тұжырымға тоқтапты. Мен бұл шешімді мұқият қолдаймын, Молдахмет Тырбиев атамның да: «Ыбекең ұсталған жылы 72-де еді», — дегені есімде. Қасым Қайсенов ақсақал айтқандай: «Ағалар-ай, тірі жүріндерші», — дегім келіп, кездескенде Есекеңе рахметімді айттым. Үкілі Ыбырай жайлы ресми деректерден алған көптеген мағлұматтарды жариялаған заңгер Сұлтанбек Әміржанов та осы жылды атайды.

Қалай десек те, Ыбырайдың өмірі мен өнерін жақсы білетін Көкшетауда осы Есекең және белгілі ақын, драматург Төлеген Кажыбаев бар. Төлеген екеуміз де әрлі-берлі ой тоғыстырып, Естай Мырзахметов дәлелдеген 1858 жылды Үкілі Ыбырайдың туған жылы деуге даусыз көндік. 1956 жылы Үкілі Ыбырайдың үлкен ұлы Есеп Ұлытау маңында тұратын қызы Тұрғынды іздеп келгенде «Жезқазған-Рудник» деген жердегі менің үйімде армансыз екі күндей әңгімелесті. Жиендері — ақын Тайжан әулетін аралап жүріп бір кісінің сұрағына жауап бергенде: «Әкем ұсталғанда 72-де», — дегені бар. Жезқазғанда тұратын Үкілі Ыбырай тақырыбына белсене атсалысып жүрген көкшетаулық заңгер, белгілі публицист Манап Мұщанов та осы шешімді мақұлдайды.

Осы тұжырымды ел болып қолдап Үкілі бабамыздың келешек мерекелерін, басқа да аты аталатын жазбаларда Ыбырай Сандыбайұлы 1858 жылы туып, 1930 жылы қайтыс болды деген тұжырымды ұстанайық демекпін [5; 9].

Қ.Жүзбасов пен З.Қоспақов 1995 жылы «Өнер» баспасынан шыққан «Гәкку» атты жинақта ұлы композиторды 1860 жылы туды дегенге көшті. А.Жұбанов «Замана бұлбұлдары» деген туындысында: «Ыбырай 1860 жылы бұрынғы Көкшетау уезі, № 5 ауылда туған» [6; 184], — деп көрсетті. К.Салықов

2010 жылы жарық көрген «Үкілі Ыбырай» атты мақаласында былай жазды: «Ақынның туған жылын 1858 жыл деушілер де болды, оған мен де біршама қосылып қалып едім, ол райдан қайттым. Төрт көзіміз түгел, аталарымыз, әкелеріміз аман кезінде академик Ахмет Жұбанов 1860 жылға тоқтаған екен. Осыны жөн көрдім» [7; 8].

Сонымен, осы уақытқа дейін Ыбырай Сандыбайұлының туған, өлген жылдары әр түрлі жазылып жүр.

Ақан серінің Біржан салға жас Ыбырайды алғашқы таныстыруы

Сұлу Көкшенің сал-серілік мектебі дегенде Біржан сал, Ақан сері, Үкілі Ыбырай қатар аталады. Бұл үш дүлдүлдің ішіндегі үлкені Біржан Қожағұлұлы.

Жас жағынан Ақан сері Ыбырайға жақындау тұрғандықтан, бір жиында көш бастар ағасы Біржан салға жас дарынды арнайы кездестіріп, таныстырыпты. Ә, дегеннен сал бабамыз көп тамсана қоймаса керек. Оны сезген Ақан сері: «Ыбырайжан-ау, аруақты ағаның алдында қысылып отырсың-ау, сен қой оны, босат аттың басын, сескенбе, ұялма», — деген көрінеді. Сонда арқасына өткір қамшы тиген аттай ышқынып, алты қырдың астына еркін жетердей дауысын әрі әсем, әрі еркін шығарып, осы жиынға әдейі дайындап әкелген «Шалқыма» деген әнін [8] орындайды:

*Өлеңмен екі өкпеңді қалқытайын,
Ал, қорғасындай денеңді балқытайын.
Біржанға салып берген әнім еді-ау,
Азырақ «Шалқымамды» шалқытайын.*

*Өлеңмен болдым таныс ой мен қырға,
Құлақ салып, халайық, әнімді тыңда.
Біреуге айдай алмас малды беріп,
Мол қылған ән, өлеңмен мені жырға.*

*Өлеңмен талай жерді тегістедім,
Ой, қадір білмес адаммен келіспедім.
Атығай, Қарауыл мен Керей, Уақ,
Сен алуа мен бір тауық жеміс тердім.*

Бұл әннің бітісі басқа әндерден ерекше. Орындаушы дауыстың шыңына шығып, әннің атындағыдай «шалқып», тасып, өлеңнің шумағының үшінші жолынан бастап төмен түседі де, қоңыр үнмен жүріп отырып, аз уақыт жоғары өрлей түсіп, бірақ тез кейін қайтады. Сөзсіз тек уілдеп келетін қайырмасы құбылып, біркелкі дыбыс белесінде кідіріп тұрып барып бітеді.

Қос көсемнің алдында Ыбырай жаңа туып, көкірегін кернеп жүрген «Гәккуін» де төгілтіп береді. Ержүрек затына тартып, тәуекелге бел байлайды.

Біржан сал бір кереметті шапшаң сезе қалғандай, шыдай алмай: «Бәрекелді, Ақан ағаң мақтаса мақтағандай екенсің», — деп батасын беріпті. Содан соң аз толғанып отырып: «Ақан-ау, жылқының перісі Құлагер болса, әншіліктің перісі осы Ыбырай болар. Ат тұяғын тай басқаны осы да, бұл бүйте берсе, ертең-ақ екеумізден асып түседі», — депті [5; 9].

Үкілі Ыбырайдың мүлтіксіз ашық, өткір асқақ дауысы Біржан сал мен Ақан серіні осылай таң қалдырыпты. Екеуі да: «Біздің өнерімізді жалғастыратын, байтақ елге жаятын, алдағы күндерге әдемі күйімен күмбірлете жеткізетін сұңқарша саңқылдаған Ыбырайымыз бар», — деп марқайысыпты.

Ыбырайдың өнерін Сәкен Сейфуллиннің жоғары бағалауы

1925 жылы Сәкен Сейфуллин Бурабайға келеді. Сонда Ыбыраймен кездеседі. Екеуі Оқжетпестің баурайында отырып, біраз әңгіме шертеді. Сол арада Ыбекең өзінің атақты «Көкше» әнін [9;103] шығарады:

*Арқаның асау туған ардагері,
Кім сүйіп, кім жырламас, Көкше сені,
Суың бал, шөбің шүйгін, қойының ырыс,
Жиһанда, бағаң артық сен бір сері.*

*Жоталы жер кіндігі Көкшетауым,
Ән, күйге толы екен зой омырауың,
Артынан дабыл қағып, осы әнімнің
Сытырып ұшырайын балақ бауын, —*

дейтін ән аса кербез. Тыңдаушыны еріксіз ертіп алып кетеді.

Сәкеннің поэзиясы Ыбырайға қатты әсер етеді. Сәкен де Ыбырайдың өлең-жырларына қайран қалып, тамсанады. Өзі әнді сүйетін, тамаша орындайтын адам, Ыбырайдай әншінің қасиеттерін жоғары бағалайды.

«Көкшетау» поэмасында [10] Үкілі Ыбырайдың ақындығы мен әншілігін көтере мадақтауы соның айғағы.

*Әнші бар Көкшетауда талай ірі,
Ыбырай топ жарғанның о да бірі.
Қаңбақша қыз-бозбала қағып алып,
Жайылған талай әсем ән мен жыры.*

*Өзі ақын, ән шығарғыш, домбырашы,
Сауықтың жан думаны, болған пірі.
Ақырып арыстандай, ән салады
Ыбырай жүйрік тарлан әлі тірі.*

*Кең алқым, кең көмейлі, даусы керней,
Ақырмай ән салмайды, көкірек кермей.
Астына алты қырдың естіледі
Шырқаса екіленіп құлаш сермей.*

*Ән салса, алқымы ісіп құйқылжиды,
Бәйгі атиша, алып қашқан ырық бермей,
Айнала айдын көлге естіледі
Жаңғырып керней даусы аспанға өрлей.*

*Қапсағай, қыр мұрынды, арыстандай
Жаратқан, дүлдүлмен де жарысқандай.
Әуелі қалтыратқан күркір дауыс,
Тіресіп дауылменен қарысқандай.*

*Әні бар «Гәкку» деген аңқылдаған
Аққудай айдын көлде қаңқылдаған.
«Гідіғай», «Қалдырған» мен «Маңмаңкерін»
Ырғалтса, керней дауысы саңқылдаған.*

*Мазақтап байдың қашқан «керекесін»
Советтің еңбекші елге сыйын көріп,
Советтің губерналық жиынында
Ән шырқап құттықтаған мерекесін.
Советтің еңбекші елге сыйын көріп,
Отарба, машиненің биін көріп,
Екеуін өлең қылды «Отарба» әнмен
Гулеген Көкшетаудың күйін көріп.*

*Туса егер, өнерлі елде бақтарына
Білім ап жүрсе бәрі баптарында:
Біржан сал, Ақан сері, Ыбырайлар,
Алмас ед Шаляпинді қапталына, —*

дейді. Ыбырайдың дауысын, оның орындаушылық дарынын, әндерінің бірегейлігін жақсы келтіреді. Оның басқа әнші ағаларындай оқи алмай қалғанына күйінеді.

Сәбит Мұқанов — Ыбырайды ерте танып, ол туралы артына сөз қалдырғандардың бірі

Ыбырай Сандыбайұлының өлеңдерін газетке жариялап, ақындық шығармалары туралы келелі пікір айтқан атақты жазушы С.Мұқанов.

Сәбең Ыбырайды алғаш рет 1913 жылы «Марын жәрмеңкесінде» көреді. «Сол кезде ол жасының ұлғайғанына қарамастан, өз әндерімен жәрмеңкеге келген көпшілік қауымның көңілін көтерді. Мен оның күшті дауысына, орындаушылық шеберлігіне тәнті болдым», — деп еске алады әйгілі жазушы сол кездесуді.

Екінші рет Сәбең Үкілі Ыбырайды 1921 жылы өз ауылында кездестіреді. Онымен ұзақ әңгімелесіп, жағдайына қанығады. Оның ешқандай бай емес, кедей таптың өкілі екеніне көз жеткізеді.

Сәбит Мұқанов Ыбырай-ақын, Ыбырай-әнші туралы бірнеше көлемді мақала жазған. Солардың бәрінде Сәбең «Қазақ ауыз әдебиетінде және музыкасында Ыбырайдың орны үлкен» екенін дәлтейді.

Ақынның «Бір қызық ит жүгіртіп аң ауласа» деген өлеңін 1924 жылы Сәбит Мұқанов Ыбырайдың өз аузынан жазып алып, «Қызыл Қазақстан» журналының сол жылы шыққан 7–8 сандарында «Қазақ әдебиеті һәм Ыбырай» атты көлемді мақаласының ішіне енгізді.

1925 жылы «Бостандық туы» газетінің 25 шілдеде шыққан 28 санында С.Мұқанов «Қарауыл Ыбырай ақын» деген тағы бір мақала шығарды. Онда ол Үкілі Ыбырайдың ақындығына мынадай баға берді: «Ыбырай Сандыбай баласы, түбі Қарауыл деген ел... Жас күнінде ескі оқумен имандығын білгендей білім алған. Қолына домбыра алып, топ жарып өлең айтқан уақытта сегіз жаста екен... Таза тіл, таза сөз, өлеңі үйлесімді, мағынасы терең, бас-аяғы жинақ, ұғымға жеңіл болған... Жай өлеңге шеберлігі қандай болса, Ыбырай әнге де сондай шебер. Дауысы өте зор кісі. «Жас күнімде дауысымды сегіз шақырым жерден естіп бозбалалар іздеп келді» деп айтады. Әннің сарыны салқын, тыңдаушыны ауырлатып, денеңе салқындық береді. Құлағыңа дүниедегі мұң біткен естіліп, жаныңды қалжыратқандай болады.

Әсіресе дауыс құбылыстарында өз денеңді өзің билей алмай, отырған орныңнан әннің ырғағына қарай тербеліп кетесің. Ыбырайда көңілге күлкі кіргізер ән атымен жоқ. Бәрі де толқымалы толқын. Кемең суға батқандай, отарбаң соқтыққандай ән артынан ауыр ойға қаласың» [11;6].

Бұл жерде Ыбырай Сандыбайұлының біраз өлеңдерінің кейінгі оқырманға Сәбит Мұқанов арқылы жеткенін ерекше айта кеткен жөн сияқты.

А.Затаевичтің Үкілі Ыбырайдың кім екенін білу үшін сіңірген еңбегі

Ыбырай әндеріне алғаш көңіл аударып, жазып алған Қазақстанның халық әртісі, белгілі композитор, халық әндерінің тұңғыш жинағын жасаған Александр Затаевич. Оның Ыбырай Сандыбаевқа берген бағасы көңіл аударарлық: «Ыбырай, Ақмола губерниясы Көкшетау уезінің профессионал әншісі Әбдірахман Бегимовтің айтуынша, жасы 65 келген қуақы, қалжыңқой шал көрінеді. Жас кезінде ерекше күшті, тамаша тенор даусы болыпты, сондықтан да оның өнеріне бас иіп құрметтеушілердің ішіндегі ауқатты біреулері Ыбырайға музыкадан білім бергізу үшін тіпті Петербургқа да алып барыпты, бірақ бұл ниетті жүзеге асыра алмаған.

Қарт Ыбырай үлкейіп кетсе де әнді тамаша салып, домбыраны да шебер тартады екен (1924 жылдың октябрінде). С.Сейфуллиннің айтуына қарағанда, жуырда Қызылжарда қазақ жастарының кешінде сахнаға шығып, өзінің «Қалдырған» атты (әрі мейлінше әсем) әнін шырқап берген екен. Бір қызығы, ол Сейфуллинге жас күнімде даусым жазық далада — жеті шақырым жерге жететін еді деп мақтана айтыпты» [2; 64].

1969 жылы Үкілі Ыбырайдың «Әндері» деген жеке жинағы жарық көрді. Әндерін жинап құрастырған, нотаға түсірген өнертану ғылымының докторы, профессор Б.Ерзакович пен Есім Байболов.

Ақынның өмірі мен шығармашылық өнері хақында белгілі әдебиетші-ғалымдардың лебіз білдіруі

Үкілі Ыбырайдың өмірі мен шығармашылық өнері туралы академик Ахмет Жұбанов пен Есмағамбет Ысмайылов, профессор Серік Негимов, Амантай Сатаев пен Илия Жақанов зерттеулер мен эссе-новеллалар жазды. Драматург Шахмет Құсайынов «Үкілі Ыбырай» атты драмалық

шығармасын сахнаға қойды. Әсіресе А.Жұбанов, Е.Ысмайылов пен С.Негимовтың сүбелі зерттеулері тарихи-әдеби деректерімен, мағыналы толғамдарымен құнды.

Ыбырайдың жыршылық өнері хақында А.Жұбанов мынадай мағыналы лебіз қалдырған: «...Ыбырай айналасындағы ағайын-тумаларының айтқандарына көнбей, ерте атқа мініп, жігіт болып, серілік жолға беттеген.

*Жігіт болдым он жетімде,
Тыңда айтқан кебімді.
Шаруадан бастартып,
Сандыққа бұрдым бетімді, —*

дейді бір өлеңінде. Өзі «түс көрдім, маған әнші боласың деп, біреулер маңдайымнан сипады» деген. Ал, әкесінің жолын қууды да мақұл көрмей:

*Ағаштан арба-шана ие алмадым,
Басыма тері бөрік кие алмадым.
Әкеміз «қара мұрын ұста» атанған,
Көмірге өзімді өзім қия алмадым, —*

дейді. Қысқасы, ұсталық еткісі келмей, әкесі барында, соның еңбегімен отбасының күнкөріп тұрғанын пайдаланып, ән, өлең қуып кетеді. Аты ерте шығады.

*«Сал» атандым он сегізде,
Қайғысыз ендім бір теңізге.
Он тоғызда оттай лаулап,
Ойнақ салдым кемеңізде.*

*Жігіт боп жетіп қалдық жиырмага,
Кезегенге дәм үйден бұйыра ма?
Өнерге өңмен салып ұмтылмасаң,
Жастықта нәпсі, шіркін, тыйыла ма, —*

дейді, өзінің жасын қуып айтқан өлеңдерінің бірінде. Осы жолға түсіп кеткенін:

*Ән салып, сері болып талаптандым,
Тыңдамай ақылын да барлық жанның.
Бөркіме үкі тағып, сәндеп киіп,
Жолына түспей кеттім дүние-малдың, —*

деп, қорытады» [6; 184].

1968 жылы жарық көрген «Әдебиет жайлы ойлар» деген кітабында Е.Ысмайылов Ыбырайдың әншілік өнері туралы Омар деген қарияның айтқан лебізін келтіреді: «Мен көпті көрген қариямын... Мен көріп, жақын араласқан кезімде Ақан сері жасы ұлғайғандықтан ба, қалай, салмақты, тазалық пен сыпайылықты тәуір көретін орнықты адам еді, ал Ыбырай болса жын қаққан кісідей, ұшып қонған бір көбелек еді. Үлкенімен үлкен, баламен баладай, қалай болса, солай ойнап-күліп отыратын. Алты қырды күніренте, ақырын шырқап салған әні айдаһардың лебіндей кімді болса тартып, алды-артын орап, буып тастайтын. Осы күні жұрттың қымызға, сыраға, араққа елтіп мас болғанын көріп жүрсіңдер ғой. Ал Ыбырай әнімен, өнерімен бәрімізді де сиқырлап, есімізді тандырып, тамсандырып жіберетін. Нақ желідегі байлаулы құлындай Ыбырайдың өнеріне балқып мас болып, қашан ол тоқтағанша еркімізден айырылып, ешқайда тырп ете алмайтын едік. Мен тоқсан бес жастағы шалмын. Осынша жасағалы Ыбырайға пар келерлік керемет өнер иесін көрген емеспін».

Қазақ арасында ауыз әдебиетті де, әнді де жақсы біліп, оны домбыра не сырнайға қосып айта алатын адамдар ол кезеңдерде аз болмаған. Бірақ, сол көптің ішінде суырылып шығып, халық рақымына бөлену мыңның ішінде бірге ғана тиістілі. Сол біреудің бірі Ыбырай еді. Е.Ысмайыловтың сөзімен айтқанда: «Махаббат, достық, аңшылық заман туралы өлеңдерінің қай-қайсысын алсаң да жаны, көңілі күлім қағып, күмбірлеп күй шертіп, еркелеп, ойнап тұрған жас қауымның дарқан сезім дүниесі жарқырайды. Өмірдің, заманның жеркенішті, бұлдыр жағынан гөрі, адамды көңілді, еркелі

сезімге, сұлулық арманға жетектейтін құбылыстарды дамытып жырлай білу, ақын поэзиясының тарихи мақтаны болмақ».

Филология ғылымдарының докторы С.Негимов «Қазақтың сал-серілері» деген құнды еңбегінде әйгілі әнші ақын туралы былай деп ой тербейді: «Ән мен жырдың көгінде шарықтап самғаған саңлақ атамекен табиғатын, сұлу жаратылысын, ән сазымен аққудың саңқылын, қаздың қаңқылын, шағаланың шаңқылын, тас бұлақтың сылдырап аққанын, айдын көлдің толқығанын, өз басының көңіл-күй құбылыстарын, ішкі жан сарайын, ой-сезім әлемін, интеллектуалдық болмысын, көркемдік-эстетикалық дүниетанымын, замана шындығын әрі нәзік, әрі терең суреттеген. Өлең-жырларының нәзік кестесі, өрнек-нақышы, сыр-сымбаты да сан қилы, нешеме алуан поэзиялық, музыкалық құбылыстарға бай. Саз — келісім жағынан алғанда, біресе жігерлі, серпінді, отты, ойнақы, бұрқыраған қуатқа толы яки жұмсақтығы жібектей әсем әуенді, қоңыр үнді, терең сезімге құрылған я болмаса салтанатты шадыман...

Айтулы әнші-ақын сыршылдыққа, нәзік иірімдерге толы өлеңдермен қатар, өмір, дүние турасында философиялық шынайы толғаныстарға құрылған «Қалдырған» әнін шығарған» [12].

Жоғарыда айтылған пікірлерге біздің қосатынымыз, Үкілі Ыбырай туындыларын жинақтау, зерттеу, жариялау, қайталанбас тұлғасын жаңғырту ісі әрі қарай жалғасын табатыны анық.

Кәкімбек Салықовтың Ыбекеңнің ақындық ерекшеліктеріне терең талдау жасауы

2005 жылы көрнекті ақын К.Салықов Ыбырай Сандыбайұлының өлеңдері мен толғау айтыстарын «Гэкку» атты бір кітап етіп (Астана, «Фолиант» баспасы) шығарды.

Бұл жинақта Ыбырай мұраларына қатысты бірсыпыра ақтаңдақтардың беті ашылып, көбірек дау-дамайға ұшырап келген өлеңдері мен әндері өз орнын тапты. Олар нақтылы дәлелдермен дәйектелді. Әр ән мен өлеңнің шығу тарихы, кімдерден алынғандығы «Түсініктер» тарауында шымыр түйін тапты. Соның нәтижесінде «Аңшының әні», «Қараторғай», «Қызыл асық», «Жиырма бес» төңірегіндегі туындап келген кертартпа дау-дамайларға нақтылы жауап берілді. Мәселен, Кәкең ғажап «Аңшының әні» текстінің Ыбырайдыкі екендігін дәлелдеп, бұл әннің атақты Әсет арқылы Қытай асып барғандығын алға тартты. Жинақта Ыбырай Сандыбайұлының тек әнші, сазгер ғана емес, кең тынысты эпикалық жыршы, тегеурінді айтыскер ақындығы да дәлелденді [13].

Не десек те, бұл жинақ көптен күткен арманды сезіміміздің өтеуіндей сәтті болып шықты.

Ақынның шәкірттері туралы бірер сөз

Ыбырайдың ақындық және музыкалық беделінің үлкен болғаны сондай, одан қазақ әдеті бойынша «бата алуға» келеді екен. Белгілі ақын Тайжан бір өлеңінде [6; 201]:

*Халқым сүйіп атымды қойған Тайжан,
Тайжанға риза болған Арғын-Найман.
Бұл жерде бір тиын да жұмысым жоқ,
Бата алғалы келіп ем Ыбырайдан, —*

дейді. Бұған қарағанда Ыбырайдың шәкірттері көп болған сияқты.

Тайжан Қалмағамбетов (1878–1938) — төкпе ақын, әнші-сазгер. Ұлытаудың түлегі. Үкілі Ыбырайдың туған жиені (Ыбырайдың Бопыш (Бөбіш) деген апасынан туған). Сыбызғы мен сырнайды, қобыз бен домбыраны бірдей тартқан. 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысқа үн қосып, Амангелді сарбаздарын жырлаған. Жастайынан Біржан сал, Ақан сері, Шәрке сал, Сегіз сері, Балуан Шолақ, Үкілі Ыбырай тәрізді әнші-ақындардың репертуарын игеріп, өзі де ән шығарып айтуға дағдыланған [14].

Тайжан ақынмен Қарсақпайда жарты ай бірге сапарлас болған Сәбит Мұқанов «Есею жылдары» атты шығармасында Тайжанның кескін-келбеті нағашысы Ыбекеңнен аумайтындығын, «әнді екпіндете, құбылдыра, құлаққа жағымды ғып айтуда Ыбырайдың аузынан түсіп қалғандығын» жан толқытарлық сезіммен жазған.

Үкілі Ыбырайдың төл шәкірті — Қазақстанның халық ақыны Молдахмет Тырбиұлы. Оның айтуынша, Ыбекең алдына жан салмаған әншілігімен қатар, қай сайысқа салсаң да дес бермейтін білімдар, тапқыр, ағынды айтыс ақыны. Оған қоса қаламгерлігі де мол, араб, парсы тілінде оқи білген, өте зерек болған көрінеді. Ыбекең хат танығаннан кейін қолына түскен кітапты жаттап аларлық өнер көрсетіпті. «Мұңлық-Зарлық», «Қыз Жібек», «Жүсіп пен Зылиха», «Тотының тоқсан тарауы», «Сейфул Мәлік» іспеттес эпостық, батырлық һәм ғашықтық жырлары мен қисса-

дастандарды жатқа өз әуенімен айта білген. Әсіресе «Ер Тарғын» мен «Мың бір түнді» әнге қосып жатқа айтуға жалықпапты. Кейде қара сырнаймен, кейде үкілі домбырасымен қоса шырқап, поэзияның желісіне қарай ән мақамының өрісін жатық үйлестіре білгені үлкен өнер. Ұзақ дастанды әндеткенде, кейде қолындағы домбырасын жерге қоя салып, тапқаттып кетіп, отырған жерінен ілгері-кейін жылжып қызғылықты қимылдармен жалықтырмас даланың дара әртісінше тыңдаған жанды жіпсіз байлағандай баурапты. Бойға қонған жан-жақты өнердің арқасында ауыз әдебиетінен әбден сусындап, жазба әдебиетіне иек артып, өз ақындық өрісін кеңейте білген [7; 8].

Атақты Шал ақынның ұрпағы, ән-жыр десе алдындағы асын ұмытатын Жантілеудің Қошаны Үкілі Ыбырайды соңғы рет көргенін былай қызықты баяндайды: «Әлі есімде соңғы рет ол біздікіне 1930 жылы соқты. Тұңғыш баламыз дүниеге келіп мәре-сәре боп жатқанбыз. Ақын келді дегенде бәріміз өре түрегеліп сыртқа ұмтылды. Мен Ыбекеңе лып етіп қол бердім. Сірә, әкем осыны жақтырмай қалған болуы керек: «Үлкендердің алдын кес-кестемей былай тұр» деп зекіп тастады. Дүйім жұрттың алдында айтылған қатқыл үн жүрегіме дық ете қалды. Оны Ыбекең байқап қалса керек, «Әй, Қошан!» — деді жұрттың назарын өзіне аударып. Сосын домбырасын қағып-қағып жіберді де тапқақтай жөнелді:

*Әй, Қошан,
Қайғысыз, мұңсыз, сөз болмас,
Ай жарығы таң болмас,
Айыр өркеш нар болмас,
Әкенің сөзі балаға,
Қаниша ұрысса да ар болмас.*

Жиналған жұрт күлісіп жатыр. Мен де енді жадырап, ақынның атын жайғастыруға кірістім.

Сол жолы Ыбекең біздікіне екі-үш күн жатып қалды. Бұрынғыдай емес, домбырасына да қолын сирек созатын секілді. Жайшылықта тойдан тойға шүйгі беретін ақынның көңілі неден кір шалды? Ақынның әлденеге алаңдап жүргені ақиқат еді. Оны әкем де аңғарыпты. Бірде мені оңаша алып шығып: «Ыбекеңді көп мазалай берме, біреулер жала жауып, сотты соңына салып қойған көрінеді», — деді.

Айтқандай арада біраз уақыт өткеннен кейін ауылға «ақын тұтқындалыпты» деген хабар жетті. Сол екен әкемнен дегбір кетті. «Ешкімге қиянаты жоқ адал жан еді, нақақтан күймесе жарар еді?!» деп көңіліндегі күдігін де жасыра алмай уһілей берген ол. Содан жұрттан сұрастырып жүріп әкем ақынның қазақтар қалашығында екенін біліпті. «Қошан, сен ақынға барып амандық-саулығын біліп қайт», — деді ол бір күні. Сөйтіп, мен Қазгородокқа келдім. Ақынның қамалғаны рас екен. Әркімнен «қалай кездесуге болады?» деп сыр суыртпақтап едім, ешкім ештеңе айта алмады. Өстіп тауым шағылып, үйге қайтқалы тұрғанымда, жүзі таныс бір жанның кездесе кеткені бар емес пе? Жаттым да жабыстым. Оның қызметі осы маңда екен.

— Бастықпен сөйлесіп көрейін, — деді ол.

Арада екі күн өткенде, әйтеуір не керек ақынмен жолығудың сәті түсті. Ол биік дуалдың түпкір жағында жалғыз отыр екен. Жақындап келіп сәлем бердім. Асықпай басын көтерді де, мені көргенде кірпік қақпай отырып қалды.

— Уа, Қошанбысың, қайдан жүрсің? Ол мені бауырына басып, ұзақ уақыт босатпады. Амандық сұрасып болғаннан кейін елден әкелген сәлем-сауқатымды алдына жайдым...

Біз Ыбыраймен қоштасар сәттегі әңгімесін одан әрі жалғастырса деп отырмыз.

— Ыбекеңнен басқа ештеме қалған жоқ па? — дедік сәлден соң сабырсызданып.

— Неге қалмасын. Оның өлеңдерін осы күні екінің бірі айтып жүр ғой. Ал маған Ыбекеңнің сол жолы шарт жүгініп отырып айтқан мына бір жолдары өте қымбат. Тыңдасандар айтып берейін:

*Танытайын өзімнің.
Кім екенімді анықтап.
Бақшадағы бұлбұл ем,
Сайрап ұшқан қалықтап.
Жақсыға толды жан-жағым.
Қаумалап халқым келгенде,
Қиянға қанат қомдадым.*

*Құлашты қалай сермейін,
Қысқарып өріс тұрғанда.
Биікке қалай өрлейін,
Асылды білмес наданды,
Айтып қалай жөндейін.
Туысынан жаманды,
Үшкіріп қалай емдейін?*

Осы өлеңді мүдірмей айтып шыққан Қошекең үнсіз отырып қалған еді...» [15; 2].

Қызылжар, Көкше өңірінде Үкілі Ыбырайдың жолын қуып, оның ақындық, әншілік дәстүрін жалғастырғандар аз болған жоқ. Солардың ішінде көзі тірісінде халық ақыны атанған Игібай Өлібаевтың шоқтығы биік болған.

Жазушы Ж.Сүлейменов «Аққуға аспандағы үнін қосқан» атты мақаласында [11; 6] Иекеңнің ұстазы Ыбырай туралы бір жиында айтқан әңгімесін келтірген: «1921 жылы Қызылжар қаласында мектеп ашылып, әкем мені сонда оқуға берді.

Ыбырай Сандыбаевтың баласы Өстемірмен осында таныстым, екеуіміз дос болып кеттік. Уақыт осылай өте берді. 1922 жылдың көктемінде Өстемір «әкем келді» деді. Ыбекеңді көру, одан ән үйрену арманым еді, оны Өстемір де білетін, сабақтан кейін: «Жүр, әкем Партизан көшесіндегі Болат деген шалдың үйіне түсіпті, сонда барайық», — деді.

Ыбекең орта бойлы, толықша келген, онша иықты емес, шоқша сақалды, сүйір иек, мұрны домалақтау, қой көзді, кең алқым, қара торы кісі екен. Алқымының жуандығы соншалық, иегі көрінбеге жақын. Үстінде жеңсіз қара қамзол, ақ көйлек, басында тебетей. Қонақасы ішілген соң Ыбекең домбырасын қолға алды. Кішкене ғана қара домбыра, қағып-қағып жібергенде үй ішіндегілер сілтідей тына қалды. Біресе әнге, біресе термеге басып, жиналғандарды баурап алған Ыбекең қызақыза «Бұрамаға» басты. Жадымда мәңгі жатталып қалған оқиғалардың бірі осы.

Қорыта айтқанда, ізбасар шәкірттерінің Үкілі Ыбырай өлеңдерінің ұмытылмай бүгінгі ұрпаққа жетуіне сіңірген еңбегі өте зор. Әсіресе Ыбекеңнің әндерін шалқыта шырқаған, оның өнерпаздық болмысын, дархан дарынын, ұстаздық тағылымын кейінгі ұрпақтарына сипаттап жеткізген — Шәкен, Молдахмет, Игібай, Шомат, Әбіқай, Сұраған, Беркімбай, Мұқан, Хамит сынды өресі биік ізгі жандардың асыл еңбегін ілтипатпен еске алған дұрыс.

Абзал ақынның «қара тізімге» ілігуінің себептері

Енді ақын өмірінің қаралы беттері іспеттес іске үңілейік. Бүгінге дейін жариялылық сәулесін қалқалап келген НКВД мұрағатының түндігін ашқан кезде мынадай көптеген бұлыңғыр мәселелерді айқындауға мүмкіндік туды.

Үкілі Ыбыраймен аталас Шаймұқан деген біреу болады. Ол шаш ал десе, бас алатын шолақ белсенді болып, елдің шырқын бұзған. Бірақ Ыбекең туысының болымсыз тірлігін түзеп, дәйім қолтығына тартумен болған. Екеуінің іргесі ажырамаған. Бірге көшкен, бірге қонған. Қашанда әнші үйі күнде думан, оның қонағы да сыйлы, қадірлі адамында шек жоқ, ағылып бірінен соң бірі келеді де жатады. Өлгі Шаймұқан осы ду-дудың қайнаған ішінде жүреді. Мұндай жиын өз үйінде жоқ. Өзгеге болсын демейтін байғұс Үкілі Ыбырайдың дастарханын, сайран тірлігін көре алмайды. Жыбырлап өсек қылады, жалған сөз таратады. Бұл ғайбатқа шыдап үндемей-ақ жүрген Ыбырай бір жолы оған:

*Әр түрлі тілек, мақсұт бар болған соң,
Тірлікте сөйлер тілің нар болған соң,
Жігіттер, дер кезінде сөйле де қал,
Күрілдеп отырарсың шал болған соң.
Әр адам өз ісінен шамалайды,
Білмеген дос көңілін жаралайды.
Неше жыл тәрбиелеп асыраған
Кей ит те иесіне абалайды, —*

дейді («Білмеген дос көңілін жаралайды» деген өлеңі [9; 100]).

Осы сөзден кейін Шаймұқанның ішіне қан қатады. Үкілі Ыбырай «Советке қарсы» деген сөз шығарады. Ақыры, Ыбекеңнің түбіне өзгені былай қойғанда, өз туысы Шаймұқан жетеді. Ол Топаи дегеннің өтірік жаласына жел беріп әйгілі ақынды ұстатып тынады.

1994 жылдың шілде айының тоғызыншы күнгі санында «Бурабай» газетінің бетінде «Үкілі Ыбырай қалай қуғындалды?» деген мақала жарияланды. Мақалада былай деп жазылған: «...Мемлекеттік Саяси Басқармасының (ГПУ) бұрынғы Айыртау аудандық өкілі Жұмабай Шаяхметов жүргізген бұл іс 1930 жылғы қарашаның 4-інде қозғалған. Нақ сол күні 72 жасар Ыбырай Сандыбаев қамауға алынады. Сонда оған қандай айып тағылады? Бұл арада басын ашып алатын бір жай ақынның ісі 1921 жылғы оқиғаларға байланысты жүргізілген. Одан жауапты Шаяхметовтың өзі алған. Ол Ыбырай Сандыбаевқа алғашқы кездесуде «Колхоз құрылысына қарсы үгіт-насихат таратқаны» үшін жауапқа тартылатынын хабарлаған...» [15; 2].

Кейін осы жалаға неше түрлі пәле жамалып, халқына қуаныш сыйлаудан басқа ой-мақсаты болмаған абзал ақынның мойнына бірнеше кінәлар қойылған. Негізгілерін жүйелеп келтірсе, былайша топтастыруға лайық [16]:

- 1) Кеңес үкіметі келгенге дейін де, келгеннен кейін де әрдайым бай-жуандар жағынан табылған, жыртысын жыртып, сойылын соққан.
- 2) Кедей-кемтар, жарлы-жақыбайларға зорлық-зомбылық жасаған.
- 3) Кеңес үкіметіне қас-дұшпан болған. Теріс үгіт, өтірік, өсек таратуда шашасына шаң жұқпаған.
- 4) Мал да ортақ, жан да ортақ, әйел де ортақ деп өсек жайып, жұртты қатты шошындырған. Соның әсерінен «Қайнар» колхозы тарап кеткен.

5) Елді ру-руға, ата-атаға бөліп, бірді-бірге айдап салып, атыстырып-шабыстырып, араға ши жүгіртіп іріткі салған. Ағайынды қырық пышақ қып қырылыстырып, жауластыруға да тым шебер болған.

- 6) Жиенәлин Каденнің әйелін немере інісі Шалғымбаев Дәуітке тартып әперген.

Істе тағылған айыптан басқа табан тірерлік деректер жоқ. Халық мұңын өлең жолдарына түсірген ақынды ұлғайған жасына қарамастан, Кеңес үкіметінің ұстанған бағыт-бағдарына қарсы деген айыппен соттаған. 1930 жылғы 20 қарашада Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік Саяси Басқармасының (ОГПУ) Қаулысы бойынша «Үштік» Ыбырай Сандыбайұлын ату жазасына кесіп, мал-мүлкін конфискелеу жөнінде үкім шығарған. Бірақ кейін осы үкім бұзылып, ақын он жылға бас еркінен айырылады. Жазасын өтеу үшін Қиыр Шығыс лагеріне жіберіледі. Міне, осыдан кейін оны көрдім, білдім деген адам болған емес.

Ақынның түрмеде жатып елге өлеңмен жазған соңғы хаты

Тұтқындалып абақтыда біраз жатқаннан кейін Ыбыраймен бірге тұтқындалған екі жігіт елге қайтатын болады. Содан олар Ыбекеңе келіп:

– Ал, енді біз елге қайтатын болдық, елге айтатын қандай сәлеміңіз бар, ала барайық, — дейді. Сонда тар қапас ішінде кеудесін шер мен мұң басқан ерке ақын өлеңмен хат жазған екен. Сол күннің қасіреті Үкілі Ыбырай жүрегінің ең соңғы лебізін былай жеткізген еді [17]:

*Атығай мен Қарауыл,
Бірің — тіл, бірің — көмейсің.
Жақындығың осындай,
Қайтып маған өгейсің.
Адасқанға әл беріп,
Әлсіздерді демейсің.
Жетімдерді жетелеп,
Нашардың хақын жемейсің.
Нәсілге тартып сендер де,
Елдің қамын жегейсің.
Сөз тыңдасаң өреннен,
Алайын тартып тереңнен,
Артымда қалған балалар,
Ыбырай айтты дегейсің.*

*Солай болса, қарағым,
Көрейінші шарықтап.
Тыңдаушысы табылса,
Ақын қайдан жалықпақ.*

Танытайын өзімді.
Кім екенімді анықтап.
Бақшадағы бұлбұл ем,
Адасқанда әл беріп
Сайрап ұшқан қалықтап,
Елдің көркі сері едім,
Көтерген халқым мадақтап,
Шарықтап шарлап кетсең де,
Ұлғайып жасың жетсе де,
Оңай екен, шырағым,
Пәлеге басың жолықпақ.

Еркелетіп ел сүйіп,
Атанып едім Саңлағың.
Сөз нәсілін төккенде
Қыран құстай самғадым.
Ел арасы бас қосса
Жақсыға толды жан-жағым,
Қаумалап халқым келгенде
Қияға қанат қомдадым.
Мырзалардан ат-айғыр
Алудан да таймадым.
Сақал-мұрттың ағында,
Өлерімнің шағында,
ГПУ деген мекеме
Ішінде ұстады қамбаның.

Ал, ағайынды екеуің
Рулы бір елдейсің.
Құмар болып сөзіме
Өлең жазып бер дейсің.
Тар қапаста отырып,
Құлашты қалай сермейсің?
Қысқартып заман тұрғанда,
Биікке қалай өрлейсің?
Асылды білмес наданды
Айтып қалай жөндейсің?
Туысқаннан шыққан жаманды
Үшкіріп қалай емдейсің?
Қалдырғаным осы артыма,
Айтып жүрсін халқыма.
Аузының ебі бар еді,
Беркімбайға бергейсің!

Атығай елінің екі адамы осы хатты Үкілі Ыбырайдың шәкірті, әнші Беркімбайға әкеліп тапсырады.

Беркімбайдың әкесі Нұрым орта шаруа болған кісі. Нұрымның жұбайы Сәлима сол тұстағы ірі өнер иелерінің бірі болғанға ұқсайды. Ғажап домбырашы, сұлу үнді әнші болған ананың өнердегі тәрбиесі Беркімбайдың етімен еніп, сүйек сүбесіне дарығандығы шындық. Сол тұстағы салттан мейір қандыра сусындап, дәстүрдің озық тұстарын бойға дарыта білген бозбала Беркімбай сал-серілікке құлаш ұрған. Оған себеп сонау Жамантау баурайынан самғай көтерілген Үкілі Ыбырайдың соңынан еруі, қасынан табылып, бірге жүруі болған.

Беркімбай да Ыбырай ұстазы тартқан тауқымет, тақсіреттен тысқары қала алмаған. 1928 жылғы тәркілеуге іліккен Нығметжан, Тәшендерден кейін үкімет сойылы орта шаруаларға сілтенгенде Нұрекең шаңырағы да шайқалған. Беркімбай бай баласы деген сөзге ілігіп қудаланған, Көкшетау

түрмесіне де қамалған. Бұған Бекеннің «халық жауы» Үкілі Ыбырайдың қасында болғандығы, жүрген жерінде соның әндерін айтатындығы айып болып қоса таңылған [18].

Қуаныштысы сол, Ыбырайдың көптеген жауһар ән жиназдарын Беркімбай Нұрымұлы (Атығай руынан) бүгінгі көпке жеткізіп кетті. Ұстазының түрмеде жатып жолдаған соңғы сәлем аманатын, яғни: «Аузының ебі бар еді, Беркімбайға бергейсің» деген өсиетін жерде қалдырмады. Қабырғалы әнші Беркімбай (1953 жылы дүние салды) атақты сазгер мұрасын барынша насихаттады. Ұлы дәстүрдің үзілмей жаңа үрдіспен ұштасуына дәнекер бола білді.

С.Мұқановтың Ыбырайдың ісін қайта қарау жөнінде жазған өтініш-хаты

Тәуелсіздіктің арқасында ала құйын заманда халқынан көз жазып қалған талай боздақтардың адал есімдері қалпына келтірілуде. Ал Ыбекең болса бұл өмірге екінші рет олардан сәл ертерек оралды. Оған себепші болған Сәбит Мұқанов еді.

Сәбең 1959 жылдың 25 қарашасында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің хатшысы Н.Жанділдинге Ыбырай Сандыбаевтың ісін қайта қарау жөнінде мынадай хат жолдады [19]:

«СЕКРЕТАРИО ЦК КП КАЗАХСТАНА

товарищу Джандильдину Н.
от Сабита Муканова

ЗАПИСКА

В этой записке я решил доложить о том, о чем мы говорили с Вами недавно в личной беседе.

В нынешнем Айыртауском районе Кокчетавской области жил один из известнейших казахских акынов и композиторов Ибрай Сандыбаев. В 1929 году, на старости лет, он был «раскулачен», арестован и, говорят, вскоре умер в заключении.

Я, как Вы знаете, никогда не был мягкосердечным по отношению к классовым врагам... Ибраю Сандыбаеву я относился бы так же, если бы не знал его хорошо, как настоящего советского человека. Здесь же должен оговориться, что никаких родственных или иных отношений у меня с ним нет. Обратиться к Вам меня побуждают соображения человеческие и партийные...».

Сәбең бұдан әрі Ыбырайды қашан һәм қандай жағдайда көргенін, өнеріне тәнті болғанын және де халқының оған деген сүйіспеншілігі мен аса зор құрметін қысқаша сипаттайды. Тіпті, арғы ата-тегін де қозғап өтеді. Сөйтеді де өз сөзінің салмағын арттыра:

«В советское время Ибрай первым из акынов (даже раньше Джамбула) воспел Октябрьскую революцию и вождя пролетариата Ленина, — деп нығыздай бір басып өтіп барып. — Справедливость требует, чтобы народный акын Ибрай Сандыбаев был реабилитирован», — деп нығарлай түяді.

Депутат Верховного Совета
Казахской ССР,
член ЦК КП Казахстана
Сабит Муканов

Қазақстан компартиясы Орталық Комитеті жазушының бұл хатын ескерусіз қалдырған жоқ. Республика прокуратурасына істің анық-қанығына жету тапсырылады.

Үкілі Ыбырайдың қылмысты ісін қайта қарау 1960 жылы тергеуші Уәлихан Мұқаевқа жүктелді. «Архивте көтерілген бұл іс онша қалың емес, қағаздары аз екен. Ыбырайға тағылған айыптың деректері дәлелсіз, үкімі орынсыз екеніне бірден көзім жетті», — дейді Уәкең өз естелігінде. Осы іс-қағаздарының ішінде акынның мына өлеңі барын тілге тиек етеді:

*Ақын Ыбырай сөйлесін:
Қайғысыз, мұңсыз жан болмас,
Ай жарығы таң болмас,
Қара су қайнап, бал болмас,
Жақсының пейілі тар болмас.
Атаның сөзі балаға
Қаниша ұрыссаң да ар болмас.
Түрі бірдей болса да,*

*Желең мен шапан нар болмас.
 Көлденең тапқан жолдасың
 Жанқияр жолдас, жар болмас.
 Бозқырау қалың қар болмас,
 Ит көбейіп, мал болмас,
 Желке тәтті жал болмас.
 Өзіңнен тумай, ұл болмас,
 Сатып алмай, құл болмас.
 Жаман мен жақсы бір болмас,
 Келістірмей жыр болмас,
 Жақсының көңілі кір болмас.
 Қара нар жасып қартайса,
 Күні өткен соң нұл болмас.
 Біткен істе мін болмас,
 Қу алған құста сын болмас.
 Бірлік қонған ауылда
 Шуылдаған үн болмас.
 Аспанда құс боп ұшсаң да,
 Дүниесіз күн болмас.
 Адал жолдан адасқан
 Ұрының сөзі шын болмас.
 Ыбырай ақын атанып,
 Алтыс бес жасқа таянып,
 Басқармаға келгенде,
 Үндемей кету жөн болмас!*

Уәкең Ыбырай Сандыбайұлының ісін мұқият қарап, тергеу барысында жіберілген ағаттықтарды айғақтайды да, сот орындарына оны ақтау жөнінде ұйғарымға келген қаулысын жібереді [20;72].

1960 жылдың сәуірінде Қазақ КСР Жоғарғы Сотының қылмыстық істер жөніндегі Сот алқасы осы мәселені қарауға жиналды. Қазақ КСР-інің Жоғарғы Соты Ыбырай Сандыбаев 1930 жылғы 20 қарашада ешқандай негізсіз сотталған деп тапты және оны айыптайтын ешқандай айғақтар, куәлер болмауына байланысты қанды үкімнің күшін жойды. Әйгілі ақынның нақақ жала мен жазықсыз жазадан аруағы ақталып, аты халқымен қайта қауышты.

Түйін

Қазақ халқы өзінің бұлбұл әуезді әншісі, ақиық ақыны Үкілі Ыбырайдың күндердің күнінде ақталарын, тарих, әділет алдында жүзінің жарқын болатын сәтті күнін күйзеле іздеп, аңсап жүріп, төзіммен күткен еді. Ақыры шындық жеңді.

Өкінішке орай, елдің еркесі, асылы, ақыл иесі, әрі өжет, әрі тентек Ыбырай Сандыбайұлы: «Әулиесі бақсының қараса да, жүрегімді жазуға табылмас ем»,— деп күңіреніп, күйініп кетті. Оның жан жарасын жазатын ем — елдің ауқатты тұрмысы, халықтың бостандығы еді. Тоқсаныншы жылдардың басында ұлы Отанымыз — Қазақстан тәуелсіз ел болып, аз ғана уақытта өтпелі кезеңнің тығырығынан аман-есен өтіп келе жатыр.

Келешекке деген үмітті арттыру жолында және болашақта сол қуанышты күндерге жету жолында тоталитарлық қырғынның құрбаны болған ұлы композитор, әйгілі әнші, дүлдүл ақын, елім деп еңіреп жүріп, асыл арман жолында мерт болған табанды қайраткер Үкілі Ыбырай Сандыбайұлының киелі есімін ардақтай түсуіміз өте орынды, әрине. Өйткені, ойлап қарасақ, Үкілі Ыбырай зұлмат кезеңнің қаһарлы қиянатына ұшырап, қаза тапқандардың алдыңғы қатарында қалың шер, шемең жұтып кеткен ардағымыз. Ол қасіретті қырғынның ажал оғы тиген ардақты арыстарымыздың, рухани қайраткерлеріміздің қарлығашы болып өтті. Оның есімі бұл тұрғыдан қарағанда қанды репрессияға ұшырағандарды айтқанда қайраткер ақын, ұлы композитор, дүлдүл әнші ретінде тізімнің бас жағында тұруы керек. Сондықтан да Ыбырай Сандыбайұлын мәңгі еске сақтауға атсалысайық, ағайын, демекпін!

Әдебиеттер тізімі

- 1 Оразалы Ш. Шежіре — асыл мұра. — Астана: Astana press group, 2010. — 309-б.
- 2 XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ әдебиеті. (Қазан төңкерісіне дейінгі дәуір). — Алматы: Ғылым, 1994. — 312-б.
- 3 Салықов К. Гәкку // Егемен Қазақстан. — 2009. — 17 ақп. — 5-б.
- 4 Мырзахметұлы Е. Үкілі Ыбырай: Тергеу. Үкім. Ақиқат пен аңыздар. (Соңы) // Жаңа Сарыарқа. — 2006. — № 3 (86). — 63-б.
- 5 Салықов К. Үкілі Ыбырай туралы үзік сыр // Егемен Қазақстан. — 2003. — 25 маус. — 9-б.
- 6 Жұбанов А. Замана бұлбұлдары. — Алматы: Дайк-Пресс, 2001. — 440-б.
- 7 Салықов К. Үкілі Ыбырай // Егемен Қазақстан. — 2010. — 24 қараша. — 8-б.
- 8 Қазақ әндерінің антологиясы: Екі томдық. — 1-т. / Құраст. Ж.Кәрменов. — Алматы: Өнер, 1990. — 321-б.
- 9 Қазақ поэзиясының антологиясы (XX ғасырдың бас кезі). — Алматы: Ғылым, 1992. — 448-б.
- 10 Сейфуллин С. Көкшетау: Жыр-дастандар. — Алматы: Жазушы, 1994. — 129, 130-б.
- 11 Сүлейменов Ж. Аққуға аспандағы үнін қосқан // Қазақ әдебиеті. — 2010. — № 25 (3189). — 25 мау. — 6-б.
- 12 Негимов С. Қазақтың сал-серілері. Ғылыми эсселер. — Алматы: Ана тілі, 2005. — 27-б.
- 13 Қажыбай Т. «Гәккулетіп» қайта оралды Үкілім // Ел. — 2005. — 8–15 қырк. — № 10 (10). — 6-б.
- 14 Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия. — Алматы: Атамұра, 2006. — 490-б.
- 15 Қайырбеков Е., Сүлейменов Ж. Үкілі Ыбырай қалай қуғындалды? // Бурабай. — 1994. — 9 шілде. — 2–4-б.
- 16 Мырзахметұлы Е. Үкілі Ыбырай: Тергеу. Үкім. Ақиқат пен аңыздар // Жаңа Сарыарқа. — 2006. — № 1 (84). — 57, 58-б.
- 17 Бекенов Ж. Түрмеден хат // Жұлдыз. — 1991. — № 1. — 199, 200-б.
- 18 Қажыбай Т. Үкілі Ыбырайдың шәкірті, немесе Осы жұрт Беркімбайды біле ме? // Егемен Қазақстан. — 2002. — 29 қараша. — 8-б.
- 19 Мырзахметұлы Е. Үкілі Ыбырай: Тергеу. Үкім. Ақиқат пен аңыздар // Жаңа Сарыарқа. — 2006. — № 2 (85). — 62-б.
- 20 Әкімжанов З. Арыстарды ақтауға атсалысқан азамат // Жұлдыз. — 2010. — № 5. — 72-б.

Р.С.Каренов

О жизни и творческой деятельности Ибрая Сандыбайұлы

В статье даны обобщенные сведения о жизни и деятельности одаренного поэта, певца и композитора Ибрая Сандыбаева. Отмечено, что его разносторонний талант проявился рано. Еще в молодости он получил известность благодаря своему импровизаторскому таланту, чудесному голосу, композиторским способностям. Подчеркнуто, что хотя он и стал в свое время легендарной личностью, но жизнь его была трудной, отмечена многими горестями. В начале тридцатых годов прошлого столетия выдающийся поэт подвергся гонениям и был репрессирован. Показана яркая и трагическая судьба Ибрая Сандыбайұлы, оставившая глубокий след в памяти народа. Сделан вывод о том, что в казахской литературе образ этого удивительного человека стал основой для создания повестей, новелл, статей, драм, поэм

The generalized information on life and activity of the gifted poet, the singer and composer Ibray Sandybayev is supplied. It is noted that his versatile talent was shown early. It is proved that else in youth he received popularity thanks to the improvisatory talent, a wonderful voice, composer abilities. It is emphasized that though he became in due time the legendary personality, but his life was difficult, with many sorrows. The fact that the outstanding poet underwent persecutions and was subjected to repression in the early thirties of the last century is shown. It is specified that Ibray Sandybayuly's bright and tragic destiny left a deep impression in people's memory. It is concluded that in Kazakh literature the image of this remarkable man was the basis for creating novels, short stories, articles, dramas, poems.

Қ.Д.Асанов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Айтыс жырларының әсерлілік ықпалы**

Мақалада айтыс жырларының публицистикаға тән ақпаратты, насихатшылдық қырлары сөз болып, оның тілдік-көркемдік ерекшелігі әсерлілік тұрғысынан қарастырылады. Сондай-ақ ұлттық тіліміздің ажарын көтерудегі айтыс жырларының журналистикаға тән көптеген элементтері айқындалып, сөз өнерінің эмоционалды-экспрессивті сипаттары нақты мысалдар арқылы көрініс табады.

Кілтті сөздер: айтыс, деректілік, насихатшылдық, ақпараттық, әсерлілік, статистикалық, цифрлік мәліметтер.

Қай қоғамда, қай дәуірде болмасын айтыс сол уақыттың ақиқат айнасы бола білді. Күнделікті өмірде болып жатқан келеңсіздіктерді ешқандай ақын жаба сіркелеп, жасырып қалған жоқ. Сол кездегі халықтың көңіл-күйі, сезімі, көзқарас танымы бар болмысымен айтыс жырларында көрініс тауып отырды. Биліктің көңіліне қарап көлгірсу, қара басының қарекетін ойлап, баз біреуге жағыну айтыс ақындарына жат әдет. Бәлкім, айтыс тарихында некен-саяқ ондай ақындар болса, халық оның бағасын сол заматта-ақ беріп, одан сырт айналған. 1997 жылы елдің әлеуметтік жағдайы әлі толық түзеліп кете қоймаған уақыт та айтыста бар болмысымен көрініс тауып жатты. Тіпті, сол жылы жарық көрген «Қазақстан–2030» Жолдауының өзіне сын көзбен қараған айтыскерлер де болды.

Оразалы Досбосыновпен арасындағы сөз сайысында ақын Ринат Зайытов осы мәселе жөнінде ойларын былай деп сабақтайды:

*...Егемен ел болдық десек дағы,
Жалдандық кәріс, қытай, орыстарға.
Үкімет — ел қорғаны десек дағы,
Елге есеп беріп жатқан арыс бар ма?
Тонап-тонап жеген соң тайып тұрар,
Тығылған шүрегейдей қамыстарға.
2030 деген ертегі айтып,
Ұстанып ап бейкүнә барысты алға.
Мұншама ұсақталсын деп тілеп пе еді,
Бабамыз ұрпақ үшін алысқанда?! [1; 90,91].*

Қоғамдағы кейбір келеңсіздіктерді осылай деп сынға алған ақындар елдің болашаққа деген сеніміне де сәттілік тілейді. Халықтың санасына серпін, жігеріне жалын беретін отты ойларды да ортаға салады.

Айтыс ешқашан да биліктің қолшоқпарына немесе, керісінше, бірыңғай оппозициялық бағытта болған емес. Айтыс ақыны көзбен көріп, көңілмен сезінгенін жырлайды. Жоғарыда келтірілген Ринат Зайытовтың «2030» туралы көзқарасын, келесі айтыстарда әріптестері басқаша сипатта өрбітіп, халыққа басқалай сөз айтып жатады. Мұның өзі қазаққа ғана тән кеңпейілділік пен көшелі мінезді танытатын қасиет.

Халық айтыс ақындарын ардақ тұтып, құрметтеген. Айтыскер — қоғамдық аренаға шыққан халық өкілі. С.Мұқанов айтқандай: «Айтыста озған ақын халық алдында ақындыққа мандат алады. Бұл мандаттың жазылатын қағазы — халықтың жүрегі. Ақын халықтың жүрегіне ең сүйкімді, халыққа ең ардақты адамның қатарында тұрады» [2].

Сондықтан да Балғынбек Имашевпен арадағы айтысында ақын Мәлс Қосымбаевтың былай деп жырлауын қараша халықтың көзқарасы, ой-пікірі деп танимыз:

*...Елбасыға сыртынан сын айтқасын,
Көңілің мұңаюмен қам боларсың.
Еліңді сұм сұлтандар билегенде,
Сен ертең Нұрсұлтанға зар боларсың.
Әлеумет қарағасын шырайлана,
Жүрсінші көңіліңде Күн айнала.
Елбасы да адам ғой өзіміздей,*

Сүйенген көпшілік пен бір Аллаға [1; 171].

Халық санасын оятып, қоғамда болып жатқан өзгерістерге ел назарын аудару тұрғысында, рухани мәселелерді жиі көтеретін Баянғали Әлімжанов айтыстары өзінің әлеуметтік тұрғысынан жаңарған айтыстың жарқын үлгісі ретінде бағаланады. Әсіресе акынның бүгінгі күн проблемаларын тарихпен сабақтастыра қарастыруы көрермен-тыңдарманға зор әсер беріп, айтыс маңыздылығын арттыра түсетін ерекшелігі деп тануға болады. Қарағандылық акын Тілеген Әділовпен болған айтысында Баянғали акын былай деп толғайды:

*...Алашты азаттыққа шақырды кім,
Ақырып аждаһаға атылды кім?
Теңіздей толқығанда төре-қара,
Жол нұсқап айтты оларға ақылды кім?*

*Кенесары, Наурызбай, Ағыбайлар,
Көтерген қазақ рухын, батырлығын.
Кім кәне күңіреніп солар құсап,
Ел үшін жанын қиып жатыр бүгін?! [3; 83].*

Осы тақылеттес жыр үлгілерін Тәуелсіздік тұсындағы ақындар айтысынан молынан ұшыратуға болады. Жоғарыда келтірілген Жалпыұлттық татулық және қуғын-сүргін құрбандарын еске алу жылдарында өткізілген айтыста Мұхамеджан Тазабеков сонау сақ бабамыз салып берген сара жолдан бастап, кешегі аштық-қырғынды, отызыншы жылдардың зұлматын, халық бастан өткерген тар жол, тайғақ кешуді, ату, асу, айдалу сияқты сұмдықтарды тілге тиек ете келіп ойын былай деп түйіндейді:

*...Ақиқаттың атасы арам өліп,
Мәскеудің айтқанынан аспағанбыз.
Лениннің беті ашық жатқанменен,
Шындықты көрге көміп тастағанбыз... [3; 41].*

Қоғамдық пікір қалыптастырудың басты шарты — шындық. Шынайы шындыққа көзі толық жетіп, оны сезінген бұқара халық өзі өмір сүріп отырған қоғамның бүгіні мен болашағын байыпты бағамдай алады. Сол арқылы келешекке қадам басып, көштерін түзейді. Кейде газеттен оқып, теледидардан айтылған ресми сөздерден гөрі халықтың жан-дүние, сезіміне зор әсер ететін насихат түрлері болады. Ондай руханият көзі — әрине, айтыс өнері екендігі ақиқат. Акынның үн-әуезі, дауыс ырғағы, домбыра шерткісі жоғарыда келтірілген жыр үлгілеріне үстеме мағына беріп, тыңдаушы-көрерменге зор әсер етеді. Бұл туралы біз зерттеу барысында жан-жақты айтып өткен болатынбыз. Ең бастысы, қоғамның көлеңкелі тұстары мен күнгейін көрсете отырып, айтыс ақындарының белгілі бір ойға-пікірге халық мүддесін топтастыра білуінде. Бұл тұрғыдан, сөз жоқ, айтыс өнері үлкен рухани ықпалға ие болды.

Кез келген өнер түрінің ақпаратты-танымдылық сипаты болатыны белгілі. Әсіресе біз сөз етіп отырған айтыс ақындарының мұрасы, ел өмірі мен халық тарихын таразылауда мол мағлұмат берері сөзсіз. XIX ғасыр қазақ халқы үшін саяси-әлеуметтік һәм тарихи тұрғыдан сындарлы заман болды. Ресейдің отарлау саясаты мен көршілес Қытай, Қоқан биліктерінің қысымы, қазақ даласында бекініс-камалдардың салынуы, елдің әлеуметтік-саяси болмысына үлкен әсерін тигізді. Қазақ жеріне жат елдерден қоныс аударушылардың көбеюі, қазба байлыққа қызығушы шетел кәсіпкерлерінің келе бастауы, Ресей мен Қытайдың саяси-экономикалық, сауда-саттық келісім шарттары ұлтымыздың далалық өркениетіне кері әсерін тигізе бастады. Хандық биліктің жойылып облыс, губерниялық әкімшіліктердің орнығуы халықтың рухани болмысына, дәстүр-салтына, шаруашылығы мен тұрмысына елеулі өзгерістер енгізді. 1836–1838 жылдардағы ішкі Бөкей ордасындағы, 1837–1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістердің басталуына тарихтың осындай қысталаң сәттері себепші болған еді. Ғасырлар бойы сайын сахарада далалық өркениеттің дегдар қасиетімен тәрбиеленіп өскен халыққа XIX ғасырдағы осындай қиыншылықтар оңай соққан жоқ.

Қоғамда болып жатқан өзгерістер мен оқиғалар халықтың көзқарас санасына да әсер етпей қоймады. XIX ғасырдағы қазақ халқының тұрмыс-тіршілігі, қам-қарекеті, әлеуметтік ахуалы қандай деңгейде, қандай жағдайда болғандығын, әрине, сол заманның тарихи шежіресінен, шығармашылық мұрасынан іздеуіміз заңдылық. Айтыс жырларынан тарихтың сол бір кезеңдерін деректі түрде көріп, тани алмасақ та, жалпы болмыс сипатын, ұлттың әлеуметтік жағдайын бағамдау барысында мол мағлұматтар аламыз.

Айтыс жырларында кездесетін сауда-саттыққа, өнеркәсіп орындарына байланысты айтылған ойлар сол уақыттағы қазақ қоғамының әлеуметтік-экономикалық өзгерістерінен хабар берсе, жекелеген саяси оқиғалар көрінісі елдің тарихи ахуалының қандай болғандығын танытады. Ел ішіндегі адамдардың мінез-құлық, іс-әрекеттері арқылы сол уақыттағы қазақ қоғамының кескін-келбеті, тіршілік болмысы суреттеледі. Жекелеген сөздік атаулар арқылы көптеген мағлұмат, ақпарат көздерін аршып алуға болатындығын бүгінде лингвист-тарихшыларымыз дәлелдеп отыр. XIX ғасырдағы айтыс жырларында кездесетін шаруашылық, сауда, өнеркәсіп салаларына байланысты айтылған ойлар қазақ халқының саяси-экономикалық болмысын танытса, мәдениет, ағарту ісі, әдебиет, өнер жайындағы мағлұматтар елдің рухани деңгейінің кескін-келбетін сипаттайды.

Осы келтірілген қоғамдық салалардың қайсысы болмасын айтыс жырларында сөздік тұлға, сөйлем, нақыл, өсиет немесе тұтас логикалық жүйе түрінде көрініс тауып отырды.

Бұл туралы зерттеу барысында жан-жақты айтылып, нақты мысалдар келтірілді. Қандай шығармашылық иесі болмасын, ол ең алдымен — өз дәуірінің, өз ортасының перзенті. Ол қалдырған шығарма арқауы да сол замана шындығы болып табылады. Халқының мәдени, рухани, әлеуметтік-тұрмыстық, саяси-экономикалық өмірінің болмысын сол уақыт үрдісімен бағалайды, суреттейді. Ешқандай шығармашылық иесі болашаққа арнап немесе келер күннің еншісіне лайықтап рухани дүние қалдырған емес. Айтыс ақындарының да шығармашылығы өз дәуірінің шындығын шынайы жеткізе білуімен құнды. Айтыс жырларында кездесетін ой-толғам, пікірлер — уақыттың рухани жемісі. Оның деректілігі мен ақпараттық құндылығын сөз ете отырып, тағылымдық-тәрбиелік мәніне де назар аудару қажет. Рухани мұраның құндылығы да осындай қырлармен өлшенсе керек.

Айтыс өнерінің әлеуметтік мәнін айқындайтын ерекшеліктің бірі ой қақтығысы, пікір қайшылығы екені рас. Хан-сұлтанды, бай-манапты мадақтау немесе сынау, ел ішіндегі келеңсіздіктерді көрсету, ақындардың бір-бірін мінеуі, ру-тайпа, өскен жерін аспандата жырлап, қарсылас ақынның шыққан жеріне, тегіне тіл тигізу сияқты сипаттар айтыс жырлары мағынасына сыйымды, табиғатына тән ұғымдар. Бұған «ескіліктің сарқыншағы», «білімсіздік», «рушылдық», «өресіздік» деп баға берудің еш қажеті жоқ. Егер айтыс жырлары осы келтірілген тақырыптардан ада болса, онда оның әлеуметтік, қоғамдық маңызы да ашылмас еді. Айтыс жырларының өміршендігі де оның шындығымен, өзектілігімен өлшенері анық. XIX ғасырдағы айтыс жырлары өзінің осындай күрделі психологиялық, өзекті өткір мәселелерді көтеруімен ерекшеленеді. Қоғамның көлеңкелі, күнгей тұстары, адамдардың жақсысы мен жаманы сияқты әлеуметтік теңсіздік адамзат тарихының барлық кезеңіне тән құбылыс. Ал, кейінгі ұрпақ тарих талқысынан өткен сол дерек-ақпарат көздерінен тек шындықты іздейді. Бұл тұрғыдан келгенде XIX ғасырдағы айтыс жырлары өз миссиясын толық атқарып тұр деуге болады. Айтыста сөз болған әрбір мәселе, әрбір жағдаят сол уақыттың бедерін көрсетеді. Мұның өзі айтыс өнерінің ұлт тарихындағы қажеттілігін айқындаумен қатар, халықпен бірге жасасып, біте қайнасып келе жатқан рухани құндылық екендігін танытады.

Сөз өнері тұрғысынан алып қарар болсақ, айтыс өлеңдерінің өзіне тән табиғи ерекшелігі болады. Мәселен, көркем әдебиетті адам оқу арқылы санасына сіңіреді. Газет-журнал материалдарын да дәл солай қабылдайды. Бұл жердегі айтыс жырларының ерекшелігі сөз күдіреті тыңдаушыға немесе көрерменге үн-әуез, айтысушы ақынның ым-ишарат, қимыл-әрекеті арқылы, бірнеше үстеме сипаттар арқылы сіңеді. Кітап пен газет-журналды әр адам өз көзқарас, түсінік деңгейінде қабылдайды. Ал, саз аспабы арқылы әуенмен әспеттелген жырлардың немесе сөздің тыңдаушыға әсері өзгеше болмақ. Бұл туралы А.Байтұрсынов мынадай пікірлер айтты: «Сөздің асыл болуы — ұнауымен. Сөз көңілге сипат жағының көркемдігімен, сөз мағына жағының күштілігімен жағады. Сөз көркемдігі, әуезінің әдемілігі мен кестесінің келісті болуынан табылады. Әуез әдемілігі сөзді дыбыс жағынан тәртіптеп, үйлестіріп тізуден болады. Күштілігі сөздің қалыпты мағынасының үстіне күш қосатын әдістерді істеуден болады» [4].

А.Байтұрсынов келтірген осы пікір барлық мағынасымен айтыс өлеңдерінің табиғатына толық сай келеді деуге болады. Эмоциялылық сипат кез келген шығармашылық дүниеге әр беріп, рухани қажеттіліктің өтеуі болатынын жоққа шығаруға болмайды. Әрине, ғылымда, ресми ақпарат көздерінде, табиғаты көркем публицистикадан алыс қоғамдық салалар шығармашылығына әсірелеу әдісі соншалықты қажет емес те шығар. Бірақ әрбір халықтың табиғи болмысы мен ұлттық менталитетімен де санасу қажет. Сөз өнерінің ғылымы туралы айтқан А.Байтұрсынов қисындарындағы көріктеу, мегзеу, ауыстыру, бейнелеу, алмастыру, кейіптеу, әсірелеу сипаттарының барлығы қазақтың айтыс өнеріне тән қасиеттер. Айтыс жырларының адам санасына тез сіңіп, есінде ұзақ сақталуына да осындай ерекшеліктер себеп болады.

«Әсірелеу деп сөздің әсерін күшейтіп, сөйлетуді айтамыз. Әсірелеу көңіл-күйінен шығып, көңілге күй түсіреді. Көңіл қалыпты тыныш күйінде тұрғандағы адамның аузынан шыққан сөз бен көңіл көтеріңкі я бәсең уақытта адам аузынан шыққан сөздің екеуі бірдей болмайды» [5], — деген ғалым пікірі жоғарыда келтірген ойларымызды қуаттай түседі. Қоғамдық ой қалыптастырудың алғышарттарының бірі ретінде айтыс жырларының халық жүрегіне жақын, сезіміне түрткі болардай әсерлі болуынан деп тануымыз сондықтан. Мұхамеджан Тазабековпен болған айтысында ақын Мәлс Қосымбаев мынадай әсерлі ойлар айтады:

*...Ей, дүние, бізден де озамысың,
Топан ойдың сен кейде тозаңысың.
Адамзаттың баласы арпалысқан,
Мына бес күн тірліктің базарысың.
Менің шерлі елімнің шежіресін,
Тарих ата, қайтадан жазамысың?
Арманың болмас еді өлең сенің,
Ағайынның жұбатсаң азалысын.
Келін — заман, кемпір-шал — ауыл болса,
Қазақстан — жалғыз ұл қазақ үшін... [3; 147].*

Айтыс ақындарының мұндай ішкі толғаныстары әр кез халықтың қызу қолдау, зор қошаметіне ие болып жатады. Халқымыздың шерлі тарих шежіресіне келгенде, жан дүниесі арпалысқа толған ақынның адуынды жырлары, халықты бірден баурап алады. Егер осы жыр жолдары қағаз бетіне түссе, оны оқыған адамның тыңдап, көргендей әсер алмасы анық. Айтыс өнерінің құдіреті де осы қасиетінен көрінсе керек.

«Ақындар айтысының жұртшылыққа аса сүйікті болуының бір қанша себептері бар. Қоғамдық өмірдің де, жеке адам тағдырларының да алуан түрлі сырлары мен сырқаттарының терең ашылуы, әлеуметтік өмірдің қайшылықтары мен қалтарыстарының кең қамтылуы, халықтың көркем сөзден, ұтымды ойлардан эстетикалық ләззат алуы — міне, мұның бәрі айтыстың әсері кемімес, қызығы солғындамас қырлары болып табылады» [6; 88].

Ғалым Р.Бердібаев келтірген бұл ойлардың А.Байтұрсынұлының сөз өнері, тіл ұлағаты жайында айтқан пікірлерімен сабақтасып жатқандығын анық аңғаруға болады. Айтыс жырларының халық жүрегіне жақын жанр екендігінде осы тұжырымдарға қарап бағамдаймыз.

Әрине, жоғарыда келтірілген А.Байтұрсынның тұжырымындағы «Сөз мағына жағының күштілігімен жағады» сөзінің астарына да үлкен мән берген абзал. Айтпақ ойымызды нақтылап кету үшін Абайға жүгіне кетелік. «Сөзі тәтті, мағынасы түзу келсе, Оған кімнің ұнасар таласуы» [7]. Осы айтылған қағидалардың қай-қайсысы болмасын сөз мағынасына үлкен жауапкершілікпен қарауды мегзейді. Әсерлеу мен әсіре қызыл сөздің екеуі егіз ұғым емес. Айтыс жырларында кездесетін әсерлеу сипаттары қашанда айтар ойдың өзектілігі мен айтып отырған мәселе мәнінің тереңдігімен өлшенері хақ. 1989 жылы Алматы қаласында өткен Республикалық ақындар айтысы туралы «Ажары бір ашылды ана тілдің» атты мақаласында белгілі қаламгер, журналистер Өтеген Оралбаев пен Бауыржан Омаровтар төл өнердің сол кездегі сипаты туралы мынадай пікірлер білдірді: «Ғасырдан ғасырға, атадан балаға, анадан аруға халықтық дәстүр боп қанатын жайып келе жатқан көне де, жаңа өнер бүгінгі жариялылық жағдайында өрісін кеңейтіп, өнегесін таныта түсті. Бұл күнде ол жұртшылық жүрегінен орын алып, қоғамдық-әлеуметтік, кемелдік-көркемдік жағынан қалыптаса түсуде. Ол ел тарихының елеулі кезеңдерінде еркін көрінген ежелгі өнер — ана тілдің ажарын аша түссек деген перзенттік парызды да бағамдайды. Осы тұрғыдан келгенде оның еңбегі орасан» [8].

Содан бері жиырма жыл өтсе де, «Лениншіл жас» газетінде көтерілген осы өзекті мәселе әлі күнге өз маңыздылығын жойған жоқ. Қайта уақыт өткен сайын түрлі проблемаларға килігіп, туған тілдің тағдыры тұсаулы аттың кейпін кешуде.

Белгілі ғалым Ә.Болғанбаев «Тіл және шеберлік» атты мақаласында ана тіліне деген журналистер жауапкершілігі туралы мынадай ойлар айтады: «Қазіргі қазақ тілі Қазақстандағы сегіз миллионға жуық қазақ халқының ортақ дүниесі. Бұл тіл бүгінде сөз байлығы молайған, құрылым-құрылысы жүйеленген, жазу ережелері орныққан, стильдік тармақтары сараланып жетілген, ауызша да, жазбаша түрде де жалпыға бірдей қызмет ететін ұлттық жазба әдеби тіл деген сипат алып отыр. Демек, бұдан былай өз ана тілімізді қалай пайдаланып, қалай дамытамыз десек, бізде барлық мүмкіндіктің бәрі де жасалған. Бұл ретте журналистер қауымына түсер ауыр салмақ, артылар аманат ерекше болмақ» [9].

Бұл пікірлерді келтіріп отырғандағы себебіміз, ана тілдің ажарын ашып, айбынын көтеруде ұлттық журналистика өкілдерімен қатар айтыс ақындарының да еңбегі мол болғандығы. Жоғарыда айтылған Ө.Оралбаев пен Б.Омаров сияқты зиялы азаматтардың «ана тілдің ажарын аша түссек деген перзенттік парыздары» деген ойлары, айтыс ақындарының аңсар-мұратын анық айқындап тұрған сөздер. Жетпіс жыл бойы коммунистік идеология шылауында болып, тоталитарлық режимнің тар қыспағында өмір сүрген қазақ қоғамы үшін тіл тағдыры өте күрделі, көкейкесті мәселе еді.

Қалалық жерлердегі саусақпен санарлық қазақ мектептері, ұлт тілінде шығатын азын-аулақ газет-журналдар, кеңестік идеологияның насихатшысына айналған телеарналар мен радиотораптары, шын мәнінде ұлт тілінің ажарын айшықтап, абыройын көтеруде қауқарсыз еді. Осындай аз мүмкіндік, тар ауқымдағы шығармашылық құрылымына қарамастан, ана тілінің бірден-бір жанашырлары жазушы-журналистер екендігін ғалым Ө.Болғанбаев орынды көрсетеді. Түрлі төңкерістер мен саяси оқиғаларға толы XX ғасыр аласапыранынан ана тілімізді аман алып қалғандар да рухани шығармашылық иелері екендігін ашық айтуымыз керек. Ақындар айтысындағы ұлттық тіл мәселесі 1985 жылдың сәуірінен күні бүгінге дейін көтеріліп келеді. Әсіресе ана тілдің айбынын асқақтатып, оның жоғы мен мұңын жырлау ел Тәуелсіздігін жариялаған кезеңнен бастап өте өткір айтыла бастады.

Ақындар айтысында көтерілген ұлттық тіл тағдыры туралы айтқанда мына екі мәселені ашып көрсеткен дұрыс. Айтыс өнері — қазақ тілінің жоғын жоқтаушысы болуымен қатар, сол тілдің ажарын ашып, абыройын асқақтатушысы ретінде де қызмет жасады. Қазақ балабақшалары мен мектептерінің көптеп ашылуына, ұлт тіліндегі теле-, радиохабарларының молаюына, газет-журналдардың жарық көруіне, ақындар айтысы да зор ықпал ете білді. Ең бастысы — қоғамдық пікір қалыптастырып, билік назарын ел тілегіне аудару болса, жазушы-журналистермен қатар айтыскер ақындар да бұл шараға белсене атсалысты. Мәселен, Әзімбек Жанқұлиевпен болған айтысында ақын Ерік Асқаров сол кездердегі қазақ руханиятындағы жаңалықтарды айта келіп, «Алматы ақшамы», «Денсаулық», «Қазақ тілі» сияқты газет-журналдардың ашылатындығын көпшілікке қуана былайша баяндайды:

*...Өнердің биік болса шаңырағы,
Көбейер қаламгерлер саңылағы.
Қазақ бар он миллион жер бетінде,
Сол қазақ бір «Жұлдызға» жабылады.*

*Айтыста айтарыңды сөз етіп ал,
Кейіннен елге пайда қажеті бар.
Осындағы қаншама қазақтардың,
Әдеби жалғыз ғана газеті бар...*

*Шабытым газет десе, ышқынды-ай бір,
Ақыным, сен де мұны ұшқындай біл,
Орысша бір газет бар — «Казправда»,
Қазақтың мұқтажына пысқырмай жүр [10], —*

деп сол кездегі қазақ баспасөзінің ахуалын жан-жақты ашып көрсетеді.

Сайып келгенде, айтыскер Ерік Асқаров көтеріп отырған осы мәселенің түп-төркіні ұлттық тіл тағдырына тіреледі. Ана тіліне деген журналистер жауапкершілігін, аманатын сөз еткен ғалым Ө.Болғанбаев пікірінің тегін айтылмағанын уақыт дәлелдеді. Қазақ ауыз әдебиетінің бай тарихын таразылап, арғы-бергі дәуірлердегі халықтың рухани дамуына ден қойсақ, көп мәселе тетігі ұлттық тілге, сөз өнеріне байланысты болып келгендігіне көз жеткіземіз. Бүгінгі ұрпақ тәрбиесі, жастардың адамгершілік қасиеттері, олардың өнерге, дәстүрге, әдебиетке, мәдениетке, ділге, дінге, жалпы, адами болмыс-бітімнің қалыптасуына қай заманда болмасын, сөз (тіл) ерекше ықпал етіп келгендігі ақиқат. Тіл — ұлт болып қалыптасудың, ұлт болып аман қалудың алтын діңгегі. Осыны жақсы түсінген айтыс ақындары да өз мүмкіндіктері жеткенінше жырлап, халыққа қапысыз насихаттай білді. Мәлс Қосымбаевпен айтысқан ақын Айбек Қалиевтің мына жыр жолдары осы ойларымыздың айқын көрінісі:

*...Датымның біріншісі тілім жайлы,
Ислам ілім тұтқан дінім жайлы.
Орысша, ағылшынша сөйле деген,
Бүгінгі тірліктегі ұғым жайлы.*

*Тіл өшсе, күні қоса өшетінін,
Шенеуніктер неліктен ұғынбайды.
Парламентте осыны ашып айтпай,
Бостан-босқа бас изеп шыбындайды.
Күні ертең ғаламдасу басталғанда,
Тілің өлсе, болмай ма күнің қайғы... [1; 196].*

Бұқара халыққа осындай мағыналы ой тастап, көпшіліктің көңілін туған тілдің тағдырына аудару жалғыз Айбек ақынға ғана емес, ел алдына шығып сөз сайысына түскен айтыскерлердің баршасына тән деп айта аламыз. Хандық дәуірдің дәстүрімен билікке дат айта отырып, туған тілдің болашағына сауға сұраған ақын жыры, дәл осы қалпында екі қырынан жарқырай көрініп тұр. Біріншісі — қазақ қоғамындағы зәру мәселе — тіл тағдырын көтеруі болса, екіншісі — сол тілдің алмастай өткірлігін, семсердей жырларымен көрсетіп тұр. «Тіл тас жарады, тас жармаса — бас жарады», — дейді халық даналығы. Айбек сияқты ұлт ақындарының сөзі ашынғандықтан шығып тұр деп кесіп айтуға тағы болмайды. Қазақ ежелден сөзді, тілді құрметтеген халық. Бұл жерде жанға баттар қоғам қасіретімен қоса көнеден келе жатқан дәстүр сабақтастығының жалғастығын да аңғаруға болады. Кезінде сөз туралы Бөлтірік шешен былай деген екен: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе жоқ, Сөзден жеңіл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе жоқ. Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылыңды, сөзінді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл. Кімге сөйлейтініңді біл. Қай жерде сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл» [11].

Бөлтірік шешеннің «Сөзінді тіліңе билетпе, ақылыңа билет» деген нақылы бүгінгі айтыс ақындарының қаперінде жүрер қағида болмақ. Халық алдында сөз сөйлеп жүрген кез келген зиялы адамның зердесіне тағылым болар бұл дәстүрдің салмағы ауыр. Айтыс ақындарының табиғатын ашатын ғалым Р.Бердібаевтың мына пікірі бұл ойымызды растай түседі: «Айтыстың аса бір өзгеше, дара қасиеті сол — онда әншейінде көзге ілінбейтін жайлар да қалыс қалмайды. Шабыты шамырқанған ақындар қызды-қыздың үстінде бет-жүзің бар демей, асқынған кесел мен кертартпа кедергілерді бадырайтып айтып-ақ тастайды. Және мұның өзі, әсіресе, айтыс өнеріне сыйымды, кешірімді нәрсе. Айтыс кезінде қарсы жақтың өз мінін жасыруға шамасы жоқ. Сайысушы ақын белгілі дәрежеде әділ қазы да, үкім айтушы да. Ол кесімін бүкіл халықтың атынан айтады» [6; 103].

Айтыс сахнасы — халықтық пікірді қоғамға ашық айтудың мінберіне айналғанын уақыттың өзі дәлелдеді. Халықтың арман-тілегі мен көкіректе шөмен болып жатқан зар-мұңы айтыс ақындарының тілімен айдай әлемге жария болып жатты. Айтыста айтылған әрбір шындық, өзінің діттеген жерінен шығып, көрермен халықтың зор ықыласына, қошеметіне бөленді. Қоғамдық пікірді қозғап отырып, айтыс өнері ұлттық идеологияның негізгі алғышарттарын қалыптастырды. Айтысты тыңдап отырған бір көрермен: «Егер айтыс осылай дамып, осылайша ой қозғай берсе, бодандықтың қамытынан он-ақ жылда құтыламыз», — деген сөзі сексенінші жылдардағы ақындар айтысының мақсат-мүддесінің қандай мағынада өткенінен хабар берсе керек. Рухани шығармашылық саласындағы халыққа етене жақын ақындар айтысы ел Тәуелсіздігі баяндылығы жолында ықпалды қызмет жасаған бірден-бір өнер түрі екендігі даусыз.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазіргі айтыс. — Астана: Күлтегін, 2006. — 3-кіт. — 320 б.
- 2 Мұқанов С. Айтыстар туралы. Айтыс. — Алматы: Жазушы, 1965. — 1-т. — 16-б.
- 3 Қазіргі айтыс. — Астана: Күлтегін, 2004. — 1-кіт. — 312 б.
- 4 Абай. Қалың елім қазағым. — Алматы: Атамұра, 2002. — 208-б.
- 5 Байтұрсынов А. Шығармалары. Өлеңдер, аудармалар, зерттеулер. — Алматы: Жазушы, 1989. — 167-б.
- 6 Бердібаев Р. Сарқылмас қазына. — Алматы: Мектеп, 1983. — 246 б.
- 7 Оралбаев Ө., Омаров Б. Ажары бір ашылды ана тілдің // Лениншіл жас. — 1989. — № 74. (12111). — 50-б.
- 8 Болғанбаев Ә. Тіл және шеберлік. Өнер алды — қызыл тіл. — Алматы: Жазушы, 1986. — 208 б.
- 9 Тоқсанбай Қ. Арман не, өз тілінде сөз қалдырсаң // Егемен Қазақстан. — 2007. — 10 қырк. — 159 б.
- 10 Асқаров Е. Астана жұртына айналсам. — Астана: Елорда, 1999. — 231, 232-б.
- 11 Негимов С. Шешендік өнер. — Алматы: Ана тілі, 1997. — 27, 28-б.

Эмоционально-экспрессивное воздействие айтыса

В статье рассмотрены публицистические свойства текстов айтыса, такие как информативность и пропаганда. Прослежены его эффектность, отличия в художественно-лингвистическом аспекте. В текстах айтыса также определены элементы журналистики, показан их вклад в развитие национального языка, на реальных примерах отмечен эмоционально-экспрессивный характер текстов.

The characteristic features of aitys texts, such as informative and propaganda are covered in the present article. And its linguistic and literary peculiarity is analyzed from the point of view of efficiency. Many elements of aitys texts which contribute to the enhancement of national language peculiar to journalism are defined, emotional and expressive features of the oratorical art are revealed through concrete examples.

ӘОЖ 82

С.Ысқақұлы

Іле педагогикалық университеті, ҚХР

XX ғасырдың алғашқы жартысындағы қытай қазақ әдебиетіндегі әдеби үрдіс пен жаңашылдық

Мақалада XX ғасырдың бірінші жартысындағы қытай қазақ әдебиетіндегі әдеби үрдістің негізін қалаған ақындар шығармашылығындағы ыңғайластық және үндестік мәселелері қарастырылып, олардың бір бағытта, бір мақсатта қалам тартып ақындық үрдістің дамуына қосқан үлестері сараланды. Ақыт Үлімжіұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Көдек Маралбайұлы, Асылхан Мыңжасарұлы, Шарғын Әлғазыұлы, Шылбы Көмекұлы, Досбер Сауырықұлы, тағы басқа ақындар шығармашылығындағы ағартушылық идеяның дамуы мен әлеуметтік сарынның көріну бағыттары әдеби және тарихи негізделген бір жүйелілікте зерттелді. Аталмыш ақындардың шығармашылығындағы әдеби үрдіс пен жаңашылдық мәселесіне салыстырмалық тұрғыда талдау жасалды.

Кілтті сөздер: қытай қазақ әдебиеті, әдеби үрдіс, ақындық үрдіс, ағартушылық идея, әлеуметтік сарын, жаңашылдық мәселесі.

XX ғасырдың бірінші жартысы Қытай халқының мәдени-әлеуметтік өміріндегі әр алуан қайшылықтардың әбден шиеленіскен кезі еді. Қоғамдық жүйелердің ауысу-арбасуы рухани дүниеге қатты әсер етті. Аталмыш кезең әдебиетінің өзіне дейінгі ұлттық әдебиетпен сабақтастығы, жалғастығы болды, сонымен қатар шығармашылығы тұрғысынан елеулі ерекшелігі, атаулы айырмасы да жетерлік еді. Осы тұста халық әдебиеті үлгілері көп басылды, баспасөз дами бастады. Әдеби өмірде жазбаша әдеби сын да қалыптасты. Мұның бәрі әдеби-мәдени өмірдің оқиғалары болса, әдебиеттің ішкі мазмұнында, сыртқы пішінінде өзгеру, жаңару үрдістері де байқалды. Абай поэзиясындағы реалистік дәстүрдің ықпалы да аз болмады. Оған қоса діни-ағартушылық әдебиеттің сарындары да әсер етті. Нәзирашылдық да дамыды. Кейбір нұсқалардан зар заман әдебиетінің сілемдері айқын аңғарылды. Ескіше оқыған-тоқығаны мол, жаңаша сауатты әдеби орта қалыптасты. Мемлекетіміздегі тарихи-мәдени салада болып жатқан өзгерістердің де әсер-ықпалы зор болды.

Жалпы бір дәуірде өмір сүріп, белгілі бір қоғамдық-әлеуметтік жағдайды басынан өткерген ақындық ортада да ұқсастық, жалғастық басым болады. Ой-арман бірлігі, көзқарастарындағы ынтымақтастық, белгілі жанрлардағы қолдасу, тақырыптар арнасының бағыттастығы, күрескерлік рух, халықшылдық, қоғамға қарсы кекесін мен мысқылдың жауынгерлік сипатпен астасуы сияқты қадір-қасиеттер еліміздегі қазақ әдебиетінде де ерекше дамып, дәстүрлі орта мен ақындық үрдістің негізін қалады. Оның өкілдері өзіне дейінгі әдебиеттің асылын, үлгісін ала отырып, дәуірге сай жаңа көркемдік мүмкіндіктерін ашты. Өмірді суреттеу сан алуан болғанымен, бәрін біріктірген ортақ ұлы мақсат — өз халқының санасын ояту, еркіндік-теңдікке қол жеткізу еді. Бірақ болжалды идеяның бірыңғай күйде көрініс таппасы белгілі, өйткені әрбір ақынның көркемдік шеңбер шегі, ізденіс бағыты бар екенін есте ұстау қажет. Аталмыш ортада күні озған әдет-ғұрыптар мен қоғамдық өмір

әкелген кесәпаттарға қарсы күрес нақты көрініс тапты. Олар әлеуметтік теңсіздікті, адам өмірінің табанға тапталуын көзбен көріп, іштей сезініп өскендер болатын. Азатшылдық рух рухани жаңғыру мен түлеудің, ой-сана оянуудың басты жаршысы болды.

Арғы тарихы қазақ халқының өнерімен өзектес, желілес XX ғасырдың алғашқы жартысындағы Қытай қазақтарының жазба әдебиетінде поэзия жетекші жанр болып, бірімен-бірі ілесе, қатарласа шығып, бір бағытта, бір мақсатта қалам тартып, әдеби орта қалыптастырған Ақыт Үлімжіұлы, Таңжарық Жолдыұлы, Көдек Маралбайұлы, Асылхан Мыңжасарұлы, Шарғын Әлғазыұлы, Шылбы Көмекұлы, Досбер Сауырықұлы, тағы басқа ақындар белгілі бола бастады. Бұлар өз дәуіріндегі қоғамдық өмірді өздерінше шолып, өздерінше толғады. Өз заманының шындығын шығармаларына арқау етті. Қалың қауым халықтың мұңын мұңдап, жоғын жоқтады. Ұлт-халық тағдырын, заман-дәуір келбетін сөз етті.

Әдеби үрдіс өзгеру, түлеу, жаңғыру, жалғасу, жаңару, даму сияқты ұғымдармен байланысты, осыған орай жалпының жалқыға, жалқының жалпыға тигізер әсер-ықпалы болатыны анық. Осы тұрғыдан келгенде, жоғарыдағы ақындардың тағылым алар, тағылым берер ықпалдастық райдағы ақындық ортасын бірлікте, тұтастықта қарастыру XX ғасыр басындағы Қытайдағы қазақ поэзиясындағы әдеби үрдісті және ондағы жетекші әдеби күштерді айқын тануға мүмкіндік береді.

Осы ретте жоғарыда аттары аталған ақындар шығармашылығындағы ыңғайластық, үндестік негізінен ағартушылық идеяның дамуы мен әлеуметтік сарынның көріну бағыттарында тоғысады. Ағартушылық идея да, әлеуметтік сарынның көрінуі де барлық ақынның шығармашылығына тән болғанымен, олардың бір тобы ағартушылық бағытта басымырақ қалам тербесе, екіншілері әлеуметтік мәселені көбірек қозғаған өлеңдер жазды. Бұл орайда Шылбы, Шарғын, Досбер сынды ақындар ағартушылық идеяның дамуына барынша үлес қосып, басымдылық танытса, Асылхан, Көдектердің шығармаларында әлеуметтік сарын молынан көрінеді. Ал Ақыт, Таңжарық шығармаларында бұл айтылған мәселелердің қай-қайсысы да толығымен көрініп, дамытыла, жетілдіріле түседі. Әрине, шығармалары талданып отырған ақындар тек осы шеңбер аясында ғана өлең тудырды деген түсінік болмау керек. Біздің бөліп қарап отырғанымыз — белгілі кезең әсерінде туған әдебиетті жүйелеп көрсету мақсатындағы айтылған ой. Әйтпесе бұл ақындар азды-көпті болса да алуан түрлі тақырыпта қалам тартқаны шындық.

Ағартушылық идеяның дамуын айқындайтын шығармалар беру тұрғысынан келгенде, көш басында Ақыт Үлімжіұлы (1868–1940) тұрары анық. Міне, осы бір кезеңде, бір өлкеде өмір кешкен ақындардың басқы буынында тұрған ағартушы ақын, халықшыл қайраткер Ақыт Үлімжіұлы өзінің түрлі әлеуметтік мәселелерді қозғайтын, алуан тақырыпқа жазған туындыларының ішінде ағартушылық, сонымен қатар діни-ағартушылық идеяларды сабақтастыра өрбіткен, оның дамуына бар қажыр-қайратын жұмсаған ақын болды.

Ақыт ақын болумен бірге Қытайдағы қазақтардан тұңғыш мектеп ашып, бала оқытқан ұлағатты ұстаз, ғұлама ағартушы. Ол 40 жылға жуық бала оқыту қызметімен шұғылданып, Ыбырай Алтынсарин секілді өлең мен ағартушылықты қатар алып жүрген. Осыған сәйкес ағарту идеясы көп өлеңдерінде басым орын алады.

Өз ұлты — қазақты қатты сынаған адамның бірі — Ақыт. Ұлы Абай да кезінде өз ұлтын көп сынап еді. «Ішім толған у мен өрт» деп қазақ үшін қапырық жұтып, өмірден күңіреніп өтіп еді. Ақыт та Абаймен үндес болды. Ол да өз ұлтын сынай отырып, халқын оятуды, тік тұрғызуды, серпілтуді, қараңғы түнектен шығарып, еңсе көтертуді, сөйтіп, озық елдер санатына қосуды мақсат етті. Осындай өскелең мақсатпен ақын қазақтың бойындағы мінін жасырмай айтып, оны ер-азамат намысына көтере сынай келе, осы індеттерден құтылудың жолын да қарастырады. Ақыт қазақты көктетпеген дерт ретінде: надандық, өнер-білімнен құр қалған көрсоқырлық, талапсыздық, ынтасыздық, тамағы тойғанына мәз болушылық, жалқаулық, тоғышарлық, бойкүйездік, керенау-кереғарлық, есерсоқ дарақылық, даурықпалық, шаруаға қырсыздық т.б. атап көрсетеді. Ақын қазақтың осы міндерін көзге шұқып, көкейге нұқып көрсетіп, сынмен жасқап алып, ақылмен жетелеуді нысана етеді. Сондықтан ақынның бұл топтағы өлеңдері көбінесе ақыл-кеңес, үгіт-насихат түрінде келеді.

Ақыт халықты жоғарыдағыдай дерттен арылту үшін өнер-білім үйренуге, оқу-ағартуға, мәдениетке, береке-бірлікке, бір ауыздылыққа, адамгершілікке, ізгілікке шақырады. Тер төгіп еңбектенуге, өте-мөте отырықтанып, егін салуға үндейді.

Ақыттың 30 жылдардан бұрынғы өлеңдерінде көбінесе діни-ағартушылық ағымның белгілері анық байқалса, кейінгі туындыларында ақынның азаматтық биікке көтерілгені айқын аңғарылады.

Қазақтың демократ ақын-жазушылары секілді Ақыт та, ғылым-өнер арқылы ұлтты құтқаруға болады деп ұғынды. Ұлттың еркіндікке, мәдени және саяси жақтан теңдікке жетуінің негізі — ғылым, өнер деп есептеді. Өркениетті, озық өредегі ұлттарға теңесудің кілті — оқу-ағартуды жаппай жалпыластыру деп ұққан ақын өлеңін де, өмірін де ағартуға арнап, озық елді үлгі ете отырып, халықты жаппай біліммен қарулану керектігін жатпай-тұрмай насихаттайды.

*Тат бастырмай жүректі,
Өткір қылып қайраңдар.
Өнер-ғылым үйреніп,
Бұлбұл құстай сайраңдар.
Бала оқытып мектеп сап,
Ағартып елді жайнаңдар! —*

деген ізгі тілегін білдіреді.

*Ғылым сәуле нұр жарық,
Оқымай болмас құр жарық.
Тыrmанып ғылым оқысаң,
Жүрегіңе тоқысаң,
Көресің сонда бір жарық.*

Оқысаң, тоқысаң ғана — көзің ашылады десе, «байлық» деп тек мал жинаумен күн өткізіп, өзге елдің көшіне ілесе алмай, мәдениеттен кенже қалған елінің күйкі тірлігіне күйінеді.

*Зауыт жоқ, қазына жоқ мал сақтаған,
Мал бағып бай дегені салпақтаған.
Аспан, су, жер астымен жүрді бәрі,
Жатырсың әлі ұйқыда жалпақ табан.*

«Бытырап тау мен тасты көше бермей», заман талабына сай егін егіп, отырықтасуды ұсынады.

Ақынның елді мәдениетке, еңбекшілдікке, талаптылыққа, береке-бірлікке, адамгершілікке шақыруы да оның ағарту идеясымен астасып жатады.

*Өнер-ғылым үйреніп,
Алыстан істі көзделік.
Қыдырып шай мен ет іздеп,
Ауылдан-ауыл кезбелік.
Баттасып бекер жатқаныша,
Жұрт болайық өзгеріп.
Еңбексіз жұрт емініп,
Әркімге көз сүзбелік.
Бір қазақтан басқаның,
Бәрі жатыр өзгеріп.*

Ақыт еңбексіз, «терін сатпай, телміріп көзін сатып», бекер күн өткізуге қарсы, ондайды санасыздық санатына жатқызады. Басқа халықтың тұрмыс-тіршілік, іс-әрекетіне қарап ойлануға шақырады. «Еңбек — бәрін де жеңбек» демекші, халық өнер-біліммен қаруланып, «іс іздеп, еңбек қылып, талап ойласа» бәріне де қол жеткізе алады деп есептейді.

Бұл орайда Таңжарық Жолдыұлы да (1903–1947) нақты ұсыныстар жасап, елді өркениетке жеткізетін жолды нұсқайды, халықты оятуға деген талпынысын күшейте түседі.

*Өнерлі елден өнеге ап,
Олардан еш қалыспа.
Аспандата шарықта,
Балапан құстай қалықта, —*

деп ұлтының, халқының санасына жігер отын тамызуға тырысады.

*Мектеп ашып, бала оқыт,
Үйренуден жалықпа.
Өсек айтып, өрт қойып,
Бір-біріңмен алыспа, —*

деп, ел болашағын, ұрпақ қамын ойлауға, олардың өркениет дамуынан қалып қалмау үшін мектеп ашып, біліммен қаруландыруға, дүниеге көзін ашып, ой-санасын оятуға шақырады. Жаман әдеттен

арылуға, бірін-бірі бағалап, ынтымақты болуға үндейді. Жаман әдет, надан түсініктің бір парасы «мансап десе шапқылап, пара беріп пұл шашу» екенін ашына айтып, оның орнына еңбек ет, мағыналы тірлік істеп, артыңа өнегелі іс қалдыр деп тілек білдіреді.

*Қала салып, ағаш ек,
Қалсын атың тарихта.
Еңбек істеп, пұл жиып,
Ақ-қараны парақта.
Жаман істен аулақ бол,
Бетің салмай салыққа.
Астық айдат, мал өсір,
Көрінгенге көз сатпа.
Ал, қазағым, тез аттан,
Бойыңа сеніп тек жатпа, —*

деп, Ақыт өлеңдеріндегі ағартушылық идеяны одан әрі дамыта түседі, жаңа мазмұнмен толықтырып, жетілдіреді.

Ал «Оқы, жастар, қалам ал!» деген өлеңінде Таңжарық жастарға тікелей бағыттап ой тастайды, оқуға, ғылым-білімге жаппай бет бұру керектігін, енді кешігуге болмайтынын бар ықыласымен ескертеді.

*Оқы, жастар, қалам ал!
Талпынар күнің туылды.
Біліммен шыққан даналар,
Босатпай оқы буынды... —*

дей келіп,

*Көрсеткен дүние кеңдікті,
Әперетін теңдікті,
Нығайтатын елдікті,
Жасасын ғылым, жасасын! —*

деп, шабыттана бар дауысымен ұрандайды. Ел болашағы, теңдікке жету жолы, дүние сырын білу негізі тек қана білім мен ғылымды игеруде жатқанын аңғартуды көздейді.

Сөйтіп, Ақыт ақыннан бастау алған діни-ағартушылық идея кейінгі Таңжарық және басқа ақындарда демократтық көзқараспен жалғасады.

Ағартушылық идеяны өзінше дамытқан, халықтың санасын оятуға белсенді де өшпес үлес қосқан өз дәуірінің озық ойлы, өрелі ақындарының бірі — Шылбы Көмекұлы да (1860–1936) өз тұсында оқу-ағарту арқылы халқының білімін көтеру керек болып отырғандығын сезініп, өзі қаладан ауылға барып өз қаражатымен медресе, мектеп салдырып, оқу-ағартумен айналысады. Сондай-ақ ол өзі ел аралап жүріп, халықты балаларын медресе, мешіттерге беріп оқытуды насихаттайды.

Шылбы өлеңдерінде де көбінесе ағартушылық идея, ақылиялық сарын басым болып, ақыл-кеңес, өмірдің қорытындысы арқау етіледі. Өмірдегі белең алып отырған келеңсіздіктерге күйінген ақын жан айқайын білдіріп мұңын шағады.

*Ел үшін дүниеде тыным тұрмай,
Наданға әуре болдым ұқтыра алмай.
О, шіркін, жүрегіме бір дерт болды,
Болысқа кегім кетті күш қыла алмай.*

Көкірегінде сәулесі жоқ жандарға сөзін ұқтыра алмаған, жоғары жікке күш қыла алмаған кейбір сәтіне ашынып, қабырғасы қайысқан, елі үшін еміренген ақынның бұл өлеңі «Мыңмен жалғыз алысқан» ұлы Абайдың «Қайран сөзім қор болды, Тобықтының езіне» деген сөзін еске түсіреді.

Кемеңгер Абайша толғанған ақын халқының тамағы тойғанына мәз болып тырп етпей ұйқыда жатқанына жаны түршігеді.

*Тамағың тойғанына масаттанып,
Өттің ғой сорлы қазақ ұйқы басып [1; 57].*

Ақын мұнда: «Тамағы тоқтық, жұмысы жоқтық, Аздырар адам баласын» — деп, дана Абай айтқандай, харакет қылмай, ойсыз, күйсіз жата берсе, надандық жайлап, өзге елдің шаңына да ілесе алмай, бәрінен құралақан қалып, өмірі өксумен өте береді. Сондықтан өзге дүниеге көз тігіп, серпілу, еңбек ету, өнер-ғылым иелеу сонда ғана озық елдер санатына жете алады деп түйіндейді.

*Талап қыл өнерсізде үйрен кәсіп,
Өнерлі халықтармен араласып.
...Жаратқан дүниені нағыз еңбек,
Ол өзі байланысты ғылымменен [2], —*

дейді. Сонау меңіреу заманда тұрып, ақын бүгінгі дәуірдің өресімен тыныстас ой тастайды. Әлеуметтік, экономикалық және білім мен мәдениет жағынан артта қалған қараңғы халықтың көзін тек ғылым өнер арқылы ғана ашуға болады деп пайымдаған ақын өзінің үлгілі ісімен де, жырымен де халықты білім иелеуге, оянуға, бас көтеруге насихаттайды.

Қытайдағы қазақ поэзиясындағы ағартушылық идеяның дамуында, жүзеге асуында ірі тұлға, өзіндік ақындық болмыс-бітімі айқын, шығармашылықта өзіндік өрнек-баяуы, өзіндік үні бар талантты ақындардың бірі — Шарғын Әлғазыұлы 1903 жылы бүгінгі Алматы облысының Ұйғыр ауданындағы Тиірмен деген жерде туған. 30-жылдары асыра сілтеудің әпербақандары салған лаңның салдарынан босқын болған елмен бірге Шарғын ақын Қытай асып кетеді. Келген бойда Іленің Текес ауданына кеп тұрақтайды.

Бұл кездері Іле өңірін ежелден мекендеп келе жатқан тұрғылықты халықтар да қараңғылықтың, зорлық-зомбылықтың құрсауында сансырап жатқан-ды. Сол елдің қамын ойлап, жарғақ құлақтары жастыққа тимей жүрген ағартушы Дәулеткелді мен ақын Таңжарық секілді ардақты азаматтармен ұшырасуы Шарғынның ойына өріс, жырына шабыт беріп, жігерін қайрайды. Солармен бірге оқу-ағарту ісін ұйымдастыруға құлшына кіріседі. Өзі мекен тұтып тұрған Үйсін тауының бөктеріндегі қазақ ауылдарында алғаш мектеп ашып, бала жинап оқыту шараларын жүзеге асырады. Біраз жылдан соң, Шарғын Текес ауданының оқу-ағарту ісін басқаруға жұмысқа тағайындалады. Бұл қызметті бірнеше жыл істеп, Тәңір тауының баурайындағы қазақтардың ұрпағын өнер-білімге баулиды. Игі тәрбие береді. Ағарту ісіне педагогтік-ұстаздық еңбегімен үлес қосумен бірге өзінің жыр жасампаздығымен де барынша атсалысады.

*Тұратын бір қалыпта нәрсе бар ма,
Кейде ысып, кейде жүрек салқындарсың.
Ұмтылып мәдениетке қол созыңдар,
Бұрынғы ескіліктің салты қалсын...
Өткенде оқымаған адамдар көп,
Зорлаған көне қоғам қарғыс атсын.
Өнер-білім, оқусыз бекер қалсаң,
Ойланышы, қанша нәрсе жапырасың [3].*

*Ғылымсыз жұрт қатарға қосылмайды,
Қол соз, ұрпақ, ғылымға тіл алғаның.
Ісі қазақ ұлтына мың бір сәлем,
Жалғыз-ақ міндеті емес бір адамның, —*

деген шумақтар ұлы мақсаттар жолындағы дауылпаз ақынның шынайы жүрек сөзі еді.

Шынжаңдағы қазақтар арасынан шыққан аса дарынды ақын Таңжарықпен қатарласа жүріп, қазақ әдебиетінің өрістеуіне, дамуына елеулі үлес қосады. Бұл тұстағы шығармаларында екі ақын да қазақ халқын оянып, өнер-білімге құлаш ұруға, береке-бірлігін нығайтуға үндейді. Намысын қоздырып, табанды әрекет жасауға жігерлендіреді.

Таңжарық:

*Тағысы болып алдың таудың, қазақ,
Жая мен дәмін татып жалдың, қазақ.
Құзғындай құзар шатқа ұялаған,
Әр сайға бірден қора салдың, қазақ.
Өстіп-ақ жабайы боп өтемісің,
Ішінде қарағай мен талдың, қазақ?
Көзіңді айналаңа бір салсаңшы,
Табасы бола бермей жанның, қазақ.
Жатырсың надандықтан өрт ішінде,
Басыңды көтермесең жандың, қазақ, —*

десе, осы мұратты Шарғын да ту қып көтереді:

*Білімге өнерменен серме құлаш,
«Алма піс, аузыма түс» деме, қазақ.
«Ынтымақ — ырыс алды» деген сөз шын,
Бірін жау, бірін жат көрме, қазақ.
Ел болып есеюдің қамын ойла,
Жат жауға намысыңды берме, қазақ!*

Шарғын ақынның көзін көріп, сөзін естіген, өлең-жырларынан сусындап, тағылым алып өскен інісі, белгілі жазушы Құрманбай Толыбаевтың қос дарын туралы: «Бұл екі ақынның бала кездерінен өнеге алған, ұстаз тұтқан Абай Құнанбаев, Ахмет Байтұрсынов, Міржақып Дулатов, Мағжан Жұмабаев сынды қазақ ойшылдары салған ақ жолдың, ізгі тілектің үзілмей жалғасқан сарыны еді. Жас ақындар қазақ халқының болашағы үшін толғана ой кешіп, өз түйсіктерін ортаға ашық жаяды. Сөйтіп, Шыңжан қазақтары тарихында ағартушылық бағыттағы әдеби ойдың өрістеуіне ақыл-парасаттарын жұмсайды. Сонысы үшін де ел Таңжарық пен Шарғынды егіз қозыдай көріп қошаметтейді, өлеңдерін оқып, ойларынан нәр алады. Ойлы өлеңдері мен аңғарлы толғаныстары туған халқының жүрегінен жол табады» [4] — деп жазғанындай Шарғын ақын өзінің бар ғұмырын ағартушылық жолға арнаса, шығармашылық бағытын да сол ағартушылық идеяға жұмсады.

Әдеби үрдіске өзіндік үлес қосқан, азат ойдың жаршысы, ақындық ортаның тағы бір көрнекті өкілі — Досбер Сауырықұлы (1894–1971) да соңғы ұрпаққа үлгі боларлық көптеген ақыл-кеңестер айтады. «Қалам мен балаға» атты толғауында ақын жастарға өнер-білімге ұмтылу, талапкер, үміткер болу, жақсыдан үйреніп, жаманнан жирену, ойламды-толғамды, шыншыл да адал, кішіпейіл, еңбекқор болу сынды толып жатқан жақсы қасиеттерді дәріптейді.

*Қазына таусылмайтын — ғылым-білім,
Сенім жоқ мал байлығы — баққа, балам.
Білімсіз билік айтып тұра алмайсың,
Мінсең де патша болып таққа, балам.*

Адамның бағының жануы мал мен байлыққа емес, қайта ғылымға байланысты деп, ғылым-білімнің рөлін аса жоғары бағалайды.

Ақын еңбек, еңбеккерлік, талаптылықты да айрықша ауызға алады. Барлық байлық пен бақытқа жетудің кілті осы еңбекте деп түйеді.

*Талапты нұр жауады ерге, балам,
Еңбектенсең шығасың белге, балам.
Қолыңды еш нәрсеге жеткізбейтін
Соңынан еріншектің ерме, балам...
Бір парыз еңбек ету ер жігітке,
Сүйрейді еңбек ерді өрге, балам...
Ер жігіттің дәулетті талабы еңбек,
Еңбекке бақыт пен дос келмек, балам.*

Талаптанып, ерінбей еңбектенсең, алға қойған мақсатыңа, мұратыңа қол жеткізе аласың, еріншек ез болсаң, өмірден құр алақан қаласың, яғни, «жатқанға жан жуымайды» деген пікірін ортаға салады.

Әдебиет тарихын қоғам дамуының жанды көрінісін елестетер жәдігер деуге болады. Тарих тарихи оқиғаларға, кезеңдерге, дәуірлерге хронологиялық тәртіппен сипаттама беретін болса, әдебиет сол құбылыстарға замана биігінен баға береді, жалпылық сипат, оның ішкі өмірін бейнелеу, даралау мен жалпылау арқылы белгілі кезеңнің көркем образын қалыптастырады.

XX ғасырдың алғашқы жартысында Қытай елінің ескі басқару жүйесіне сәйкес әділетсіз өкімет пен олардың итаршылары жергілікті әкім қаролар тарапынан болған екі жақты езгінің қыспағында қалған ел әбден күйзелді. Ел басқару ісінде әділетсіздік көбейді, ұлықтардың, олардың ел ішіндегі өкілдерінің пиғылдары бұзылды, жемқорлық, паракорлық өршіді. Ежелден келе жатқан ел бірлігі ыдырауға, халық имандылықтан ажырауға айнала бастады. Бұл құбылыстың бәрі де сол кездегі көзі ашық, көңілі ояу, зерделі азаматтардың жанын толқытып, жүрегін сыздатты. Әсіресе бұрыннан да елдің күйкі тірлігіне күйзеліп, мешеу тұрмысына қамығып, туған халқын өркениет аясына кіргізудің қамын ойлаған, ол үшін ғылым, білімнің мәнін түсіндіріп, ағартушылық бағытты ұстанған ақындар тағы да алғашқы болып заман күйін жырлай бастады. Бірде бір кездегі Дулат, Шортанбайлар тәрізді бүлінген елдің болмысын, ел сенген «жақсылардың» қорқау кейпін толғаса, бірде Ыбырайша мектеп ашып ұрпақтарды сауаттандырып, санасын оятуға ұмтылды. Абайша толғап арлы іс қылуға, ғылым,

білімді меңгеруге шақырды, енді бірде Ахмет Байтұрсынов бастаған алаш ұранды әдебиет ықпалында үн көтеру үрдісін жүзеге асырды.

Бұл орайда да, жоғарыда айтқанымыздай тағы да Ақыт, Шылбы, Асылхан, Көдек, Шарғын, Досбер болып, орталық тұлға ретіндегі Таңжарық қатарлы акындар халық сөзін айтып, ел өмірінің жанды суретін өз өлеңдерінде бейнелеп берді. Бұлар қоғамның, әлемнің даму бағыттарын бағамдап қана қалмай, қоғамдық ой-санаға әсер етті. Өздерінің ұстанған бағыттарын адамдардың рухани жаңаруына пайдалануды, заманның қатқан катігез заңдарына әсер етуді, іргелі елдердің қатарына қосылу үшін надандықтан арылып, білімге, ғылымға ұмтылуды насихаттайды. Өз замандарының қалыптасқан ортасынан оза туып, ұлттық элитаға айналды, қоғамның қозғаушы күші болды. Отарлық саясатты жақсы түсінді, елдің дінін, тілін жою мақсаттар қойылғанын білді. Олардың өлеңдерінде әлеуметтік сарын бұрынғыға қарағанда молая түсіп, жан-жақты көрініс тапты. Көдек Маралбайұлы, Асылхан Мыңжасарұлы, Досбер Сауырықұлы қатарлы акындардың өлеңдерінде Таңжарықтың мол әдеби мұрасындай болмаса да көркемдік, заманауилық тұрғыдан бірде-бір кем түспейтіндей деңгейде әлеуметтік сарын барынша көрінді.

Әлеуметтік сарынды айқындайтын шығармалар беру тұрғысынан келгенде, көш басында тағы да Ақыт Үлімжіұлы тұрары анық.

Жалпы Ақыт акын өмірі елім деп «өксіп жылап», «қара қазақтың қамын жеп» өткен өмір болды. Сондықтан акын мұраларын жинауда, зерттеуде бірталай жылдан бері белсенді жұмыс істеп жүрген баспагер Қалиолла Нұртазаұлы: «Оның балалық дәуірін айтпағанда, бүкіл өмірі ақтық деміне дейін халық ісі, халық мұраты жолында еңбектенген өмір болды» [5], — деп жазады.

*Бисмилладан бастайын,
Азғана кеңес сөз басын.
Ой түбіне көз салсам,
Қағазға тамар көз жасым.
Сыртым сау, ішім өліктей,
Мүшем шықты беріктей
Өксіп жылап өттім ғой,
Қара қазақ қамын жеп.
Мен де алыстым сенімен,
Санаңа сарық еліңмен, —*

деген өлең жолдарынан жанын туған халқы үшін ту етіп көтерген азамат акынның азалы үні естіліп тұрса, енді, бір жағынан, Ыбырай мен Абай поэзиясының сарыны да байқалады.

Еркіндігінен айырылған елдің бұрыннан келе жатқан моральдік-этикалық нормалары мен әдет-салттарының өзгеріске ұшырап тозғындағаны акын жанын жегідей жейді. Бұның бәрі кертартпа билік үстемдік еткен кер заманның кереғарлығы мен қайшылығынан деп таниды.

*Зар заманның тұсында,
Бай кедейді көрмейді.
Ағайыны пақырға
Пайдасыз сауын бермейді.
Иманды көбі білмейді,
Түзу жолмен жүрмейді.
Не десек де, жарандар,
Халық бұлай тозғанда
Тура дінге кірмейді.
Берекені білмейді,
Сенімі, ары кірлейді...
Заманның жайын мен айтсам
Патшаның кетті қуаты,
Бидің ылай суаты,
Жақсының тозды мұраты,
Пенденің кетті ұяты,
Байдан қайыр жоғалып,
Жат болып кетті жұраты.
Байдың көңілі өр болды,
Кедей біткен кер болды,*

*Санасы бар жақсының
Жүрегі толған шер болды.*

Ақыт сүреңсіз заманға кектеніп, халықтың болашағынан түңіледі. Өйткені адамдардың нысабы азайып, пиғылы бұзылған. Жақсының мұраты тозып, пенденің ұяты кеткен. Көбінің иманы жоғалып, қисық жолға беттеген. Берекені ұмытқан. Сенімін, арын жоғалтқан. Байда қайыр, биде тура билік жоқ. «Санасы бар жақсының жүрегі толған шер болған». Кертартпалық, әділетсіздік, заңсыздық күшейген. Сондықтан ақын:

*Сөз жазамын аңырап,
Күле алмаймын жадырап.
Қайран елім — қазағым,
Сорың сенің қалың-ақ, —*

деп соры қалың қазақтың қамын ойлап, жол таба алмай ширығып, қапырық жұтады. Алайда саналы да сауатты ақын үмітсіздікке, сарыуайымға салынбайды. Кейде сол азып-тозған тар заманға кектене қарап, өшіге шабуыл жасайды. Көпшілікке қоғамдық дерттің себебін ұғындыруға қарманып, одан арылтудың жолын қарастырады. Халықтың санасына сілкініс жасауға ұмтылады. Ол өлең-толғауларында әлеуметтік мәселе көтерсін, мейлі басқа тақырыпта жазсын өзінің ағартушылық идеясымен сабақтастырып отырады.

Ақын Шылбы Көмекұлы жасаған ортада да паракорлық, жемқорлық, ауыр алман-салық салдарынан жоғары үкіметке арқа сүйеген жергілікті паракор мансаптылар мен күн қақты қарашалар ортасында үнемі қайшылық-қақтығыстар туылып тұратын. Мұндайда ақын халық жағында болып, олардың мұңын мұңдап, сөзін сөйлейтін, туын көтеретін. Жергілікті әкімдердің әділетсіздігін, сұрқиялығын, ашкөздігін айыптап, поэзиялық уытты тілімен түйрейтін.

Орталықтағы шенділер мен жергілікті болыстарды қойға шапқан, жылмаңдап жемтік іздеген қорқау қасқыр мен итке теңейді.

*Қасқыр келіп жемекке қойға шабар,
Қотан ит те қасқырмен бірге талар.
Қасқырменен бірлесіп қойды жесіп,
Ертең бірдей сақ ит боп қала берер.
...Мұртын майлап, жылмаңдап, жемтік іздеп,
Қорқау қасқыр, қотан ит, әне, солар [6].*

Әлеуметтік кекесін, мысқыл басым осы жолдарда момын шаруаны тонаған озбырлардың сиқын ащы, уытты тілмен әжуалайды.

Ауылдағы атқа мінерлер мәнсап алар шағында Күре ұлығына қолда барын аямай пара беріп жағынатын. Жоғары өкімет те оларды бір-бірімен бәсекелестіру, қырқыстыру арқылы өз мақсаттарына жетіп отыратын.

*Әр руға бір-бір болыс сайлап алды,
Гоминдаңға көп пұлымен пайда қалды.
...Мансап талас, жер талас анық кірді,
Өтірікке шындай болып нанып кірді.
Бір пайда бір жағынан шыға ма деп,
Араға шын бүлікті салып кірді [7], —*

деп, ащы шындықты ақын жасырмай айтады.

Өзінің қоғамдық қимылымен де, жалынды жырымен де қараңғы халқының көкірегіне нұр құйған, екі дүниенің сипатын қатар танып өскен ақын Шарғын Әлғазыұлы да жиын-топтарда, дабыралы бас қосуларда айтысқа түсіп, халықтың мұңын шағып, олардың сүреңсіз ауыр халын, және зұлымдық пен жауыздыққа қарсы ашу-ызасын ашық айта бастайды. Бұл тұстарда, яғни 1939–1940 жылдары, Гоминдаңның Шыңжаңдағы қанішер билеушісі Шың Шысай еркін ой мен еркін өрісті әрекетке тосқауыл қойып, халықтың ішінен шыққан көзі ашық, көкірегі ояу, халықшыл зиялы қауым өкілдерін жалған жаламен тұтқындап, басына қатер төндіреді. Бұл алапат зұлымдық Шарғын, Таңжарық секілді халық қамқорларын алдымен іліп әктері екі бастан белгілі жағдай болатын. Сонымен, Құлжада газет шығарып жүрген Таңжарық Үрімжі түрмесіне айдалса, Шарғын да талай қысымшылыққа ұшырайды. Алайда олар тар қапаста отырып та, ел басына төнген қасіреттің қара тұманын, «Түрмедегі халді» жыр арқауы етті. Таңжарық «Түрме халы» атты толғауында:

*...Шәуешектен Қанағат, Әлімғазы,
Нұртаза, Қазез кетті келер жазы.*

*Алтайдан Шақаң, Мәңкей, Ақыт қажы,
Бұқатбейсі, Зия мен Халелтайжы....
Үрімжіден кетті Әбеу Тиңжаң, Жүніс,
Қожанияз, Баймолла бәрі бір іс.
Жүніс қажы, Сатарқан, Мұқаш пенен
Қош айтысып дүниеге — бітті жұмыс,—*

деп зұлмат заманның мезгілсіз құрбаны болған, қинауда өлген, із-тозсыз дүниемен қоштасқан, халқының еркіндік теңдігін аңсаған есіл ерлерді елжірей еске алса, осыған сәйкес Шарғын да:

*Текестен Әжі менен Халық кетті,
Қосақтап екі арысты алып кетті.
Жалынды Ахметжандай қайран жастың,
Бір түнде ішек-қарнын жарып кетті.
Бермесе, құдай түбін кім біледі,
Балаға ата-ананы зар ғып кетті.
Үйінде азаматтар жүре алмастан,
Әр жерге жан сауғалап қаңғып кетті.
Түріне бұл жалғанның қара жұртым,
Ессіз ғып, елдің көңілін дал ғып кетті.
Ағартып бір-ақ жылда сақал-шашын,
Жігітті отызында шал ғып кетті.
Күйікпен ата-анасын тұралатып,
Тұра алмас төсегінен сал ғып кетті [8],—*

деп сол тұстағы Шың Шысай диктатурасының қанды қырғынын айқын бейнелейді.

Әлеуметтік мәселені көбірек қозғаған өлеңдер жазған ақынның бірі — Көдек Маралбайұлы қандай тақырыпқа келсе де баяғы өзінің шыншылдығынан таймаған. Өктемдік пен келеңсіздікке кектеніп, оны сынаған, елім деп еңіреген тұстары көп. «Көзден жас, көңілден шер кетпеген» елдің күйі мен жан азабын жете түсініп, заман мінезін айыптауды басты нысанаға айналдырған. «Албан тарихы» деген толғауда:

*Қазіргі патшаның заманының,
Тоғайдай өртең шалған әрі кеткен.
Ордалы жыландай боп шағып отыр,
Халыққа қысымы мен зәбірі өткен...
Қараған патшаға елді көрсек,
Тоғайдай өртең шалған әрі кеткен.
Қыршаңқы қызыл шұнақ ат сияқты,
Сымпып құйрығы мен жалы кеткен,—*

деп «халыққа қысымы мен зәбірі өткен» патшалық Ресейдің отарлау саясатының қиянатын танып, еңсесі түскен қалың қауымның ауыр халін дәл бейнелесе, ақындық биігі мен азаматтық болмысын танытар ұлағатты туындысы «16 жыл туралы» дастанында:

*Ақ патша әділеттен тайғаннан соң,
Соғысқа бала бер деп қылды пәрман.
Өлсек те бұған бала бермелі деп,
Қырылды Қарақолда өңшең бағлан.
Басшыдан ақыл табар айырылған соң,
Сандалып, Бұқарадан кетті дәрман...,—*

деп әділетсіз өкіметтің қысымынан босқын болып ауа көшкен елдің тартқан тауқыметі мен шеккен азабын етжүрегі езіле отырып толғайды.

Бұл кез зерттеуші Д.Мәсімханұлының сөзімен айтсақ: «Қытайға барған «қашқын-босқынды» былай қойып, ондағы жергілікті ағайындардың да жетісіп отырмағаны белгілі болатын. Яғни, ол кез Қытайдың жергілікті шенеуніктері мен олардың қазақ қолшоқпарлары халықты қанау мен отаршылдық езгіні ең бір асқындырып тұрған кезі еді» [9]. Сол бір нәубет жылдардағы халықтың басына кара бұлт үйіріліп, күйзелісті күй кешіп отырған жадағай тұрмысын ақын «Кең Текес» атты толғауында:

*Меншікті жер мен судың иесі бар,
Кедей мен кембағалға жер жетпеген.*

*Қысы-жаз, күндіз-түні тыным алмай,
Өмірі барады өтіп бейнетпенен...
Күйі ауған нашар байғұс толып жатыр,
Кетіпті есеңгіреп шығынменен.
Күн қақты қарашалар көп-ақ екен,
Жылқының жауырындай шыбын жеген,—*

деп мейлінше шынайы суреттейді.

Ауған елдің ауыр тұрмысын көзімен көріп, өзі де басынан кешірген ақынның жаны жай таппай күйзеледі. Алайда, талай құқайды басынан өткерген аңғарлы ақынның пайымдауынша, кер заманның кереғарлығы мен зұлымдығына илігіп, «шықпа, жаным, шықпамен» тіршілік етіп жата берсе, бодандықтың мәңгілік құлы болып, өмірі өксумен өте береді. Сондықтан:

*Оңайлықша бұл азап арылмайды,
Нәсер бұршақ алмаса сел бол келген,—*

дейді. Тек етек-жеңін жинап серпілгенде, бел шешіп, білек сыбанып бас көтергенде ғана азапты өмірден арылып, еркіндік, теңдікке қолы жететіндігін айтып, жатпай-тұрмай насихаттайды.

Өзінің қысқа ғана ғұмырында отты жырлармен артына өшпес мұра қалдырған, жас талант, арынды ақын — Асылқан Мыңжасарұлы да (1893–1918) өз дәуірінің шындығын бейнелеуде, әлеуметтік мәселелерді көтеруде белсенділік танытты. Ақын жасаған дәуірде қазақ шонжарлары мансап алар шағында сол тұстағы Іленің билік органы тұрған Күреге (қазіргі Қорғас ауданында) барып, ондағы ұлықтарға пара беріп жағынатын. Күредегі ұлықтар да кім құлқынына көбірек құйса, алтын, күміс, жамбыны кім көп берсе, соған мансап беретін. Асылқан Әділқайыр болысқа ілесіп Күреге барғанда, Күре ұлығының осы әділетсіздігін көріп:

*Күреде съезд ашып кеңес құрдың,
Жиып ап би-болысты егестірдің.
Жамбыны көп бергенге мансап бердің,
Ұлық-ау, тура билік емес мұның! —*

деп айыбын бетіне басып, өлең шығарады. Бұл өлең құлағына жеткен ұлық барынша уыттанып айтыста жеңіп, болыстық алған Әділқайырды да, Асылқанды да қастандықпен мезгілсіз мерт қылады.

Ақынның «Нұрипамен айтысында» бір дәуірдің өмір шындығын дәлме-дәл етіп көркем тілмен бейнелейді. Айтысқа түскен әріптестер көріністе бірін-бірі мінеп, кемсітіп отырғандай, мұның өзі рулар арасындағы қақтығыстай болып көрінгенімен, айтыстың астары ел ішіндегі ақалақшы, мампаң, би-болыстардың, зәңгі-төрелердің кемістігін бетіне басып, олардың жексұрын, жиренішті қылықтарын шенеп, әшкерлеп отырады. Мысалы,

*Баласы Сыламжанның мампаң шандыр,
Ұйқыдан көзін ашса, елін аңдыр.
Атаның аруағымен ол да кісі,
Туар ма мұндай жаман тәңір алғыр.
...Кенедей қанға тойған Дәуіт залым,
Құртты ғой Тілеукенің тегіс бәрін.
Шығыны осы күнде шашынан көп,
Құтылмас қыз бермесе бірер жарым...*

Осы айтыста сол кездегі ру басыларының отыз шақтысының аты аталып, олардың түрліше жағымсыз қылықтары, озбырлықтары қатаң сыналады.

Қорытып айтқанда, жоғарыдағы ақындар шоғыры әлеуметтік құрылымға орнықты бағытпен араласып, ағартушылық идеяны, азаматтық әуенді сан-салалы сипатта өрістетті. Олардың өмірі қайшылыққа толы қақтығысты ортада өтсе де, ақындық өнерімен де, қоғамдық қимылдарымен де өмірге терең араласып, сол тұстағы қоғамдық құбылыстардың қыры мен сырын, сипатын, терең, жете аңғара білді. Әрі оны өздерінің шоқтай жайнаған жырларында айна-қатесіз бейнелейді. Әділетсіздік, жемқорлық, паракорлық, мансапқұмарлық, көрсоқырлық, надандықты, өнер-білімнен құр алақан калушылықты, тоғышарлықты аяусыз әшкереледі. Өз халқының қамын жырлап, қасірет-қайғысына ортақтасты. Әділдікті жақтады, аңсады. Іргелі елдердің қатарына қосылу үшін надандықтан арылып, білімге, ғылымға ұмтылуды насихаттады. Мектеп ашып ұрпақтарды сауаттандырып, санасын оятуға ұмтылды. Ғылым, білімнің мәнін түсіндіріп, арлы іс қылуға, замана ағымына үйлесуге шақырды. Қоғамның тарихи астарын, халықтың әлеуметтік, саяси-шаруашылық күйі мен салт-санасын, сахара табиғатын айқын суреттеді. Сөйтіп, олар азаматтық поэзиясымен, күрескерлік рухымен Қытайдағы

қазақ әдебиетінің қалыптасып, дамуына және ондағы халықтың ой-санасын оятуға, өсіруге, әдеби үрдістің ілгерілеуіне елеулі үлес қосты.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Бірыскелдиев Т.* Шылбы Көмекулы және оның шығармалары жөнінде // Шалғын. — 1983. — № 1. — 57-б.
- 2 Әдебиет оқулығы (10-класс). — Үрімжі: Шынжаң оқу-ағарту баспасы, 1983. — 236-б.
- 3 Шарғын өлеңдерінен // Мұра. — 2000. — № 4. — 58 б.
- 4 *Толыбаев Қ.* Шарғын ақын // Егемен Қазақстан. — 1994. — 23 желт. — 15-б.
- 5 *Нұртазаұлы Қ.* Ақыт жайлы алғашқы ізденістер // Шынжаң қоғамдық ғылымы. — 1993. — № 2. — 57-б.
- 6 *Шылбыұлы Д.* Әкем Шылбы жөнінде // Іле тарихи материалдары. — 1988. — 4-кіт. — 110-б.
- 7 Өлең-жырлар. — Құлжа: Іле газеті баспа заводы, 1990. — 13-б.
- 8 Шарғын өлеңдері // Егемен Қазақстан. — 1994. — 23 желт. — 18-б.
- 9 *Мәсімқан Д.* Әсет өлді, ал Көдек неден өлді? // Қазақ әдебиеті. — 2000. — 21 қант. — 28–30-б.

С.Ысқақұлы

Развитие казахской литературы в Китае в первой половине XX века: литературные тенденции и новаторство

В статье рассмотрено творчество казахских поэтов и их вклад в развитие казахской литературы в Китае первой половины XX в. На примере творчества Акыта Улимжиулы, Танжарыка Жолдыулы, Кодека Маралбайулы, Асылхана Мынжасарулы, Шаргына Алгазыулы, Шылбы Көмекулы, Досбера Сауырыкулы и многих других исследованы просветительские идеи и социальная зачимость их произведений сквозь призму литературы и истории. Показаны новаторство и литературные особенности творчества названных выше поэтов.

The work of Kazakh poets and their contribution to the development of Kazakh literature in China in the first half of the XX century are considered in the article. On the basis of works of Akyt Ulimzhiuly, Tanzharyk Zholdyuly, Kodek Maralbayuly, Asylkhan Mynzhasaruly, Shargyn Algazyuly, Shylby Komekuly, Dosber Saurykuly and many others educating ideas and social significance of their works are studied through the prism of literature and history. The abovementioned poets are analyzed, their innovation and literary features of their work are considered as well.

К.Жанбозұлы

Шыңжан университеті, ҚХР

«Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жырда» бейнеленген ежелгі қазақы салттар

Мақалада қазақ әдебиетінің көркемдік дамуының аса маңызды асыл арнасын құрайтын ежелгі дәуір рухани мұрасы жан-жақты қарастырылған. «Қорқыт ата кітабының» үлкен тарауы «Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жырда» бейнеленген ежелгі қазақ салттарының ұлттық тәлім-тәрбиедегі құндылығы талданды. Сондай-ақ әдеби дамудың көркемдік арналары тарихи сабақтастық тұрғысынан сараланды. Бүгінгі күнге дейін жетіп қана қоймай, сан ұрпақты ұлттық рухта тәрбиелеп келе жатқан мәдени мұраның әдеби және тарихи бірліктегі өзектілігі қазақ және көне дәуір әдебиеті дамуының көркемдік үдерісімен бірлікте ескерілді.

Кілтті сөздер: ежелгі дәуір, рухани мұра, ежелгі қазақ салттары, ұлттық тәлім-тәрбие, әдеби даму, қазақ әдебиеті, көне дәуір әдебиеті, көркемдік үдеріс.

«Байбөрі баласы Бәмсі Байрақ туралы жыр» — әлем әдебиетінен өзіндік орын алған батырлық эпос «Қорқыт ата кітабындағы» негізгі жырлардың бірі. Қазір біздің қолымызда «Қорқыт ата кітабының» қазақ тіліндегі екі аударма нұсқасы бар. Бірі — филология ғылымдарының докторы, профессор Әуелбек Қоңыратбаевтың орыс тілінен аударған нұсқасы. Бұл 1986 жылы Алматыдағы «Жазушы» баспасынан жарық көрген. Енді бірі — Мәжит Әбузарұлының түрік тілінен аударған Шыңжан «Жастар-өркендер» баспасынан 1988 жылы жарық көрген нұсқасы. Біздің пайымдауымызша, екі нұсқаның аудармасында үлкен айырмашылық жоқ, негізінен ұқсас. Бірақ Қазақстанда жарық көрген басылымның тілі бізде жарық көрген нұсқаға қарағанда көнелеу, яғни байырғы сөздер молырақ, кейбір салтқа байланысты дүниелер де бұрынғы кезге жуықтау алынған. Ал Мәжит Әбузарұлының аудармасында исламдық түс өте басым, сондықтан біз Қазақстандағы аудармасын негіз етіп пайдаландық.

Тегін тектей келсек, «Қорқыт ата кітабы» — оғыздар мен қыпшақтарға тәуелді жыр, яғни оғыздар мен қыпшақтардың өмірі мен тұрмыс-тіршілігін, қоғамдық жағдайын, шаруашылық өмірін, олардың діни сенім-нанымдарын, салт-саналарын, оғыз ерлерінің өскен ел, туған жерін жат дұшпандардан, сыртқы шапқыншылықтардан қорғау сынды әлеуметтік тіршілікті бейнелеген жыр. Өйтсе де Қорқыт жөніндегі аңыздар қазақ халқында мол сақталған, әрі Қорқытты дүйім жұрт қазақ деп түсінеді (оғыз-қыпшақ түбі бір, ал қазақ-қыпшақ — бір ел). Сол себептен біз «Қорқыт ата кітабын» қазақ әдебиеті тарихына тәуелдеп келеміз. Кітапқа жазылған кіріспе сөзде профессор Әуелбек Қоңыратбаев: «Жырдағы таза көшпелі өмір суреті, тотемизм, шаманизм сарындарына қарасақ, Қорқыт жырларының алғашқы сюжеттері фольклор стилінде ерте замандарда Сыр бойында туған болады. Бұл тек селжүк (әзербайжан), түркімен (баяндүр) ортасында ғана туған жыр емес, сонымен бірге алғашқы арқауы Х ғасырдағы Сыр (Түркістан) тайпалары ортасында туып, кейін Кавказ, Анатолия жерінде хатқа түскен сюжеттер болмақ. Қорқыт жырлары Орта Азия, Кавказ, Қазақстан тайпаларына ортақ» деген пікірді ортаға салған [1].

Қорқыт және «Қорқыт ата кітабы» жайында сонау ХХ ғасырдың басынан тартып көптеген зерттеулер жарық көргені үшін жалпы кітаптың мән-жайына біз тоқталып отырмаймыз. Ескертетін бір жайт, түрік ғалымы Ж.Б.Паксой көрсеткеніндей, «Алпамыс және Бамсы-Байрақ екеуі бір дастан» [2]. «Алпамыс» дастанының қазаққа тәуелді екені де — көптеген зерттеудің негізінен туындаған тұжырым. Сондықтан біз бұл дастандардың ортақтығы, варианттары, зерттелу барысы, тағы сол сияқты түйіндерге тоқталып отырмай, көтерген тақырыбымызға көшеміз.

Дастанда бейнеленген үйлену тойына қатысты салттар.

Үйлену — адамзат өміріндегі ең ізгі істің бірі. Ол ұзақ тарихтан бері жеке адамдардың, отбасының, сондай-ақ қоғамның көңіл бөлетін зор ісіне айналып келеді. Солай болғандығы үшін той қуанышына қатысты әр тарихи дәуірде ұлттардың діни сенім-нанымдарына, ұлттық психикасына, өмір сүріп жатқан қоғамдық ортасына қарай түрліше салт-дәстүрлер қалыптасып отырған. Айталық, бел құдалық, бесік құдалық, қызға ұрын бару, үкі тағу, қалың мал беру, әменгерлік т.б. Осыларға байланысты алып барылатын алуан түрлі ырым-жырымдар тағы бар. Бұлардың кейбіреулері ұзақ

тарихтың көшінде, әр дәуірдің талғам-таразысының сұрыптауында қатардан қалса, кейбіреулері жалғасып бүгінге жетіп отыр. Ұмыт болып кеткен салттың кейбір үлгілері біз сөз қозғап отырған «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ туралы жырда» кездеседі.

Қазақтың дәстүрлі салтында үйлену тойының басы құдалық, айттыру яки құда түсуден басталады. Екі жақ келіскеннен кейін күйеу ұрын барады, қалғаны осыдан кейін өз заңдылығы бойынша жалғаса береді. Енді осы салтқа байланысты баяндарды дастаннан іздеп көрейік.

Дастандағы баяндауға сүйенсек, тәңірден тілеу тілеп көрген балаларын Байбөрі бек пен Байбыжан бек бесікте атастырады. Байбөрінің ұлы Бәмсі Байрақ, Байбыжанның қызы Бану Шешек болатын. Күндерде бір күн Бәмсі Байрақ аң аулап жүріп, қызыл шатыр тігіп серуен құрып жүрген Бану Шешекке кездеседі. Бұрын бірін-бірі көрмеген екеуі жөн сұраса келіп, іштей біліскеннен кейін Бану Шешек өзінің кім екенін айтудан бұрын Бәмсі Байраққа шарт қояды. Ондағы шарты мыналар: аңға шығып жарысу, садақпен жамбы ату, күресіп сынасу. Бұл үшеуінде де Бәмсі Байрақ жеңеді. Сонымен қыз өзінің Бану Шешек екенін айтады. Оны білген Бәмсі Байрақ «қыздың бетінен үш рет сүйіп, бір рет тістеп алады. Одан соң біздің қосылатын тойымыз сәтті болсын деп саусағындағы алтын жүзігін алып қыздың қолына кигізеді».

Дүниеге келмеген балаға немесе бесіктегі нәрестеге ата-анасының келісімі бойынша құда түсу — қазақ халқында ертеде (негізінен бардам адамдарда немесе өте жақсы араласқан адамдар арасында) болған салт. Бұның нақтылы бір мысалы халқымыздың байырғы ғашықтық дастаны «Қозы Көрпеш — Баян Сұлуда» кездеседі. Онда Қарабай мен Сарыбай дүниеге келмеген балаларына құда болады. Кейін Қозының әкесі қаза болғандығы себепті, «баламды жетімге бермеймін» деп қыздың әкесі басқа жаққа қоныс аударады. Дастандағы трагедия осыдан басталады. Бұны біз әдебиет дей тұрсақ та, онда ежелгі салт-дәстүрдің бейнеленгендігін теріске шығаруға болмайды. Ал сүйген қалыңдығымен алғаш кездескенде оның бетінен сүю, бетінен тістеу салты өте ерте кезден келе жатқан салт-дәстүр үлгісі деп қарауға әбден болады. Бәлкім бұл беттен сүю немесе тістеу, одан соң белгі ретінде жүзігін жігіттің қызға беруі серт-уәденің айғағы болуы мүмкін. Бірақ бұл салт кейінгі заманға түбірінен жетпеген.

Дастанда құдалық сөйлесу, қалың мал беру жөнінде баяндар кездеседі. Айталық, Бәмсі Байрақ Бану Шешекпен кездесіп уәделескеннен кейін, Байбөрі құдалыққа сөйлесуге оғыз бектерінің ұйғарымы бойынша Қорқыт атаны жібереді. Қыз ауылына барған Қорқыт атадан қыздың ағасы Қарашар оның неге келгенін сұрайды. Сонда Қорқыт тұрып: «Мен сенің аспанмен таласқан қара тауыңның басына шықсам деп келдім, суы гүрілдеп аққан мөлдір суыңнан өтсем деп келдім, мен сенің кең етегіңнен еніп, тар қолтығыңа сыйсам деп келдім. Көктің бұйрығы, тәңірдің жолы деп мен сенің айдан ақ, күннен сұлу қарындасың Бану Шешекті Бәмсі Байраққа алып келсем деп келдім» деп жауап береді. Сонда қыздың ағасы Қарашар Қорқыттан қалың мал сұрайды. Ол қалың малдың түрі мынадай: келеге түспеген мың улек, үйірге түспеген мың айғыр, саулық көрмеген мың қошқар, құйрығы мен мойыны жоқ мың ит, мың бүрге. Бұны Қорқыт құп көреді, әрі тауып береді.

Құдалыққа сөйлесуге тілді-жақты, көпті көрген, шежіре-шешен, салттан хабары мол қарт адамды жіберу, ол адамның қарсы жаққа барғанда өз мақсатын төте айтпай, орағытып, астарлап, мақал-мәтелдеп айтуы, қалың мал сұрап, қалың мал беру — қазақ халқында ертеден жалғасын тауып келе жатқан дәстүр. Оны былай қойғанда, қазақ халқында бертінгі кезге дейін қыран тазы сұрайтын жігіттер болған, ондай жағдайда жігіт жағы берген тазының қарғыбауын алып қалады, дастандағы «құйрығы мен мойыны жоқ мың ит» сұрауы осымен қатысты деп мөлшерлеуімізге болады.

Қалың малдың арғы дерегі сонау бір заманда хан патшалығымен құда болған үйсіндер жайлы жазбалардан кездеседі. «Өздерімен жауласып отырған ғұндарға қарсы одақтас табу үшін, заманымыздан бұрынғы 119 жылы Хан Ұди патша Жаң Чяньды батыс өңіріне екінші рет аттандырғанда үйсін күнбиіне сәлем айтып, құдаласу ойы бар екенін білдіреді. Үйсін күнбиі басында қабылдамайды, бірақ кейін ғұндардың қысымынан сақтану үшін 109–110 жылдары елші жіберіп, жылқы тарту етіп, Хань хандығының ханшасын алып, олармен құдандалы болатындығын білдіреді, қалың малға мың жылқы береді [3]. Ал бертінгі кездегі деректер Ыбырай Алтынсарин, Н.И.Гродеков, Л.Ф.Баллюзек, Қ.Халиди қатарлылардың XIX ғасырдағы жазбаларында бірқатар егжей-тегжейлі баяндалады. Лев Федорович Баллюзек «Кіші Орда казактарында заң ретінде жүретін, тіпті қазірде кездесетін халықтық дәстүрлер» деген мақаласында казактардың құда түсу салтына тоқтала келіп, қалың мал жөнінде төмендегідей мазмұндарды көрсетеді.

Бірінші, бас жақсы, яғни ең асыл. Қазақтар күйеу жігіттен сол кездерде аса өмірлік мәні болған төрт түрлі зат алатын: а) құралайды көзге ататын мылтық; ә) сол кездегі барымта, өзара қырғи-қабақ

жағдайда мейлінше қажет қару-жарак; б) талай қиын-қыстау заманда ілдіртпей алып шығатын, қашса көз жаздырып, қуса құтқармайтын текті арғымақ; в) тұлғасы, түрі мен күші жағынан өте сирек кездесетін көшпелі тұрмысқа, әсіресе басын бәсекеге тігіп бір жерден екінші жерге ауысып із кестіріп жүретін жортуылшылар мен барымташыларға өте ыңғайлы мая.

Екінші, қара мал, күйеу жігіттің нақ құда түскен кезде төлейтін шығыны, яғни қалыңдықтың құны іспетті қазіргі айтылып жүрген қалың малдың ең ірі, іргелі бөлігі. Бұрынғы Кіші Ордада қалың малдың осындай бөлігі, жоғарыда айтылғандай, жиырма, дәлірек айтқанда, он алты ірі қара, ал қалған төртеуі осы он алтының ішінде міндетті түрде болуға тиіс. Аналық малдың алдағы төлдері есебінен толықтырылатын жиырма ірі қараға теңестіріледі.

Үшінші, ілу — күйеу жігіттің қалыңдығына алғаш барып, алғаш көрісуіне жол ашатын жол кәдесі. Ол ұрын келу деп те аталады. Орал облысында ілу он түйеге дейін жетеді.

Төртінші, той мал — неке қиярға дейінгі салтанатқа жұмсалатын кәде. Оның мөлшері түйе не малдың басқа бір түрі бастаған қыз жасауына сәйкес келеді.

Бесінші, сұтақы — ана сүтінің өтемі. Ол бір түйеден жеті түйеге дейін жетеді.

Алтыншы, жігіт түйе, қалым түйе, яғни қос түйе. Осының үстіне қалыңдықтың ата-анасы күйеу жігіттен өте сәнді тігілген той көйлегі мен ер-тұрман алады.

Аталған қалың малдың ең ауқаттылар мен орташалар арасында жүретіні мәлім [4]. Осының барлығы да халқымыздың тарихында қалың мал берудің салттық негізге ие екендігін аңғартады. Қалың мал қазір де бар, бірақ қоғам жаңаланды, заман өзгерді, адамдардың санасы оянды, үйленетін жастарға өкімет орындары жауапкершілікпен қарайтын болды. Сол себептен қазір қалың малға мылтық, сауыт, тазы қатарлыларды сұрау бүтіндей жоқ. Бірақ қалың мал салты түрлі формалар арқылы ел арасында жалғасын тауып келеді.

Дастанда тағы мынадай баяндар кездеседі: «Оғыз заманында жігіт үйленетін болса, әуелі садақтан оқ атып, сол оқ түскен жерге қалыңдық шатыры тігілуші еді. Байрақ та сондай оқ атты. Сол оқтың барып түскен жеріне оңаша отау тігілді. Қалыңдықтан оның пәктігін, тән тазалығын білдіретін бір қызыл шекпен келген еді, оны Байрақ өзі киіп алды». Садақтан оқ атып, оқ түскен жерге отау тігу, ұзатылатын қыздың өз пәктігін білдіріп жігітке қызыл шекпен беру салты тым ерте кездің салты болса керек. Бәлкім, бұл жосын әдеттегі адамдар емес, ел батырлары сынды әйгілілерге қатысты жүрілетін болуы да мүмкін. Бұндай салтқа қатысты дүниелерді біз көбіне ауыз әдебиеті нұсқаларынан кездестіре аламыз. Одан бөлек «қыздың ерге шығу үшін үлкен тойдан бұрын мөлтек той өткізуі, үлкен тойда зүрне шалып, кепшік қағу (бұл музыка аспаптарының аты қазір кездеспейді, бәлкім, сырнай, даңғара болуы мүмкін), бикештердің айырым отырып қолдарын шапалақтап би билеп, өлең айтуы, оған қобыз қосып сүйемелдеу» сияқты мазмұндар кездеседі. Тойда бөлек отыру ертеден келе жатқан салт, онда өлең айту, күй шерту, би билеу болады. Бірақ шапалақ ұрып билейтін би қазір жоқ, оның қандай сипаттағы би екені бізге беймәлім. Бұл баяндаудан көз алдыға өзгеше бір көрініс елестейді. Бұл сонау оғыздар заманында халық арасында жалпылық сипат алған, кейінгі замандардағы ұзатылатын қыздың сырын, сыңсыма айтуы я болмаса аужар, беташар сияқты салттық үлгіге қатысты ойын түрі болуы да мүмкін. Бұл жайында қазірше кесіп бір нәрсе айта алмаймыз, ол үшін түркі тілдес халықтардың ерте кездегі ғұрыптарына тереңдей ізденіс жасау қажет.

Дастанда бейнеленген *өлім-жітімге байланысты салттар*.

Өлім жөнелту әрқандай бір ұлт халықтары үшін алғанда мәңгілік өшпейтін салт болып есептеледі. Ол дәуірден дәуірге жалғаса бермек. Өлім болса, оған қатысты жоралғылар іске асып отырады. Осы жолғылар, бір жағынан, діндік сипат алса, енді, бір жағынан, ұлттық психикамен, ұлттық дүниетаныммен, салттық ғұрыптармен тіке байланысып жатады. Бұның ішінде діни наным-сенімнің алатын орны ерекше. Сондай болғандығы үшін қазіргі кезде қазақ, ұйғыр, қырғыз, татар, өзбек т.б. ислам дініне сенетін түркі тілдес халықтардың өлім-жітімге қатысты салттарын исламдандықтан бұрынғы және исламдандықтан кейінгі салттар сынды екі қайнардан қарастырады. Қазіргі кезде біздің ұстанған жолымыз — сол исламдық салт. Десе де, қазақ халқы ислам дінін қабылдағаннан кейін де бұрынғы салттардың кейбір факторларын қағыс қалдырмай жалғап келген. Мәселен, қара салу, қаза болушыларға арнап шырақ жағу, ат тұлдау, ас беру, жоқтау айту т.б. Осы салттардың арғы тегі біз сөз етіп отырған дастанда бейнелеу тапқан.

Дастанда Қорқыт ата Бану Шешектің аулына барып құдалық сөйлесіп қайтқаннан кейін, Байрақ оқ атып оқ түскен жерге отау тігеді. Отауда Байрақ қырық жігітімен той тойлап отырғанда оларды гаурлер басып алып, Байрақты тұтқындап кетеді. Бұл хабарды естіген Байрақтың әке-шешесі, қарындастары, достары қатты қайғыға батады. Байрақтың әкесі өзінің үлкен бөркін жерге ұрып, «о

ұлым, ұлым» деп еңірей бастайды. Байрақтың ақ шашты кәрі анасы да еңіреніп жылап, көздерінен ащы жас шықты, өткір тырнақтарымен бетін тырнады, маңдайын төбелеп, қарғаның қанатындай қап-қара шаштарын жұлды. Беті қып-қызыл қан болған еді. Байбөрінің бойжеткен қыздары да ойнап-күлмейді, ақ саусақтарына қына жаппады. Байрақтың жеті қарындасы ақ киімін тастап, қара киді. «О бегім менің, алтын ағам! Өзінің дегеніне жетпей кеткен, жалғыз ағам», — деп жылады. «Бану Шешек өзінің ақ көйлегін тастап қара киім киді. Құздың піскен алмасындай қып-қызыл беттерін жұлды», — деп баяндалады. Бұдан өзге Байрақтың өлі-тірісін біліп келем деп кеткен Жалғаншы Жарташақ Байрақ өліпті деп хабар әкелгенде, қанды көйлекті көрген оғыз бектері ой бауырымдап, көрісіп жылай бастайды делінеді. Дастанда баяндалған қара жамылу, бет жыртып жылау, ой бауырымдап көрісу «Қорқыт ата кітабындағы» ең ақырғы дастан — сыртқы оғыздардың ішкі оғыздарға қарсы бас көтеруі және Байрақтың қалай өлтірілгені туралы жырда да кездеседі. Мәселен, Байрақтың қаза болғанын естігенде: «Бұл хабар Байрақтың әке-шешесіне жетті. Олардың ақ үйлері жылаған елге толды. Байрақтың шұбар атының құйрығын кесті. 40–50 жігіт қара киді. Байрағым, асыл туған ерім деп еңіреді» — деп, баяндалады.

Қазаға қайғыру, қазаны естірту, қара салу, ат тұлдау, ас беру, қамығып жоқтау айту — барлығы да қазақтың ежелден келе жатқан салты. Өлімге ой, бауырымдап бару, Іле, Тарбағатай өңірінде қазір де қаз қалпында сақталып келеді. Ертедегі бет жырту, күйеуі өлсе әйелін, сондай-ақ мінген атын, тірісінде істеткен қару-жарақтарын қоса көму салты бізге жетпеген, оған негізгі себептің бірі ислам дінінің ықпалы болса керек. Ислам дінінде қазаға қан төгіп жылауға тыйым салынған. Олай істеу қаза болған адамға ауыр келеді деп қараған.

Енді осы салтқа қатысты деректерге қарап көрелік. Солтүстік әулеттер тарихы 99 бума, 87 баяндағы түріктер жөніндегі баянда мынадай деп жазылған. Оларда өлген адамның мәйіті киіз үйге жайғастырылады. Балалары, немерелері, туыс-туғандары, ер-әйел демей, құрбандыққа жылқы, қой шалып, етін аруаққа атап, есіктерінің алдына жаяды да атқа мініп, үйді жеті айналып шығады. Содан үйге кірерде беттерін жыртып, дауыс қылады. Қан мен жас қосыла төгіледі. Жоқтау рәсімін осылай жеті рет қайталанғанда ғана аяқтайды. Содан соң, күннің сәтін таңдап өлген адамның тірісінде өзі мінген атын, тұтынған мүлкін денесімен бірге өртейді де белгілі бір мезгілде жерге көмеді. Жерлеу кезінде өлген адамның туыстары дәл өлген күндегідей тасаттық беріп, атпен шабады, беттерін жыртады. Қабірдің басына үй тұрғызылып, оның ішіне өлген адамның бейнесі салынған және оның тірі кезінде өткерген шайқастары жайлы белгі орнатылады. Әлбетте, егер ол бір адам өлтірсе, онда бір тас (бал) қойылады, кейбіреуінде ондай тастар жүзге, тіпті мыңға жетеді. Құрбандыққа шалынған қой мен жылқылардың басы қадаға ілінеді [5]. Сонымен қатар — еліміздің Ханзу жазбаларында сақталған дерек. Бұл дерек қазақтың ауыз әдебиетінен де орын алған. Қазақ халқының өлім-жітімге қатысты жырлардың бірі — жоқтау. Жоқтау — атадан балаға жалғасып келе жатқан салт. Ел арасында сақталған, оң жақта қалған әйелінің күйеуін жоқтаған мына бір жоқтауында біз сөз етіп отырған бет жырту, шаш жұлу сынды жағдайлар өте анық көрініс тапқан.

*...Бас-бас елім, бас елім,
Басыңа келген осы өлім.
Бұл істі салған құдайым,
Қара бір шашым жаяйын,
Жаяйын да жылайын,
Күнәлі бармақ, жезтырнақ,
Күнінде қанға бояйын,
Албыраған ақша бет,
Сүйегіне таяйын,
Мөлдіреген қара көз,
Жаспен оны ояйын,
Алшаңдап жүрген жас төрем,
Орныңа кімді қояйын,
Орқаш та, орқаш, орқаш тау,
Бауыры толған көк бастау,
Топ ішінде қиын-ды,
Жалғыз енді сөз бастау,
Бастамасқа шарам не,
Басыма салған қарам не*

*Мен жыламай кім жылар,
Бетімдегі жарам не?... [6].*

Ендеше, өлімде бетін тырнап қанату, жағасын жырту, шашын жұлу, оған қайғырып жоқтау айту — өте ерте кездің салты. Бұл тек қазақ халқы ғана емес, түркі халықтарына ортақ. Осы сұраққа қатысты бейнелер дүнхуан, құнар мың үйлеріндегі там суреттерінде де бейнесін тапқан. Махмұт Қашқари «Түркі тілінің сөздігі» деп аталатын еңбегінде «ұлышды» деген сөзді түсіндіргенде, алып Ер Тоңғаның қазасы жайындағы жырдан «ерлер бөріден ұлып, жағаларын жыртып жылап еңіреді, үн шығарып жоқтап жырлады, жылап-сықтаудан көзі көрмей қалды» [7] деген мысалды келтіреді. Осының барлығы да «Бәмсі Байрақ» дастанындағы қазалы күймен ұқсас. Зерттеушілердің пікіріне сүйенсек, тірі адамның өз денесін зақымдап қан шығару арқылы қаза болушыға қайғыруы сынды бұл құбылыстың сипаты — аруақтың азабын жеңілдетіп, қорқынышты бәсеңдету, қаза болушыға арнайы адалдық, жақындық білдіру, қаза болушы мен тірілердің физиологиялық жақтағы қандастық қатынасын жалғастыру, тірілер өздерінен аққан қан арқылы қаза болушының о дүниеге баруына қуат беруі. Өйткені, ертедегі діни түсінік бойынша, адамның тәні өлгенімен, жаны өлмейді, ол қайта айналып, басқа формада дүниеге келеді деп есептеген. Бұл ерте кездегі шамандық дүниетанымның нәтижесі болатын. Иә, біз тілге тиек етіп отырған «Байбөрі баласы Бәмсі-Байрақ» туралы жырда халқымыздың салт-дәстүріне қатысты факторлар өте мол. Біз соның ішінен тек той және өлім-жітім салттарына қатысты кейбір баяндауларды ғана бөліп алып сөз қозғадық. Бұл тек осы дастан жайындағы жүйеден «Қорқыт ата кітабы жайындағы» ой толғанысымыздың бастамасы, үлкен ізденіске алғашқы беталыс деп білеміз. Себебі халқымыздың дәстүрін тану, ертедегі салт-сананы білу, сондай-ақ өшуге таяған іздерге қайтадан үңілу халық даналығына құрмет еткендіктің, ұлт мәртебесіне сүйенгендіктің, ата салтын ардақтағандықтың белгісі болып саналмақ. Ұлттық салт-дәстүрдің төркініне назар аудару келешек ұрпақтың бабалар басып өткен жолдарға, олардың сол бір сайранды да азапты күндерінің мәнін түсінуіне ауадай қажет.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қорқыт ата кітабы. — Алматы: Жазушы, 1986. — 160-б.
- 2 Паксой Ж.Б. Қорқыт ата кітабы жайында // Алқап. — 1987. — № 3. — 8-б.
- 3 Мырзаханұлы Ж. Тарихи-этнографиялық зерттеулер. — Іле: Халық, 1990. — 250 б.
- 4 Керімов Ш. Күйеу келтір, қыз ұзат. — Шыңжаң: Жастар-өрендер, 2001. — 192 б.
- 5 Жанго тарихнамаларындағы қазақтарға қатысты деректер. — 2-кіт. — Пекин: Ұлттар, 2003. — 323 б.
- 6 Қазақ әдебиетінің тарихы. — 1-т. — Алматы: Қазақ ССР Ғылым академиясы, 1948. — 562 б.
- 7 Қашқари М. Түркі тілдерінің сөздігі. — 1-т. — Алматы: Хант, 1997. — 591 б.

К.Жанбозулы

Древние казахские традиции, отраженные в «Жыре о Бамси-Байраке, сыне Байбори»

В статье всесторонне рассмотрено духовное наследие древнего периода и его влияние на художественные особенности казахской литературы. Проанализирована большая часть «Жыра о Бамси Байраке, сыне Байбори» из книги «Книга моего деда Коркыта», доказана ее художественная ценность. Исследовано развитие художественного метода в исторической ретроспективе. Отмечена роль духовного наследия, дошедшего до наших дней, и его культурная ценность, которые имеют высокое воспитательное значение.

The spiritual heritage of the ancient period and its influence on belles features of Kazakh literature are thoroughly examined in this article. A large part of the «epic about Bamsi Bayrak the son of Baybori» from the book «The Book of My Grandfather Korkut» is analyzed and its belles value is proved as well. The author examines the development of artistic method in historical retrospective. The role of the spiritual heritage which has come down to our days preserving cultural values that has a high educational value is proved.

С.У.Такиров

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

XX ғасырдың 40-жылдарындағы әдеби сындағы ізденістер

Мақалада XX ғасырдың қыркыншы жылдарындағы қазақ әдеби сынының өзекті мәселелері сөз етілді. Көркемдік даму үдерісін, қаламгерлер шығармашылығын сын талқылауынан өткізудегі, тоталитарлық жүйе қысымындағы сын табиғаты жүйелі талданды. Әдеби сынның жанрлық тұрғыдан ізденістері қарастырылды. Сондай-ақ сынның проблемалық мақала, полемикалық мақала, әдеби шолу, тағы басқа түрлерінің жандана бастауы жан-жақты сарапқа салынды.

Кілтті сөздер: сын, тоталитаризм, ізденістер, әдеби сын, қаулы-қарар, 40-жылдар, қайшылықтар, проблемалық мақала, полемикалық мақала, әдеби шолу.

Қазақ халқының рухани-мәдени мұрасын ғылыми негізде игеру мен зерттеуде өрескел қателіктер, бұрмалаушылықтар белең алып, партиялық қаулы-қарарлар арқылы жүзеге асырылып отырған тұтас кезеңдер болды. Оның туындау себебі — Сталиннің «Большевизм тарихының кейбір мәселелері туралы» хаты кейінгі идеологиялық өктемдікке жол ашып, қатерлі роль атқаруында. Мәселен, аталған хат бойынша 1932 жылы дайындалған ВКП (б) Қазақ өлкелік комитетінің мәдениет және насихат бөлімі мен Қазақстанның марксизм-ленинизм институтының «Сталин жолдастың хатына байланысты Қазақстанда теория майданындағы күрес міндеттері туралы» нұсқау-құжаты түсіндірме хат түрінде жарияланды.

Идеология қызметкерлері басшылыққа алуға тиіс болған аталған нұсқау-құжатта әдеби сынның қай бағытта жұмыс істеу керектігі анық көрсетіліп, «Қазақстанда социализм құру кезеңінің міндеттері мен әдеби сынның мәселелеріне ерекше назар аударылсын», — деп жазылды [1; 242]. Сол арқылы «ұлтшыл», «алашшыл» атанған ақын-жазушыларға қарсы күрес науқанына жол ашты да, соңы «халық жауларын» әшкерелеу, қуғын-сүргін, атып-асуға ұласқан-ды. Бұл, біріншіден, ұлт зиялыларын құрту арқылы тұтас халықты мәңгүрттендіруге бағытталған қатал саясат болса, екіншіден, идеологиялық қыспақтың ұстанған, діттеген бағытын да анық танытты. 1939 жылдың 7 ақпанында қабылданған «Қазақстандағы искусство мен әдебиетті бұдан былай да өркендету туралы» Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесі мен ҚК(б)П Орталық Комитетінің қаулысы «халық жауларын» әшкерелеп болған саяси науқаннан соңғы әміршіл-әкімшіл жүйенің әдебиет пен өнерге жанашырлық кейіп танытқан қитұрқы амал болғаны анық. Сталинизм әкелген қасірет пен зобалаңның КСРО кеңістігіндегі рухани өмір мен қоғамдық өзгеріске тигізген залалы туралы орыс ғалымдары «Сталинді және сталинизмді зерттеп білмейінше 30–50-жылдардағы кеңестік өнердің зор трагедиясын білу мүмкін емес, одан қандай құнарлықтар қалды, тіпті қалмады ма, сол ауыр кезеңде талантты адамдар қалай өмір сүрген?» — деп жазады [2].

Ал қазақ әдебиеті мен мәдениеті, тұтас әдебиеттануы дағдарысқа қаншалықты ұшырағанын және де ойранды жылдардан соң жандануы мен қалыпты арнасына түсуінде қандайлық қиындықтар болғанын байыптау қиын емес. Осы мәселеге қатысты қазақ әдебиеті сынының тарихын зерттеуші Т.Кәкішев 30-жылдар ойраны туралы айта келіп, «қабындап өсіп келе жатқан жас толқынның ағалар арқалар көркемдік ауырлықты белдері қайыса, бақайлары майыса әзер дегенде мерткіпей көтеріп кеткендері абырой болды. Әйтпесе «Қазақ әдебиеті» деген ақтандақ пайда болуға әзер-ақ қалған еді» — деп жазса [3; 328], 1930-жылдардағы әдеби сынды әдебиеттанудың бір саласы ретінде қалыптасуымен сабақтастықта қарастырған Д.Ысқақұлы «Біздің бүгінгі таңда да мәңгүрттік, нигилистік көзқарастардың шылауынан шыға алмай келуіміздің басты себептерін де осы отызыншы жылдарда Сталин жүзеге асырған саясаттан іздеуіміз керек сияқты» деген пікір түйеді [4].

Қазақ әдебиеттануында қолға алына бастаған ізденістердің маркстік-лениндік дүниетаным талаптарына сай емес деген желеумен теріске шығарылуын көрнекті ақын-жазушы, әдебиетші-ғалымдарды қуғын-сүргінге түсіргенін айтумен бірге ұлттық сын мен әдебиеттануды белгілі бір идеология қолшоқпарына айналдырғанын байқаймыз. Сол себепті де сын мен әдебиеттану ғылымы маркстік-лениндік әдіснаманы түпкілікті басшылыққа ала отырып, дәуір талабы жүктеген келелі істерді қолға алуға, яғни өзінің өткен жолын, біржақты терістей отырса да, жаңа бағыттағы ізденістерге ден қоюға мәжбүр болды. Бұл жерде ұлттық әдебиеттану, соның ішінде әдеби сын

идеологиялық қыспақ пен теперішке толы 1937–38-жылдар қасіретінің қиянатын өткергенімен, 1940 жылдары өзінің жетілу, қалыптасу кезеңіне қадам басқанын атап өткен жөн. Ашығын айтсақ, ұлттық әдеби сын өзінің тарихи туу жолындағы қиын-қыстаулы кезеңдерінде ерінбей-жалықпай, тіпті ұлтшыл атандыратынын біле тұра, басын бәйгеге тіккен сын сардарлары мен сарбаздарының 1940 жылдардан басталатын жаңа дәуіріне қадам басты. Профессор Т.Кәкішев оны «қазақтың ұлттық әдеби сынының қалыптасу дәуірі» деп атағаны мәлім. Оның алғашқы қадамдары 30-жылдардың соңында-ақ белгі бере бастағаны анық. Біріншіден, А.Байтұрсыновтың «Әдебиет танытқышы» ғылыми қолданыстан шығарылып тасталса да, ұлттық әдеби-теориялық ой-пікірде ізденістердің жалғасып жатқанын дәлелдеген Қ.Жұмалиевтің «Әдебиет теориясы» (1938), Е.Ысмайыловтың «Әдебиет теориясының мәселелері» (1940) секілді еңбектері жарық көрсе, екіншіден, мектеп оқулықтары мен оқу құралдары жазылды. Сондай-ақ қазақ әдебиеті тарихын жасау, дәуірлеу мәселесіне қатысты Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев мақалалары, классикалық мұра, соның ішінде С.Торайғыров, М.Өтемісұлы, Ш.Уәлиханов, Нарманбет, Әріп, Ақмолла сынды ақындарға қатысты 1939–40-жылдары жарық көрген мақалалар әдебиеттанудың өзекті мәселелерін көтерумен қатар, оның ғылыми сипатынан таза айрылып қалмағанын аңғартты.

Отызыншы жылдардың соңында әдеби сынның көлемі азайғанымен де, оның зерттеушілік жағы, ғылыми сипаты анықтала түсті. 1939 жылдан бастап «Әдебиет майданы» журналы «Әдебиет және искусство» деп аталды. Журналда «Сын және библиография» деген айдар ашылып, онда сыни мақалалар жүйелі түрде жариялана бастады.

Әдебиеттанудың қалыптасу барысында сын мен әдебиет туралы ғылым қанаттаса, дамығанын да назардан тыс қалдыру мүмкін емес. Өз кезегінде әдеби өркендеу үрдісі үзілген жерде сынның да дамуы тежелетіні, дағдарысқа ұшырайтыны мәлім. Қазақ әдебиеті тарихында есімдері ерекше аталатын Ш.Құдайбердиев, А.Байтұрсынов, М.Дулатов, М.Жұмабаев, І.Жансүгіров, С.Сейфуллин, Ж.Аймауытов, Б.Майлиндердің атылуы, М.Әуезовтің қуғын-сүргін көруі, ұлттық сөз өнерін дағдарысқа ұшыратқаны, оның көркемдік дамуына зор нұқсан келтіргені — бүгінгі әдебиеттануда аз айтылып жүрген жоқ. Ең бастысы, әдеби өркендеудегі тарихи сабақтастыққа, дәстүр мен жаңашылдық арнасына сызат түскені ұлттық сөз өнерінің шынайы даму бағытына, жанрлық сипатының кемелденуіне кереғар әсер етуінде десек, М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин сынды қаламгерлердің әр саладағы ізденістері әдебиетімізді заман талабынан туған осы дағдарыстан арылтты. Бұл мәселеге байланысты қазіргі әдебиеттануда «1937–38-жылдардағы ойранға дейін де және одан кейін де көркем сөз өнері, оның ішінде, әрине, проза тұйыққа тірелді деу — артық. С.Сейфуллин, І.Жансүгіров, Б.Майлин сынды алыптарынан айрылып, әдебиет тоқырау індетіне душар болса да, мүлдем тосылып қалған жоқ. Алдыңғы буын айта алмай кеткен өрелі ойды, аяқтай алмай кеткен іргелі істі С.Мұқанов, М.Әуезов, Ғ.Мүсірепов, Ғ.Мұстафин есімді көрнекті жазушылар одан әрі жалғастырды. Әңгіме, повесть, роман жанрларында елеулі-елеулі шығармалар жазылды» деген байыпты пікірлер айтылуда [1; 196].

Ал поэзияда Т.Жароков, Ә.Сәрсенбаев, Ә.Тәжібаев, Қ.Бекхожин, Ж.Саин, Қ.Аманжолов, Д.Әбілов, А.Токмағамбетов, Қ.Әбдіқадыров, Ж.Сыздықов, И.Байзақовтар жаңа өлең, поэмаларымен көрінсе, 1939 жылы Ғ.Мұстафиннің «Өмір не өлім», С.Ерубаевтың «Менің құрдастарым», С.Мұқановтың «Ботагөз» романдары жарық көрді. Шынын айтқанда, 40-жылдардан бастап қазақ әдебиетінің қай жанрда болса да жазылып жатқан туындылары социалистік реализмнің әдебиеттің таптығы, халықтығы, партиялығы секілді қағидаларын басты назарда ұстануына мәжбүр болды. Кеңестік идеология талап-тілектері әдеби сынды да осы қағидаларды негізге алуына, кез келген шығарманы талдап-талқылауда, баға беруде саяси және социалистік тұрғыда келуіне мәжбүр етті. Бұл тек қазақ әдебиетіне ғана емес, тұтас кеңес әдебиетіне де тән құбылыс болатын. Қазіргі кезде сол тұстағы идеологиялық өктемдікті орыс әдебиеттануы «Кеңес империясы құлағаннан кейін кеңестік әдебиет империясы да біржола құлады» деп түсіндіреді. Ал қазақ кеңес әдебиеті де саясат шоқпарының құқайын аз татқан жоқ.

Қазақ кеңес әдебиетінің әр жанрдағы серпілісі, өрісі тарылып солақайлыққа ұрынуы — әдеби сынның заман талабына сай жаңаша жандануына белгілі бір дәрежеде ықпал етті. Мысалы, 1930-жылдар ортасындағы әдеби сындағы формализм мен натурализм туралы, С.Сейфуллин, Б.Майлин, І.Жансүгіров шығармалары туралы сыншылдық пікірталастың репрессия тұсында желісі үзілсе, мұндай үрдіс 1939 жылы қайта жалғасын табуға ұмтылыс жасап, әдеби-теориялық тұрғыда талдаудағы ізденістерге мұрындық болды.

Мәселен, 1939 жылы 3 маусымда С.Мұқановтың «Жұмбақ жалау» романына әдеби талдау болып, сыншы Е.Ысмайылов шығарманың тақырыптық-идеялық және көркемдік сипаты туралы баяндама жасады. Ал баспасөз бетінде Б.Кенжебаевтың «Жұмбақ жалау», Е.Ысмайыловтың «Жұмбақ жалау туралы», Ж.Жұмахановтың «Жұмбақ жалау» атты сын мақалалары жарияланып, романның жетістіктері, кемшіліктері сөз болды. Әрине, аталған туындының таптық сипатына баса назар аударылғанымен, көркемдік мәселесі де өткір қойылды. Бұны әдеби сынның репрессиядан соң өзінің шын мәніндегі табиғатын, басты мақсатын, яғни туындыны теориялық және ғылыми негізді сын тезінен өткізу болып табылатынын, байыптаған талпынысы еді деп бағалауға болады.

Әдеби сында орын алған солақайлық пен олқылықтардан арылу жолында оған белгілі бір дәрежеде қозғау салатын сын жанрлары қатарында проблемалық сын мақалалардың алар орны маңызды. Бұл орайда Ғ.Мүсіреповтің «Өсер әдебиетке өсірер сын керек», С.Мұқановтың «Проза және сын туралы», М.Әуезовтің «Жақсы сынға жанпида», Е.Ысмайыловтың «Келелі үш мәселе» мақалалары сынды жандандыру, оған эстетикалық сипат дарыту мақсатын көздеуі де соның нақты дәлелі болса керек.

Егер де 30-жылдар ортасында, яғни репрессиялар тұсындағы, сында полемикалық мақалалар табиғаты «халық жауларын» әшкерелеу, шығарманың «ұлтшылдығы» мен «буржуазиялық» белгісін айқындау тұрғысында өрбігенін айтар болсақ, 30-жылдар соңында ондай басты кемшіліктен арылуға деген талпыныс айқын байқалды. Мысалы, Ғ.Мүсірепов «Өсер әдебиетке өсер сын керек» мақаласында «сыншы емеспін, жазушымын, сынаушы емен, сыналудымын. Бірақ, сыншы кім оны да білгім келеді» дей келіп, сынның ғылыми сын, халық сыны түрлерін нығарлай ескертеді. «Арзанқол, құр айқай» сынның орын алуы, оның әдеби дамуға тигізген зардабын байыптай кеп, С.Мұқанов, Е.Ысмайылов баяндамаларындағы әдебиет мәселелеріне қатысты кейбір үстірт пікірлерімен ғылыми негізді, эстетикалық сипаттағы полемикаға түседі.

Полемикалық сынның эстетикалық арнаға бет бұруының ендігі бір көрінісі — «Жақсы сынға жанпида» атты М.Әуезов мақаласы болды.

М.Әуезов С.Мұқановтың «Проза және сын туралы» сыни мақаласындағы кейбір даулы мәселелермен ой бөлісіп, өзінің байыпты пікірін білдірді. Жазушы полемикалық сынның тамаша үлгісін таныта отырып, өзінің «Айман–Шолпан» пьесасына қатысты айтылған С.Мұқанов пікірімен келіспейтін тұстарын дәлелдеп көрсетеді. Қаламгер халық ауыз әдебиетіндегі «Айман–Шолпан» жыры мен өз пьесасының сюжеттік желісі, тартыс сипаты және кейіпкерлер сомдау ерекшелігіне салыстырмалы тұрғыда баса назар аударады. Әсіресе Көтібар бейнесіне қатысты ғылыми пікірлер түйеді. Лиро-эпостағы, либреттодағы, пьесадағы және нақты өмірдегі Көтібар болмысының ара-жігін ашуда С.Мұқанов тарапынан кеткен ғылыми алшақтықты парасатты пайымына, ғылым тезіне салады.

«Сынай көрме» деп сенің қаламыңа ешкім жармаспайды. Бірақ айтқанын дәлелдеп, таратып алып, объективті келіп қорытсақ болмай ма?» деген пікірінен де ғылыми нақтылыққа шақыруын көреміз [5; 155]. Дүдәмал ділмарлық емес, парасатты пайымға шақырған М.Әуезов туындап отырған дәйексіздікті түзету қажеттігін лиро-эпос, либретто және пьеса негізінде ғылыми екшеу арқылы жүзеге асыру керектігін де ескертеді.

«Тек сын атынан қиястық жүрмесін, дәлел орнына далбай жүрмесін» деген пікірі қатты айтылғанына қарамастан, С.Мұқанов пікірінің үстірт топшылауын сын тезіне салудағы М.Әуезов байыптылығын тағы бір дәлелдей түседі [5; 156].

Ғ.Мүсірепов М.Әуезовтің полемикалық мақалалары, біріншіден, ендігі кезекте сын әдебиеттің мүддесін көздеп, ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық нақтылықты темірқазық етіп ұстану қажеттігін көтерсе, екіншіден, сынның объективтілігі, эстетикалық, ғылыми негіздеріне үңілуге және оған нақты бағыт-бағдар беруімен ерекшеленеді. Шын мәніндегі сын табиғатына қатысты Ғ.Мүсіреповтің «өткір сын», М.Әуезовтің «жақсы сын» деген анықтамалары да ғылыми және эстетикалық сынға ғана жүктелер келелі міндетті күн тәртібіне өткір қоюымен де дараланады.

Соғыс жылдарында қазақ әдебиетінде бірсыпыра жаңа шығармалар жарияланып, мұның өзі әдеби сынға мол жауапкершілік те жүктеді де, әдебиеттің жайы мен міндеттерін, олардың жетістігі мен кемшілігін саралаған сын мақалалар молынан жазылды. Егер де 30-жылдар соңы мен 40-жылдар басындағы әдебиеттануда әдебиет тарихын жаңа мектеп бағдарламасына сай жүзеге асыруға баса назар аударылса, ендігі кезекте әдеби сын сөз өнерінің проблемалық, яғни теориялық, жанрлық мәселелеріне де ерекше ден қоя бастады. Бұл ретте М.Ғабдуллин, А.Тоқмағамбетовтің «Әдебиеттегі сын мәселесі туралы», М.Ғабдуллиннің «Әдебиеттегі жағымды образ туралы», Н.Сауранбаевтың

«Қазақ әдебиет тілі және оның терминологиясын жасау туралы», С.Сейітовтің «Жаксы кітаптар», «Жазушы өз дәуірінің қайраткері болу керек», Ә.Тәжібаевтың «Қазақ әдебиетінің бүгінгі міндеттері», Е.Ысмайыловтың «Соғыс кезіндегі қазақ поэзиясының жайы мен міндеті туралы», «Бүгінгі өмірдің жыры туралы», «Қазіргі поэзиядағы Отан қорғау тақырыбы» атты мақалаларын атауға болады. Сондай-ақ қазақ драматургиясы мен театр, өнер сыны да даму үстінде екенін байқатты. Мәселен, М.Ақынжановтың «Арманы мол, дәрменсіз пьеса» (Ш.Құсайыновтың «Марабай» пьесасы туралы), М.Әуезовтің «Марабай мен Мардан», Қ.Бадыровтың «Жаңа міндеттің бастамасы» (Ә.Әбішевтің «Жолдастар» пьесасы жайында), Б.Кенжебаевтың «Жолдастар», Е.Ысмайыловтың «Абай образы» («Абай» пьесасы жөнінде), А.Лекеровтің «Жеңіске шақырады» («Намыс гвардиясы» пьесасы жайында) секілді сын мақалаларында қазақ драматургиясының жай-күйі, даму жолындағы жетістіктер мен олқылықтар қарастырылды.

Осы рецензия сипатындағы мақалаларда аталған пьесалардың көркемдік сипатынан гөрі, идеялық арнасына көбірек мән берілді. Оның өзі заңды да. Оның себебі — тарихи кезең өнерпаз тұлғалардың өнердегі асқақтығы мен Отан қорғаушы ерлердің өршілдігін дәріптеуді талап етті.

Ал соғыс жағдайындағы өмір шындығын қазақ драматургиясында реалистікпен суреттеудегі бағытындағы үстірттіктерге әдеби сын тереңдеп дендей алмағанын айта кетуіміз керек. Бұл орайда М.Әуезовтің «Намыс гвардиясы» туралы Б.Момышұлының пікірі — әдеби сын тереңдеп бара алмаған мәселені объективті қарастыруымен құнды. «Елгезек солдатты, мойынсұнғыш, өте әділ, айбынды, ер жүрек, қарапайым жауынгерді қайда жібергенсіз? Сіздің Төлегеніңіз ұрыс даласының солдатынан гөрі, сахна сайқымазағына айналған» деген пікірі Ұлы Отан соғысы жылдары жазылған қазақ драматургиясындағы майдан даласын көрмей, білмей жазу секілді елеулі олқылықты дөп басуымен ерекшеленеді [6]. Әсіресе қазақ драматургтерінің көркемдік және идеялық сипаты жоғары пьесалар жазуда өмір шындығынан жырақ кетіп, оғаштықтарға баруының өзіндік себептері де жоқ емес. Өйткені майдан даласын, ұрыс алаңын, солдат психологиясын терең игеруге уақыт мүмкіндік бере бермеді.

Отызыншы жылдарда көріне бастаған жас ақындар үшін бұл кезең жаңа өрлеу дәуірі болғаны анық. Ал танымал ақындар Ж.Жабаев, С.Мұқанов, Ә.Тәжібаев, А.Тоқмағамбетов, Т.Жароков, Қ.Аманжолов, Ғ.Орманов, Ә.Сәрсенбаев, Ж.Саин, Д.Әбілов, Қ.Бекхожиндердің осы тұста ақындық дарындары өзіндік сипаттарымен көрінеді. Соғыс жылдарында қазақ ақындарының қатары өсіп, поэзияға қосылды. Әдебиетке Х.Ерғалиев, С.Мәуленов, Ж.Молдағалиев, С.Сейітов, Қ.Жармағамбетов, Қ.Шаңғытбаев, З.Қалауова, тағы басқа ақындардың жаңа буыны келді. Аталған ақын-жазушылар шығармалары оның көркемдік дамуға ықпалын әдеби сын назардан тыс қалдырмай, көркемдік ерекшелігі, сонылығы тұрғысынан бағаланып отырды.

Әдеби сынның жанрлық сипаты да толыса түсті, атап айтқанда, проблемалық және шолу мақалалар, шығармашылық портрет, эссе сияқты түрлері жиі көріне бастады. Мысалы, Е.Ысмайыловтың «Ақындық өнерге жетілу — өмір шындығын ақиқат бейнелеудің дұрыс жолы», «Ақындық талант өз орнына жұмсалсын» атты проблемалық сын мақалаларында қазақ поэзиясын өршіл романтикамен қанаттандыру, қазақ лирикасының теориялық мәселелері кеңінен талданды. Сыншы қазақ поэзиясын көркемдік тұрғыдан дамыту келелі де өзекті мәселе екеніне басты назар аудара кеп, «бізге шын мағынасындағы көркем, идеясы терең мәдениетті лирикалар керек. Бізде жетілмеген, тумаған романс, баллада, сонет тәрізді лириканың толып жатқан қысқа түрлері поэзиямыздан көрінуі керек» деген биік өрелі көркемдік талаптар қойып, ақындарды тың жанрларда ізденістерге шақырды.

Сондай-ақ сыншы сол тұстағы қазақ поэзиясына тән басты олқылықтарды да назардан тыс қалдырмай, көркем туынды табиғатын эстетикалық тұрғыдан бағалау керектігін ескертті. Ақындық мәдениет пен шеберлікті шыңдау, түрлі көркемдік бейнелеу тәсілі арқылы қазақ поэзиясының сапалық деңгейін көтеру мәселесіне айрықша назар аударды.

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қазақ поэзиясының биік шыңы, ірі жетістігін айтқанымызда Қ.Аманжоловтың «Ақын өлімі туралы аңыз» поэмасы айрықша аталатыны заңды. «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы поэзиядан, әсіресе Қасым Аманжоловтың шығармаларының алатын орнын ерекше атап өтуге тура келеді». Сол себепті де Қасымның аталған поэмасы әдеби сын тарапынан жоғары бағаланды. Көркемдік деңгейі биік соны туындының эстетикалық сын тудыруы да заңды. Бұл ретте сөз зергері Ғ.Мүсіреповтің «Майданнан соққан жаңа леп» мақаласы 40-жылдардағы эстетикалық сынның үлгісі ғана емес, жаңаша байыптау және талдау сипатындағы мақала болуымен ерекшеленді.

«Поэма майданда ерлік көрсетіп, елі үшін қаза тапқан ақын жайында, ақын Қасым жанының бар толғануын, кек күшін, сезім тереңдігін бере алған. Жалынды сөзбен жауға аттандырар, жан сөзімен жас тамшылатар ақын сөзі өзегін өртеп, жүрегін тербеп шыққан» деген пікірі арқылы поэманың күдіретті күшін, Қасымның ақындық қуатын жоғары бағалады [7; 187]. Сондай-ақ Ә.Сәрсенбаевтың «Ақша бұлт» өлеңінің шынайылығын, ақындық мәдениетін асқан білгірлікпен талдай білді. «Қасым мен Әбудің осы екі шығармасы майдандағы ақындарымыздың ойлау, тереңдеу үстінде екендіктерін де дәлелдейді..., өйткені бұл өлеңнің екеуі де «байырғы даңғыл» емес. Осы күнгі барлық кеңес поэзиясының жақсы үлгілерімен салыстыруға болатын шығармалар» деген сындарлы пікір білдірді [7; 188].

Поэзия сынында Қ.Бекхожин «Ерлікті жырлайық», А.Лекеров «Ақын шабыты» (Н.Байғаниннің өлеңдер жинағы туралы), С.Мұқанов «Отан қорғауда маңызы зор поэма», С.Сейітов «Барды барша, жоқты жоқша айту керек» («Нарын» поэмасы туралы), А.Токмағамбетов «Кавказ» (Иса Байзақовтың осы поэмасы туралы), Ж.Жұмақанов «Мәншүк туралы поэма», П.Кузнецов «Өлмес өмір поэмасы», Қ.Тұрғанбаев «Ақбөпе» (Иса Байзақов поэмасы) мақалаларымен көрінді. Әрине, бұлардың бәрі әдеби сын табиғатымен, оның ғылыми-теориялық, эстетикалық сипатымен үйлескен, биік деңгейлі десек, қателескен болар едік. Әйтсе де бұларды кешегі 30-жылдар ойраны тұсында орын алған солақай, ұр да жық саясатшыл сынмен салыстыруға да келмейтіні көрініп тұр. Бұл мақалалар, біріншіден, көркем шығарманың идеялық сипатына назар аудару, оқырмандарға таныстыру мақсатында болса, екіншіден, қазақ поэзиясының проблемаларын талдауымен, қарастыруымен ерекшеленіп, негізінен, сынның ғылыми бедерін арттыруды мақсат еткен проблемалық шолу мақалалар болды.

«Сын әдебиеттегі барға талдау беріп, бардан қорытынды шығарумен бірге әдебиеттің саяси-идеялық, творчестволық бағытын белгілейтін, бұл жөнінде жетекші болатын белсенді ұйымдастырушы болуы керек. Бұл міндетін сын орындай алмай келеді» — деп, сыншы М.Қаратаев 30-жылдардағы қазақ әдебиеті сынының басты олқылығын атап көрсеткендей, 40-жылдардағы әдеби сын сол кемшіліктерден арыла отырып, тың бағыттағы ізденіс өрісіне бет ала бастағанын дәлелдей түсті. Әдеби сынның ғылыми, эстетикалық және теориялық сипатының артуымен қатар әдеби даму барысын жіті қадағалау, сол арқылы әдебиеттің көркемдік-идеялық бағытын айқындауға бетбұрыс жасауы да 40-жылдардың бірінші жартысындағы әдеби сынға тән басты сипат болды.

Қыркыншы жылдары Ғ.Мүсіреповтің «Қазақ батыры» романына қатысты Е.Ысмайылов «Тақырыптың көркемдік шеберлігі» атты мақаласын жазды. Сыншы жазушының аталған шығармасын прозаның көлемді жанрын меңгеру жолындағы шығармашылық ізденістің жаңа бір асуы екенін айта келіп, романдағы басты кейіпкердің суреттелуіне, жанрлық, стильдік ерекшеліктеріне баса назар аударады.

Туындының идеялық арқауы, яғни патриотизм, халықтар достығы, кеңес жауынгерлерінің ерен ерліктерін берудегі Ғ.Мүсірепов шеберлігі әр қырынан талданып, соғыс тақырыбын көркемдік игерудегі қаламгер жетістігі орынды бағаланған. Бұны тек жазушының ғана емес, қазақ әдебиетінің де үлкен шығармашылық табысы деген түйін жасайды. Сыншы Ұлы Отан соғысы тақырыбындағы кейбір шығармаларда орын алған ерлікті суреттеудегі және көркемдік шешіміндегі жадағайлық, үгіттік-насихаттық сарынды орынды ескерте келіп, ендігі кезекте қазақ әдебиеті көркемдік жағынан да, сапалық тұрғыдан да дамитын кезеңге қол созғанын дұрыс ескертеді.

1940-жылдардың бірінші жартысындағы сын әдеби даму барысына белсене араласып, сынның жанрлық түрлерінің айқындалуымен де даралана түсті. «Сын жанрлары алғашқы қазақ баспасөзі беттеріндегі хабарламалық, дәйектемелік сипаттағы қысқа заметкалардан бастап, ұзақ қалыптасу, даму жолдарынан өтіп, бүгінгі жанрлық белгілері әбден айқындалған кемелдік кезеңге жетті» деген пікір осының айғағы [8].

Шынында да, қазақ әдеби сынының жанрлық түрлерінің қалыптасу жолындағы бір белес — 1940 жылдар десек, бұл тұста сынның шығармашылық портрет, әдеби шолу, айтыс мақала, проблемалық мақала, полемикалық мақала сияқты басты түрлері ғылыми сипаттағы табиғатына сай кең ауқымды тұрғыда көрінуге ұмтылды. 1937–38-жылдар ойранының әдеби сынға тигізген ауыр зардабы мен әдебиет тарихының «ақтаңдақтарға» толы болған және ғылыми-зерттеушілік, әдеби-теориялық, сыншылдық-эстетикалық ой-пікірдің әлемдік әдебиеттанудағы ой-пікірден окшауланудан біртіндеп арпыла бастады.

Көркем өнер мен ғылымды маркстік-лениндік әдіснаманың қағидалары талаптарынан шығармаған партия саясатының 40-жылдары тізгінін сәл де болса босатыңқырағаны — тарихи шындық. Осыған сай әдеби сынның жанрлық келбетін, ғылыми сипатын еселеуде проблемалық

мақала, әдеби шолу, полемикалық мақала түрлерінің жандана бастауы да байқалды. Белгілі бір тақырыптағы немесе жанрдағы шығармалар жайлы кеңінен сөз қозғап, талдау, жалпы бағыты туралы тұжырымдар тую — сынның шолу жанрының міндеті. Ал проблемалық мақалаларда әдебиетіміздің теориялық және практикалық маңызы бар зәру мәселелері төңірегінде әңгіме қозғалады. Біз қарастырып отырған кезеңдегі әдеби үрдістің түрлі мәселелерін жан-жақты көтерген сын мақалалар сол дәуірдің өзінде баспасөз бетінде аз да болса көрініс берді. Мысалы, Е.Ысмайыловтың «Ақындық өнерге жетілу — өмір шындығын ақиқат бейнелеудің дұрыс жолы», «Ақындық талант өз орнына жұмсалсын», Қ.Бекхожиннің «Ерлікті жырлайық», Б.Шалабаевтың «Еңбек, кәсіп жайындағы өлеңдер», Ы.Дүйсенбаевтың «Қазақ ақындары Отан туралы», Ғ.Мүсіреповтің «Майданнан соққан жаңа леп» атты сын мақалалары проблемалық мақала, шолу мақала түрлерінің нақты мысалы болуымен бірге, сынның жаңа бір сатыға көтерілуін көрсетеді.

1940-жылдардағы әдеби сында өнімді еңбек еткен М.Әуезов, С.Мұқанов, Ғ.Мүсірепов, Е.Ысмайылов, Қ.Жұмалиев, Б.Кенжебаев, Б.Шалабаев, М.Ғабдуллин әдебиеттің даму бағытын, көркемдік-идеялық арналарды игеруге, сол арқылы әдебиеттің, сынның даму дәрежесін биік талап тұрғысынан айқындауға шығармашылық ықпал етті. Әдеби даму барысына шолу жасап, әр ақын-жазушының шығармашылық ерекшелігін жіті талдап қана қоймай, әдебиет мүддесі үшін жұмылдыру, қаламгерлерді тың ізденісте береке-бірлік пен парасаттылыққа шақыруда сынның да, сыншының да алар орны айрықша. Сынсыз әдебиет те, қаламгерлер де өспейтіні, шыңдалмайтыны мәлім. Ал сын табиғатын, басты мақсат-міндетін парасатты пайымдауда білікті де білгір сыншының проблемалық және де полемикаға толы байыпты пікіріне қандай да болмасын қаламгердің құлақ асатыны да түсінікті.

«Сынды тек қана сынау құралы деп түсіну — қателік. Сынның ең әуелгі және негізгі міндеті — әдемілікті, сұлулықты, жарастықты, парасаттықты, көркемдікті қастерлеу, жақсыға қуану, жаманға қамығу, гүлденер өнерге қолғабысын тигізу, теріс жолдан сақтандырып, оңға бастау, бағыт-бағдар сілтеу» [3; 358]. Бұл тұрғыдан келгенде, сынның эстетикалық сипатымен көрінуде сыншының біліктілігі, талдау шеберлігі әдебиетке биік мәдениет пен орынды талап қоюы барысында айқын танылады.

1940-жылдардың алғашқы жартысындағы әдеби сында осы мақсатты діттеген сындар аса көп бола қойғаны жоқ. Ғ.Мүсіреповтің «Майданнан соққан жаңа леп», «Абай» романын талдаудағы пікірлері эстетикалық өскелең сын биігін танытқаны анық.

Қазақ әдебиетінің дамуына тікелей қатысы бар өзекті мәселелерді анықтауға деген әдеби сынның талпынысы кезең талабы ғана емес болатын. Поэзияда, прозада, драматургияда сол кезеңдегі әдеби үрдісте белсене қызмет атқарған көрнекті өкілдер жаңа шығармаларымен көрініп, отызыншы жылдар ойранынан көркемдік деңгейі, идеялық арнасы тарылған, дағдарысқа түскен қазақ әдебиетін аз уақыт ішінде жандандыруға, әр жанрды дамытуға күш салды.

Әрине, кеңес дәуіріндегі әдебиет ұстанған көркемдік әдіс — социалистік реализм өмір шындығын жан-жақты суреттеуге мүмкіндік бермегені және де қаламгерлерде ой еркіндігі болмағаны мәлім. Ал тыйым салынған тақырыптарға бара қалған ақын-жазушыларға саяси сенімсіздік білдіріліп, қуғын-сүргінге түскенін де назардан тыс қалдырмауымыз қажет. «Ұлы Отан соғысы кезінде қазақ әдебиетінің мойнындағы жүк батпан салмақпен ауырлай түскен-ді. Соғыс тақырыбын көрсету тәжірибесінің аздығы өз алдына, сол қарсаңда әдебиетіміз көп шеберлерінен, үздік таланттарынан айрылып қалған. Сондай-ақ әдебиетші Ш.Елеуеновтің «Социалистік реализмнің салқыны қазақ әдебиетінің құзар биік туындыларына әр түрлі дәрежеде тигенін жасыра алмайсың. Дегенмен, өнердің аты өнер. Оның ішкі заңдарын терең сезінген талант талай асыра сілтеулерге оншалықты бой алдырған жоқ. Оның үлгісін қазақ әдебиетінен де кезіктіресің» деген пікірін де назардан тыс қалдыра алмаймыз [9].

Түйіндей айтар болсақ, 1940-жылдардың басында ұлттық көркем сын әдебиетіміздің даму үрдісі, көркемдік деңгейі, шығармаға теориялық талдау жасай алу мәселелері туралы көңіл аударарлық пікір білдіруге қол жеткізе алды десек, артық айтқандық емес.

Әдебиеттер тізімі

1 20–30-жылдардағы қазақ әдебиеті. — 1-кіт. — Алматы: Ғылым, 1997. — 512-б.

2 Громов Е. Сталин: пути эстетического утилитаризма // Вопросы литературы. — 1992. — Вып. I. — С. 17.

- 3 *Кәкішев Т.* Қазақ әдебиеті сынының тарихы. — Алматы: Ғылым, 1994. — 448-б.
- 4 *Ысқақұлы Д.* Сын сонар. — Алматы: Жазушы, 1994. — 148-б.
- 5 *Мүсірепов Ф.* Суреткер парызы. — Алматы: Жазушы, 1970. — 330 б.
- 6 *Әуезов М.* Жиырма томдық. — 19-т. — Алматы: Жазушы, 1985. — 229-б.
- 7 *Момышұлы Б.* Қанмен жазылған кітап. — Алматы: Жазушы, 1991. — 400-б.
- 8 *Ысқақұлы Д.* Сын жанрлары. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 1999. — 286-б.
- 9 *Елеукенов Ш.* Әдебиет және ұлт тағдыры. — Алматы: Фолиант, 1997. — 233-б.

С.У.Такиров

Основные направления литературной критики 40-х годов XX века

В статье рассмотрены актуальные проблемы казахской литературной критики сороковых годов XX в. Отслежены художественные процессы указанного периода и влияние на художественную природу писателей тоталитарной системы. Автор статьи исследовано жанровое своеобразие литературной критики. Вместе с тем показаны такие типы статей, как проблемная, полемическая, литературное обозрение и др.

Actual problems of the Kazakh literary criticism of the 40's of the twentieth century are considered in the article. Literary processes of the specified period and influence on the literary nature of writers of totalitarian system are traced. The author of the article investigates a genre distinction of literary criticism. At the same time such types of criticism as a problematic article, a polemic article, a literary review etc. are considered in detail.

ТІЛ МЕН ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

УДК 811.124:378.147

Е.М.Антонова

Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова

К вопросу об изучении латинского языка в системе университетской подготовки

В статье рассмотрены возможности преподавания латинского языка как условия формирования профессиональных и общекультурных компетенций студентов различных специальностей. Обоснована актуальность изучения дисциплины «Латинский язык» на языковых и неязыковых факультетах в условиях вхождения казахстанских университетов в единое мировое образовательное пространство, создания предпосылок для взаимного признания документов о высшем образовании и реализации программ академической мобильности студентов.

Ключевые слова: латинская лексика, латинские словообразовательные элементы, интернациональный словарь, методика обучения, этимология, сопоставительное языкознание, языковое родство.

Изучение латинского языка на филологических и нефилологических факультетах традиционно считалось необходимой частью университетской подготовки студентов разных специальностей, так как «это основной язык европейской культуры от античности до нового времени, и без него невозможно самостоятельное постижение важнейших фактов этой культуры по первоисточникам, а следовательно, и никакое подлинно историческое образование» [1; 73].

К сожалению, в последние годы курс латинского языка занимает весьма скромное место в системе университетских дисциплин — 1–2 кредита (30–45 часов аудиторных занятий). Более того, учебные планы даже некоторых лингвистических специальностей («Русский язык и литература», «Иностранный язык: два иностранных языка», «Иностранная филология») вообще не предусматривают знакомство с одним из древнейших письменных индоевропейских языков, оказавшим значительное влияние на формирование современных языков.

На наш взгляд, практика преподавания русского и новых западных языков вне связи с латинским является неэффективной. В процессе изучения классического латинского языка углубляются знания из области осваиваемой лингвистической специальности, расширяется кругозор студентов-языковедов, приобретаются их профессиональные навыки.

Особое значение для студентов языковых факультетов имеет усвоение латинской лексики и словообразовательных элементов, так как одной из важнейших задач, стоящих перед будущими лингвистами, является овладение в полном объеме словарным составом изучаемого языка, в том числе сегментом заимствованных и интернациональных слов. А основу международного словаря всех европейских народов составляет именно латинская лексика.

В русском, английском, немецком, французском языках бытует большое количество слов, иноязычную природу которых говорящие даже не осознают. Так, открытием для студентов является сообщение о латинском происхождении слов *арена*, *ангина*, *монета*, *сатира*, *глобус*, *конус*, *роза*, *градус*, *гонор*, *фортуна*, *минута* и т.д., заимствованных в русский язык без изменения формы. В немецкий язык без фонетической адаптации проникли такие латинские слова, как, *Altar m*, *Diakon m*, *Mores m pl.*, *Kolloquium n*, *Pastor m*, *Fama f*, *Interesse n*, *Kantor m*, *Modus m*, *Plebs f* и многие другие. По правилам принимающей фонетической системы функционируют заимствования из латинского

в английском языке, например, *air, corpus, honour, author, clamour, censor, labour, numerous, nil* и др. Во французском языке выделяются как слова, развившиеся из латинских естественным путем на территории древней Галлии в результате ее романизации, так и позднейшие заимствования, например, *fable f* (из *fabula*), *copie f* (из *copia*), *table f* (из *tabula*), *corne f* (из *cornu*), *porte f* (из *porta*), *animal m, presidium m, mille, difficile, utile* и т.д.

Правильно определить место таких слов в лексике изучаемых языков возможно только на основе знаний из области латинского языка.

Основу университетского курса латинского языка составляет сопоставительное исследование его фактов с фактами русского и изучаемого иностранного языков. В частности, сравнение лексических единиц индоевропейских языков позволяет наглядно представить общие закономерности их развития и специфические особенности, свойственные русскому и романо-германским языкам.

Так, языковая близость родственных латинского, русского, немецкого, английского и французского языков становится очевидной при сопоставлении латинского слова *volo, volui, — velle* «желать» и рус. *воля, велеть*, нем. *wollen* «хотеть», *Wille m* «воля», англ. *will* «воля», развившегося из латинского фр. *vouloir* «желать». Данные слова восходят к общему индоевропейскому корню.

Подобных параллелей в славянских, романских и германских языках очень много: лат. *mare, is n* «море» и англ. *moor* «болото», нем. *Meer n* «море», *Moor* «болото», фр. *mer f*; лат. *juvenis, is m, f* «юноша» и рус. *юный*, нем. *jung*, англ. *young*; лат. *ventus, i m* «ветер» и рус. *веять*, нем. *Wind m* «ветер», *Weter n* «погода», *wehen* «веять, дуть», англ. *wind* «ветер», фр. *vent m*; лат. *clamo, avi, atum, are* «кричать» и рус. *колокол*, нем. *Hall m* «звук, отзвук», развившееся из латинского фр. *clameur f* «воплъ, крик»; лат. *hostis, is m* «чужестранец» и рус. *гость*, нем. *Gast m*, англ. *guest*; лат. *dormio, ivi, itum, ire* «спать» и рус. *дремать*, нем. *Traum m* «сон, мечта», англ. *dream* «сон, мечта», фр. *dormir*; лат. *edo, edi, esum, edere* «есть» и рус. *еда*, нем. *essen*, англ. *eat*; лат. *conjungo, junxi, junctum, ere* «соединять, связывать» и рус. *уго*, нем. *Joch n* «ярмо, иго», англ. *yoke*; лат. *verbum, i n* «слово» и рус. *врать*, нем. *Wort n*, англ. *word*; лат. *forum, i n* «площадь» и рус. *дверь*, нем. *Tor n* «ворота», *Tür f* «дверь», англ. *door* «дверь, ворота» и т.д.

Общность происхождения латинского, русского, немецкого, английского и французского языков прослеживается и при сравнении смысловых групп слов, которые по своему значению являются наиболее древними: терминов родства, например, лат. *mater*, рус. *мать*, нем. *Mutter f*, англ. *mother*, фр. *mere f*; названий некоторых растений и животных, например, лат. *mus*, рус. *мышь*, нем. *Maus*, англ. *mouse*; личных местоимений, например, лат. *ego, mei*, рус. *я, меня*, нем. *ich, meiner*, англ. *I, me*, фр. *je, me*; наименований частей человеческого тела, например, лат. *dens, tis m*, рус. *зуб*, нем. *Zahn*, англ. *tooth*, франц. *dent*; названий числительных до 10, например, лат. *duo*, рус. *два*, англ. *two*, нем. *zwei*. и др. Подобное сравнение даёт возможность установить регулярные звуковые соответствия в изучаемых языках. Согласно правилу фонетических соответствий звук, изменяющийся в определённом положении в одном слове, претерпевает аналогичные изменения в одинаковых условиях и в других словах, например, начальному латинскому *d* в немецком языке в ряде случаев соответствует звук *z*, а в английском — *t*. Такие наблюдения являются иллюстрациями к теоретическим положениям языкознания, что способствует расширению лингвистического кругозора студентов и выработке у них научного подхода к изучению языков.

Знакомство с латинской лексикой даёт также возможность установить общую основу многих слов, как русских, так и иностранных, разобренных в языковом сознании из-за принадлежности к различным семантическим рядам и стилистическим пластам.

Так, откровением для студентов является факт этимологического родства, в частности, таких слов русского языка, как *валюта* и *инвалид*. Эти лексемы восходят к латинскому глаголу *valeo, valui, -, valere* «быть сильным, быть здоровым; иметь значение». Производные образования отражают его разные семантические составляющие: русское *инвалид* называет «нездорового человека», а заимствованное в русский язык из итальянского слово *валюта* — имеющие ценность «денежные единицы». Многозначностью латинской номинации-основы объясняется и отсутствие смысловой связи между русскими словами *лекция, лектор* и *коллекция, коллектив*, производными от глагола *lego, legi, lectum, ere* «собирать; читать». Не воспринимаются как однокоренные русские слова *пульс* и *пропеллер*, образованные от разных основ латинского глагола *pello, pepuli, pulsum, ere* «толкать, гнать». В настоящее время не осознаётся родственная связь и между словами *шампильон, кампания, чемпион*, исторически восходящими к латинскому *campus, i m* «поле, равнина; поле боя»; *инквизиция* и *анкета*, связанными с латинским *quaero, quaesivi, quaesitum, ere* «искать; спрашивать» и т.д.

Подобных примеров множество и в западных языках. Так, в свете значения латинского слова *corpus, ōris n* «тело» однокоренными являются немецкие *Körper m* «тело, корпус» и *Korpulenz f* «дородность». А такие слова, как *Allusion f* «аллюзия», *Illusion f* «иллюзия», *Präludium n* «прелюдия», восходят к разным лексико-семантическим вариантам латинского глагола *ludo, lusi, lusum, ēre* «играть; шутить; намекать; обманывать». Не соотносятся говорящими и немецкие номинации *äquivalent* «эквивалентный», *Äquilibrist m* «эквилибрист», *Äquator m* «экватор» и *äquivok* «двусмысленный», образованные от латинского слова *aequus, a, um* «ровный, равный»; *Signal n* «сигнал» и *Siegel n* «печатать», восходящие к латинскому *signum, i n* «сигнал; знак».

Знание латинской лексики позволяет уяснить этимологическую связь английских слов *mental* «умственный» и *comment* «толкование», образованных от *mens, ntis f* «ум, разум, мысль»; *vowel* «гласный» и *vocation* «призвание», восходящих к латинскому глаголу *voco, avi, atum, are* «звать». Многозначностью латинского слова *vivo, vixi, victum, ēre* «жить; питаться» объясняется утрата смысловой связи между английскими словами *vivacious* «оживленный» и *virtuals* «продовольствие». В свете значения латинского существительного *bellum, i n* «война» однокоренными оказываются слова *bellicose* «воинственный» и *rebellion* «восстание»; а семантика глагола *dico, dixi, dictum, ēre* «говорить, сказать; называть» объединяет номинации *dictator* «диктатор» и *dictionary* «словарь».

Студентами романского отделения не воспринимаются как однокоренные французские слова *marine f* «флот» и *marinade f* «рассол», которые исторически восходят к латинскому *mare, is n* «море»; *douche f* «душ» и *production f* «произведение, продукция», образованные от латинского *duco, duxi, ductum, ēre* «вести». Значение латинского глагола *rego, rexi, rectum, ēre* «править, управлять» объединяет такие слова французского языка, как *régent* «регент», *régir* «регулировать», *recteur m* «ректор», *régisseur m* «режиссер». Знание латинского *officium, i n* «долг, обязанность, служба» позволяет увидеть общность значений слов *officiant m* «служитель религиозного культа» и *officier m* «чиновник, офицер».

Как видно из небольшого количества приведенных примеров, изучение латинского языка дает возможность этимологических экскурсов и позволяет верно оценивать лексический состав изучаемых языков.

Для студентов языковых факультетов практическое значение имеет также усвоение латинских словообразовательных элементов. Знание обобщенных значений приставок и суффиксов позволяет понять смысл как производного латинского слова, заимствованного в тот или иной язык, так и дериватов, созданных из латинского материала в языке-реципиенте. Рассмотреть все словообразовательные модели и регулярные словообразующие аффиксы латинского языка в пределах статьи не представляется возможным, остановимся лишь на некоторых из них.

В системе латинской глагольной деривации наиболее продуктивными являлись префиксы. В русском и иностранных языках функционирует огромное количество слов, производных от приставочных латинских глаголов. Так, интернациональными являются слова с префиксом *a-, ab-, abs-* «от» со значением «удаления», например, рус. *абсентеизм*, нем. *Absentismus m*, англ. *absent*, фр. *absence f* восходят к латинскому *ab-esse* «от-сутствовать».

Следующие слова содержат латинский префикс *con-* «с» со значением «совместного действия, соединения»: рус. *конъюнктура*, нем. *konjugieren*, англ. *conjunction*, фр. *conjoint* — от лат. *con-jungo, junxi, junctum, ēre* «со-единять, с-вязывать»; рус. *конференция*, нем. *konferieren*, англ. *confer*, фр. *conference* — от лат. *con-fero, contuli, collatum, con-ferre* «с-носить, со-бирать; с-равнивать»; рус. *компьютер*, нем. *Computer m*, англ. *computer* — от лат. *com-puto, avi, atum, are* «со-считывать».

Многочисленны в европейских языках номинации с приставкой *ad-* «при», передающей значение «приближения, присоединения», которая ассимилировалась в различных образованиях, например, рус. *адвокат*, нем. *Advocat m*, англ. *advocate*, фр. *avocat m* — от латинского *ad-vocare* «призывать на помощь»; рус. *аннексировать*, нем. *Annexion f*, англ. *annexation*, *annex*, фр. *annexer, annexion f* — от лат. *an-necto, nexui, nexum, ēre* «при-соединять»; рус. *аппаратура*, нем. *Apparat m*, англ. *apparate*, фр. *appareil m* — от лат. *ap-parare* «при-готовлять» и т.д.

Регулярными являются также следующие латинские приставки: *de-* «от, из» с обобщенным значением «устранения, отдаления», например, рус. *дегенерировать*, нем. *degenerierte*, англ. *degenerate*, фр. *dégénéré m* — от лат. *de-genero, avi, atum, are* «вы-родиться, из-мениться»; *e-, ex-* «из» («изъятие, изымание»), например, рус. *экспрессия*, нем. *Express m*, англ. *expression*, фр. *exprimer* — от лат. *ex-primo, pressi, pressum, ēre* «вы-жимать; выражать»; *in-* «в, на» («движение внутрь или на предмет»), например, рус. *ингаляция*, нем. *Inhalation f*, англ. *inhalation*, фр. *inhalation f* — от лат. *in-halo, avi,*

atum, are «в-дышать, обдавать дыханием»; *pro-* «движение вперед», например, рус. *прогрессивный*, нем. *Progress m*, англ. *progress*, фр. *progrès* — от лат. *pro-gredior, gressus sum, gredi* «идти вперед, про-двигаться»; *trans-* «через, пере-, пре-», например, рус. *традиция*, нем. *Tradition f*, англ. *treason*, фр. *trahir* — от лат. *tra-do, didi, ditum, ēre* «пере-давать, пре-давать»; *re-* «движение назад, повторное действие», например, рус. *реанимация*, англ., фр. *reanimation* — от лат. *re-animo, avi, atum are* «о-живлять» и т.д.

Латинские имена существительные чаще образовывались при помощи суффиксов, многие из которых стали международными. Так, продуктивным в системе латинского именного словообразования являлся суффикс *-(t) io-/ (s) io-*, образующий отглагольные существительные со значением «действия, состояния», например, *aggres-sio* (от *aggredi* «нападать»), *administra-tio* (от *administrare* «управлять»), *amputa-tio* (от *amputare* «отрезать, отсекасть»), *combinatio* (от *combinare* «соединять»), *declara-tio* (от *declarare* «заявлять»), *demonstra-tio* (от *demonstrare* «показывать»), *diffu-sio* (от *diffundere* «рас-текаться, распространять»), *diver-sio* (от *divertere* «расходиться, направляться в другую сторону»), *illustra-tio* (от *illustrare* «освещать»), *meliora-tio* (от *meliorare* «улучшать»), *ventila-tio* (от *ventilare* «проветривать») и мн. др. В новые языки эти слова заимствовались в форме основы на *-tion*, как, например, в немецком, английском и французском *administration*, или на *-aison*, как во французском *combinaison*; в русском языке оформились морфемами-субститутами *-ция/ия* — *администрация, комбинация*.

Многочисленны образования с суффиксом *-(t) or-/-(s) or-*, посредством которого получались отглагольные имена со значением «действующего лица или производящего предмета», например, *accumula-tor* (от *accumulare* «собирать»), *agita-tor* (от *agitare* «управлять»), *composi-tor* (от *componere* «складывать; измышлять»), *conduc-tor* (от *conducere* «приносить пользу, сопровождать»), *construc-tor* (от *construere* «сооружать»), *coopera-tor* (от *cooperare* «совместно работать»), *declama-tor* (от *declamare* «говорить с жаром»), *direc-tor* (от *dirigere* «направлять»), *genera-tor* (от *generare* «производить, создавать»), *guberna-tor* (от *gubernare* «править»), *illumina-tor* (от *illuminare* «освещать»), *imita-tor* (от *imitari* «подражать»), *integra-tor* (от *integrare* «восстанавливать»), *machina-tor* (от *machinari* «изготавливать, придумывать»), *naviga-tor* (от *navigare* «плыть»), *praepara-tor* (от *praeparare* «готовить»), *reforma-tor* (от *reformare* «видоизменять»), *repeti-tor* (от *repetere* «повторять»), *spon-sor* (от *spondere* «выступать поручителем») и мн. др. Слова, созданные по указанной деривационной модели, вошли в интернациональный лексический фонд.

Суффикс *-(t) or-/-(s) or-* используется как словообразовательный и в новых языках, в том числе русском, о чем свидетельствуют многочисленные производные слова, созданные по аналогии с классическими латинскими, например, рус. *вибр-атор* (*vibrare* «приводить в движение»), *дегуст-атор* (*degustare* «отвеживать, пробовать»), *деклон-атор* (*declinare* «отклонять, уклониться»), *дистилл-атор* (*distillare* «стекать по каплям»), *инвер-атор* (*invertere* «обращать, превращать»), *комбин-атор* (*combinare* «соединять, связывать»), *конденс-атор* (*condensare* «сгущать»), *осцилл-атор* (*oscillare* «колебаться»), *резон-атор* (*resonare* «давать отзвук»), *эваку-атор* (*evacuare* «опоражнять»); нем. *Applika-tor m* (*applicare* «применять»), *Transforma-tor m* (*transformare* «превращать, преобразовывать»); англ. *excava-tor* (*excavare* «выдавливать»), *inves-tor* (*investire* «облачать»), *trac-tor* (*trahere* «тащить»), *resis-tor* (*resistere* «сопротивляться»); фр. *avia-teur* «летчик» (*avis, is f* «крыло»), *décora-teur* «специалист по убранству» (*decorare* «украшать») *identifica-teur m* (*identificare* «определять»), *volontaire m* (*volo, velle* «желать») и т.п.

От основы качественных прилагательных с помощью суффикса *-(i) tat-* регулярно образовывались абстрактные имена существительные со значением «свойства, качества» (в им. пад. ед.ч. конечный согласный суффикса ассимилировался с флексией *-s*), например, *extremi-ta-s, tat-is f* «крайность» (от *extremus, a, um* «крайний»); *grav-ita-s, tat-is f* «тяжеловесность, важность» (от *gravis, e* «тяжелый, важный»); *liber-ta-s, tat-is f* «свобода» (от *liber, bra, brum* «свободный»); *nov-ita-s, tat-is f* «новость» (от *novus, a, um* «новый»); *par-ita-s, tat-is f* «равенство» (от *par, paris* «равный»); *rar-ita-s, tat-is f* «редкость» (от *rarus, a, um* «редкий»); *univers-ita-s, tat-is f* «совокупность, всеобщность» (от *universus, a, um* «всеобщий»); *ver-ita-s, tat-is f* «истина» (от *verus, a, um* «верный, истинный») и т.д. Эти номинации в новых языках подверглись формальной адаптации: в русском языке получили окончание *-mem* (*napumem, papumem*), в нем. *-tät* (*Gravität f, Novität f*), в англ. *-ty* (*extremity, liberty*), во фр. *-te* (*vérité, université*).

Как видим, «разбор формы и значения слов латинского языка может оказаться захватывающе увлекательным, а изучение словообразовательных закономерностей представляет интерес тем, что обогащает память сведениями из области взаимосвязи и истории языковых элементов»[2].

Знание латинских лексических единиц и словообразовательных морфем облегчает понимание большей части слов романских языков, а также, в значительной мере, славянских и германских. Зная конкретное значение производящего корня, с которым во взаимодействие вступает тот или иной аффикс, можно не только понять смысл неизвестного производного слова, но и осознать активно употребляемое.

Например, всем знакомое слово *бинокль*, образованное из элементов *bini* «по два» и *oculus* «глаз», означает «прибор, дающий возможность рассматривать удаленные предметы обоими глазами». Знание латинского материала позволяет «увидеть» внутреннюю форму слова *velociped*: *velox* «быстрый» + *pes, dis m* «нога» = «машина для езды, колеса которой приводятся в движение ногами с помощью педалей». Непонятное *аквамариновый* становится очевидным в свете значений латинских слов *aqua* «вода» и *marinus* «морской», т.е. «цвета морской воды, синевато-зеленый». Простыми оказываются слова *дебитор* (*debēre* «быть должным» + *-tor-* «действующее лицо» = «тот, кто должен») и *пролонгация* (*pro-* «движение вперед» + *longus* «долгий» = «продление срока договора») и пр.

Из латинских корней *via, ae f* «дорога» и *duco, ēre* «вести» состоит немецкое *Viaduct m* «мост, по которому проходит участок дороги в месте пересечения ее с оврагом». Сложное слово *arboriculture f* «лесоводство» образовано от лат. *arbor, is f* «дерево» и *colo, colui, cultum, ēre* «возделывать, обрабатывать», а *Manuscript n* «рукопись, главным образом старинная» — от *manus, us m* «рука» и *scribere* «писать» и т.д.

Английское слово *rejuvenate* «омолаживать» становится понятным в свете значений латинской приставки *re-* «движение назад» и слова *juvenis, is m, f* «молодой человек». Существительное *millennium* «тысячелетие» образовано от *mille* «тысяча» и *annus, i m* «год», а *permanence* «постоянство» восходит к *per-manere* «пре-бывать, сохраняться». Значения латинских морфем «вскрывают» внутреннюю форму многих адаптированных заимствований, например, *distance* «от-сто-яни-е» состоит из приставки *de-* «от», корня *sta-* (*stare* «стоять»), суффикса отглагольных существительных *-enti-* и др.

Обращение к латинскому материалу объясняет форму таких французских слов, как *concurrent m* (*con-* «совместное действие» + *currere* «бежать» = «совместно бегущий, состязающийся»); *travesti f* (*trans-* «пере-» + *vestire* «одевать» = «переодевая; амплуа актрисы, которая исполняет роли, требующие переодевания в мужской костюм»; *reminiscence* «явление, вызывающее воспоминание» (*re-* «движение назад» + *memor-* «помнящий» + *-enti-* «качество» = «вос-помин-ани-е») и т.д.

Изучение лексического состава и словообразовательных элементов латинского языка имеет решающее значение для усвоения и осмысленного использования научной терминологии, так как именно «латинская и латинизированная греческая лексика служит основным источником пополнения непрерывно и прогрессивно возрастающей терминологии во всех областях науки и техники» [1; 74].

Многие общелитературные латинские слова, в первую очередь такие, которые обладают абстрактным характером значения, перешли в специальные сферы, причем зачастую функционируют в составе не одной, а разных терминологических систем.

Так, семантика латинского слова *assimilatio, onis f* «уподобление, сопоставление; сходство, подобие», явилась основой таких его специальных значений, как «образование в организме сложных веществ из более простых» (биол.), «слияние одного народа (или его части) с другим путем усвоения его языка, обычаев и т.п. и утраты своего языка, культуры и национального самопознания» (соц.), «уподобление одного звука другому» (лингв.). Терминологические значения слова *reductio, onis f* объединены общим смыслом «возвращение, отодвигание назад»: «восстановление, процесс, обратный окислению» (хим.), «падение биржевого курса ценных бумаг или биржевых цен» (ком.), «изменение звуковых характеристик гласных или согласных, вызванное их фонетической позицией в слове» (лингв.).

Глубокому пониманию специальных наименований способствует анализ их внутренней формы.

В частности, с опорой на значения латинских терминологических элементов следует осуществлять знакомство студентов с такими литературоведческими понятиями, как *аллитерация* (*ad-* «присоединение» + *littera* «буква» = «повтор группы согласных»), *версификация* (*versus* «стих» + *facere* «делать» = «стихосложение»), *интерлюдия* (*inter* «между» + *ludus* «игра» = «небольшое произведение, заполняющее антракт между действиями большой пьесы»), *контаминация* (*con-* «соединение» + *taminare* «касаться» + *-tio-* «действие» = «соединение текстов разных редакций»), *ретардация* (*re-* «движение назад» + *tardare* «медлить» + *-tio-* «действие» = «художественный прием задержки развития действия») и т.д.

Знание латинских слов *lingua* «язык», *extra* «вне», *intro* «внутри», *socialis* «общественный», *area* «пространство», *cognoscere* «познавать» оптимизирует запоминание таких языковедческих терминов, как *экстралингвистика* (т.е. внешняя лингвистика, изучающая свойства языка в его отношении

к личности и обществу), *интралингвистика* (т.е. внутренняя, исследующая свойства языка как системно-структурного образования), *ареальная лингвистика* (описывающая распространение языковых явлений в пространстве), *когнитивная лингвистика* (изучающая язык как инструмент познания), *социолингвистика* (рассматривающая социальную природу языка) и мн. др.

Морфемный разбор облегчает усвоение и юридических терминов, и процессуальных выражений. Так, анализ внутренней формы латинских слов *de-min-u-tio* «у-меньш-ени-е», *con-clude-nti-a* «заключ-ени-е, выводы», *con-fit-ent-us* «о-со-зна-вш-ий», *ut-end-i* «польз-ов-а-ни-е» и *ab-ut-end-i* «использ-ов-а-ни-е» способствует восприятию терминологических выражений *capitis deminutio (maxima, minima, media)* «ограничение правоспособности (полное, частичное)»; *facta concludentia* «факты, достаточные для выводов»; *habemus confitentem reum* «перед нами сознавшийся обвиняемый»; *ius utendi et abutendi* «право пользования и использования» и т.д.

Исключительное значение имеет знакомство с основами грамматики латинского языка и его лексическим фондом для студентов специальностей «Биология» и «Экология». Знание латинских грамматических форм, деривационных моделей и семантики словообразующих морфем способствует последовательному усвоению и осознанному использованию созданных и вновь создаваемых терминов всеобщей классификации растительного и животного мира.

К сожалению, в последнее время распространилось мнение о возможности изучения международной биологической номенклатуры без опоры на нормативный курс латинского языка в процессе освоения специальных дисциплин. Подобный подход, по нашему мнению, является недопустимым, так как механическое заучивание и воспроизведение латинских терминов исключает возможность анализа и описания биологических таксонов на латинском языке. А данные навыки являются ведущими в числе умений, необходимых специалисту-биологу.

Так, для понимания видовых, родовых и прочих таксономических названий необходимо знание унифицированных конечных элементов, например, *-aceae* (в номинациях семейств растений: *Lin-ace-ae* «Льновые», *Ranuncul-ace-ae* «Лютиковые» и т.д.), *-oidea* (в наименованиях надсемейств животных: *Clupo-ide-i* «Сельдевидные», *Muscoidea* «Мухи» и др.), *-ales* (в названиях порядков: *Cunoni-al-es* «порядок Кунониевые», *Magnoli-al-es* «порядок Магнолиецветные» и пр.) и т.д.

Важную роль в научной номенклатуре играет грамматический род названий таксономической категории рода, определяющих грамматическую форму видового эпитета. Последний может быть согласованным определением, выраженным прилагательными или причастиями, которые употребляются в роде, числе, падеже родового названия (*Veronica (f) longifolia* «Вероника длиннолистная», *Triticum (n) compactum* «Пшеница карликовая» и т.д.); приложением, выраженным существительным в именительном падеже (*Tussilago farfara* «Мать-и-мачеха» (*farfara, ae f* «муконосица»), *Cucurbita melo* «Тыква» (*melo, onis m* «дыня») и пр.), несогласованным определением, выраженным существительным в именительном падеже единственного и множественного числа (*Alyssum desert-orum (gen. plur.)* «Бурачок пустынный», *Malus kirgis-orum (gen. plur.)* «Яблоня киргизская» и др.).

Как видим, без лингвистической основы (знания родовых характеристик, частеречной принадлежности, падежных окончаний, синтаксических функций, способов языкового выражения и пр.) невозможно ни грамотное употребление уже существующих, ни создание новых таксономических названий.

В университетском курсе подготовки специалистов недостаточно освоить лишь узкопрофессиональную область применения латинского языка. В процессе изучения данной дисциплины у студентов формируются общекультурные компетенции [3]. Знание латинского языка является ключом к овладению огромным наследием античной культуры.

Реализация культурологического аспекта курса «Латинский язык» возможна при знакомстве студентов любых специальностей с латинским афористическим корпусом. Многие крылатые латинские выражения требуют разного рода экстралингвистических пояснений [4; 130].

Так, необходимы исторические комментарии для понимания устойчивых выражений *Ave, Caesar! Morituri te salutant!* «Здравствуй, император! Идущие на смерть приветствуют тебя!» (при императоре Клавдии подобными словами гладиаторы приветствовали императора, отправляясь на морскую битву); *Veni, vidi, vici!* «Пришел, увидел, победил!» (известие о быстро одержанной Цезарем победе над царем Боспорского царства Фарнаком II); *alea jacta est* «жребий брошен» (о переходе Цезаря с легионами реки Рубикон, что явилось началом гражданской войны) и др. Информацию об античной мифологии возможно извлечь из афоризмов *Quod licet Jovi, non licet bovi* «Что позволено Юпитеру, то не позволено быку», *ad Jove principum* «начинать с Юпитера» (Юпитер — верховный

бог римского пантеона), *Janus bifrons* «Двуликий Янус» (бог времени, входов и выходов) и т.д. Реально-бытовых комментариев требуют изречения *albo lapillo notāre diem* «отметить день белым камешком, т.е. считать счастливым» (обычай древних римлян отмечать удачные дни белым камешком), *terra incognita* «неизведанная земля» (обозначение на старинных картах неисследованной части земной поверхности), *igni et ferro* «огнем и мечом» (древний способ залечивать раны — вырезать нарыв ножом и прижигать огнем) и т.п.

Обращение к истории возникновения латинских афоризмов позволяет приобщить студентов к сокровищнице античной литературы, познакомить с прославленными ее представителями. Например, автором всем известного изречения *mens sana in corpore sano* «в здоровом теле здоровый дух» является римский поэт-сатирик Ювенал, афоризм *amicus certus in re incerta* «верный друг познается в беде» принадлежит поэту Эннию Квинту, выражение *potius sero quam nunquam* «лучше поздно, чем никогда» впервые употребил римский историк Тит Ливий, а фраза *homo homini lupus est* «человек человеку волк» связана с именем писателя Плавта и т.д.

Знание латинского языка делает доступными различные грани литературы и искусства многих народов. В частности, современное восприятие русской поэзии серебряного века неадекватно интеллектуальному потенциалу ее создателей, сборники произведений которых имеют латинские названия, например, «*Ante lucem*» (А.Блок), «*Juvenalia*», «*Me eum esse*», «*Tertia vigilia*», «*Urbi et orbi*» (В.Брюсов), «*Tristia*» (О.Мандельштам) и т.д.

Таким образом, в процессе изучения курса «Латинский язык» студентами приобретаются необходимые профессиональные и общекультурные компетенции. Значение данной дисциплины, являющейся неотъемлемой частью европейского обучения, возрастает в связи с вхождением казахстанских университетов в единое мировое образовательное пространство. В условиях создания предпосылок для взаимного признания документов о высшем образовании, ведения процедуры специализированной аккредитации и реализации программ академической мобильности студентов вытеснение латинского языка из учебных планов существенно ограничивает возможности будущих специалистов вступать в полноценное профессионально-деловое общение.

Список литературы

- 1 Боровский Я.М. Латинский язык как международный язык науки (к истории вопроса) // Проблемы международного вспомогательного языка — М.: Наука, 1991. — С. 70–76.
- 2 Ефимова И.Н. Осмысление специфики преподавания латинского языка в гимназии // http://image.websib.ru/05/text_article_point1.htm?109
- 3 Сорокина Г.А. О формировании общекультурной компетенции в процессе преподавания латинского языка студентам-юристам // <http://www.rpi.msal.ru/prints/201101sorokina.html>
- 4 Кацман Н.Л. Культурологический аспект курса «Древние языки и культуры» в системе современного гуманитарного образования в Российской Федерации // Индоевропейское языкознание и классическая филология: X Материалы чтений, посвящ. памяти проф. И.М.Тронского. — СПб.: Наука, 2006. — С. 130–139.

Е.М.Антонова

Университеттік білім беру жүйесінде латын тілін оқыту мәселесіне

Мақалада университеттің тілдік және тілдік емес факультеттерінде «Латын тілі» пәнін оқытудың өзекті мәселелері қарастырылады. Автор латын тілін оқытудың негізгі мақсаты ретінде әр түрлі мамандық студенттерінің кәсіби және жалпы мәдени құзыреттілігін қалыптастыру мүмкіндіктерін дамытуды көрсетеді. Қазақстандық университеттердің бүкіләлемдік білім беру кеңістігіне кіру жағдайында жоғары білім туралы құжаттардың жарамдылығын негіздеу мен академиялық мобильділік бағдарламаларын іске асыру үшін қажетті шарттардың бірі ретінде санайды.

The present article covers the possibilities of Latin language teaching as a condition of professional and common cultural competence formation of students of different specialties. Also this article substantiates the actuality of «Latin Language» discipline on the linguistic and non-linguistic faculties under the conditions of Kazakhstan universities entering in the world education space, creating backgrounds for mutual recognition of higher education documents and realization of student academic mobility program.

ШЕТЕЛДІК ҒАЛЫМДАР МІНБЕРІ Трибуна зарубежных ученых

УДК 81 (574)

У.М.Бахтикиреева

Российский университет дружбы народов, Москва

О казахской филологии: взгляд извне

В данной статье автором осмыслены некоторые актуальные вопросы казахской филологии и языкового строительства на современном этапе. Изучая научную литературу в основном на русском и английском языках, автор выстроил свою позицию в осмыслении казахской языковой системы, литературы и шире — культуры. Показано, что интернационализация лексики в специальной научной и технической терминологии облегчает межязыковые контакты и одновременно свидетельствует о развитии казахского языка.

Ключевые слова: казахская языковая система, казахская литература, казахская культура, интернационализация лексики, межязыковые контакты, тюркские языки.

Неклассический тип рациональности, как известно, концептуальным образом отличается от классического типа и актуализирует эпистемологическую позицию исследователя. Исследователь в рамках постнеклассического типа научной рациональности не может не быть пристрастным (Е.Ф. Тарасов, В.П. Синячкин и др.). По нашему мнению, исследователь всегда был пристрастен, независимо от типа рациональности, но в условиях информационного общества он не старается свое пристрастие завуалировать.

Что мне хотелось бы вынести для обсуждения в «Вестнике КарГУ», широко известном в Республике Казахстан и далеко за его пределами?

Будучи диаспоральным представителем казахского этноса и филологом (русистика и англистика), я одновременно занимаюсь теоретическими вопросами казахского языка и культуры. Роль манкурта за пределами казахстанского ареала в его современном государственном оформлении меня не прельщает, потому в круг моих научных интересов входят скромные исследования, связанные с казахской филологической наукой.

Поскольку мои познания зиждятся на научной литературе, созданной в основном на русском и английском языках, у меня выстроилась своя позиция в осмыслении казахской языковой системы, литературы и шире — культуры. Выражаю надежду на то, что некоторые мои рассуждения представятся специалистам интересными:

1. О современных дискуссиях в отношении перехода на иную графику

Казахская языковая система формировалась в достаточно сложном контексте исторических катаклизмов, пережитых казахским этносом. Мои познания из истории развития казахского языка позволяют мне присоединиться к мнению известного ученого из Узбекистана Маханбета Джусупова, которое представлено полностью на страницах его учебного пособия. Приводим цитату ученого: «История народа не бывает мононаправленной. Так, географическая полиустроенность казахского народа не повлияла на его языко-речевое поведение, но повлияла на отражение казахского языка и казахской звучащей речи на письме. Поэтому современное казахское общество в смысле письменности неоднородное. В Казахстане — кириллица; у казахов Китая — сингармонизированное арабское письмо, адаптированное к тюркскому (казахскому) сингармонизму, созданное в начале XX в. А. Байтурсиновым; у казахов Турции — латинское письмо; у казахов Монголии — кириллица (как в Казахстане). При этом средство общения одно — казахский язык. Переход на другую графику кос-

нется и их. Кстати, сейчас все они владеют (или почти все владеют) кириллицей. В случае смены графики в Казахстане им тоже придется переучиваться» [1; 25,26].

Проблема перехода на иную графику далеко не праздная. Дело в том, что в век лавинообразного потока информации, за которой должен следить любой исследователь, необходимо будет затрачивать время и энергию на освоение латинской графики. А потом новые поколения исследователей казахского языка и культуры будут вынуждены тратить время, переключаясь на кириллическую кодировку. Переключение с одного кода на другой требует затраты энергии, но грамотный исследователь вынужден это делать для того, чтобы ознакомиться с накопленными знаниями на той или иной графике. Может ли кто-то с уверенностью сказать о том, сколько лингвистов обращается к тому наследию, которое оставлено нам предыдущими учеными-казаховедами на арабской или латинской графике?

В цепочке преемственности знаний образовались помехи в передаче информации от одного поколения к другому. Целые пласты опыта, выработанного за многие века предыдущими поколениями казахов и запечатленные в письменной форме на разной графике, остаются во многом невостребованными.

2. О внутренней детерминанте казахского языка

Преданное школярство научной и интеллектуальной жизни в России за последние два века было отмечено постоянными попытками адаптировать западные образцы наук. И это не могло не сказаться на казахском языкознании. Казахстанская наука воспринимала западноцентристские теории во вторичном их изложении (с русского, в основном). Мы сейчас стали осознавать, что развитие лингвистической науки могло быть более многогранным и плодотворным в отношении тюркских языков, в частности казахского языка. Об этом говорил не только Трубецкой, но и другие, оставшиеся без особых откликов и научных рефлексий. Л.В. Щерба призывал к тому, чтобы **«грамматики разных национальностей в пределах Союза (ССР) должны, прежде всего, сбросить с себя иго русской грамматики <...> грамматика и словарь каждого языка обязательно были составлены совершенно независимо от других языков! Каждый язык должно рассматриваться как нечто вполне самодавяющее, и лишь затем в целях методических, для облегчения взаимного обучения, можно проводить сравнение двух языковых систем»** [2; 317].

Г.П. Мельников в 70-х годах подвергал критике стремление установить любым путем в системе тюркских языков аналогичные категории русского языка, ведущее к усложнению и чрезмерной нагрузке теории (знания) данных языков.

В частности, ученый указывает на то, что всякое распределение лексического материала на формальные грамматические ряды слов (напр., на части речи) препятствует универсальности использования слова в роли члена предложения. По мнению ученого, дифференциация слов по частям речи противоречит определяющей тенденции в развитии строя языка, представляющей те ограничения, в рамках которых языковая система должна выполнять свои функции [3; 125].

Статья Щербы «К вопросу о двуязычии» вышла в свет в 1974 г., после работы Мельникова. Спустя год, в 1975 г., независимо от нее, Сулейменов пишет о необходимости пересмотра основополагающих построений в отечественной лингвистике. Предлагалась программа пересмотра взглядов индоевропеистики на тюркологию: **«Тюркское языкознание, являясь младшим детищем индоевропейского, послушно повторило цели, методы и ошибки своей родительницы.** Много общего в начальной истории двух наук, порой совпадения были буквальными. Но индоевропеисты в отличие от тюркологов отказывались от своих ошибок, тогда как вторые продолжали их развивать. Против метафизического применения приемов индоевропейской лингвистики в изучении тюркских языков выступал в свое время Н.Я.Март (1937 г.). Он говорил о том, что тюркские языки «генетически не только не разъяснены, но и не освещены ни в какой мере» [4; 208–262] (но О. Сулейменова предпочли уподобить «скотине, допущенной в русские древности», а «свои» устно уличали его в том, что «продался русским за комсомольские премии», третьи — в «пантюркизме», «сионизме», четвертые — в «панславизме»).

О.О. Сулейменов, ссылаясь на труды Н.Я. Марта, пытался в 1975 г. привлечь внимание к языковым проблемам, которые в случае проявления заинтересованного пересмотра могли бы стать сейчас основой для многих научных изысканий и уберечь от дальнейших ошибок. Эта насущная проблема остается одной из основных и в последних книгах лингвиста О.О. Сулейменова: «Язык письма» (1998), «Тюрки в доистории» (2002).

История развития науки о философии языка, о языке могла и может пойти другим путем. На эту возможность указывала Э.Д. Сулейменова в 1982 г., сравнивая научные концепции арабского фило-

софа Абу Хайяна ат Таухиди и Вильгельма фон Гумбольдта [5], которые практически не подвергаются научной рефлексии в российской лингвистике. **Особую важность для казахского языкознания имеют труды русского ученого-системолога Г.П. Мельникова.** Лингвистическая концепция ученого суть системная типология языков.

Подвергая осмыслению внутренние формы четырех морфологических типов, выделенных фон Гумбольдтом, Мельников на основе трудов основоположников системной лингвистики обосновывает внутренние детерминанты четырех типов языков. Лингвистическая концепция ученого позволяет расширить исследовательское поле не только общего языкознания, но и частного, в том числе казахского. «Системная типология языков» [6] важна для осмысления и описания внутренней детерминанты казахского языка, ценна и для теории языковых контактов, казахско-инонационального билингвизма, теории перевода и в целом для дисциплин, относимых к антропоцентрической парадигме современного языкознания: когнитивной лингвистике, этно (психо) лингвистике, лингвокультурологии, социолингвистики.

Пытаясь понять, почему российский филолог не знает казахскую культуру, запечатленную в переводной литературе (например, поэзию жырау, которую мы расцениваем как часть ядра казахской культуры), я пришла к выводу о том, что переводы на русский язык были осуществлены без глубокого понимания **внутренней детерминанты казахского языка, тесно переплетенной со всеми формами казахской культуры.** В отличие от внутренней формы русского языка, которую Г.П. Мельников определяет как *событийную, внутренняя форма казахского языка — (качественно-) признаковая.* И если бы профессиональные переводчики не стремились втиснуть форму казахского языка в метрику русского стихосложения, мы бы имели достойное представление **поэзии жырау, которая, кстати, не имеет аналогов в мировой культуре.** Качественно-признаковая детерминанта казахского языка может быть адекватно выражена на русском языке при «эксплуатации» синтаксических возможностей последнего. Русские причастия, деепричастия, причастные и деепричастные обороты, краткие прилагательные способны адекватно отражать посыл автора, его мысль, его обращение к читателю.

3. Казахско-русский (русско-казахский) билингвизм: деформация или реформация языкового сознания казахов?

Ползучая экспансия Российской Империи формата XVII–XIX вв. и этноязыковое строительство СССР отразились на сознании казахского этноса (как отразилась бы любая экспансия, на которую обречены этносы, не способные на определенном этапе исторического развития самостоятельно отстоять свою государственную независимость). Для судьбы этноса, его опыта освоения окружающей действительности, выработанного предшествующими поколениями казахов, и казахской культуры в целом взаимодействие с метрополией во многом стало определяющим и самоценным. Казахская культура приобрела новые цивилизационные формы; восточная, точнее, **центральноазиатская парадигма казахского этноса поменялась во многом на европейскую в ее так называемой вторичной модели.** Ведь приобщение к европейским культурным формам шло через русский язык и русскую науку и культуру. Отодвигая собственно казахскую ментальность, раздвигая мировидение, казахский этнос менялся.

Колониальная политика царской России и господство советской идеологии оставили свой неизгладимый след в казахской культуре. Россия, начавшая испытывать комплекс неполноценности перед европейским миром, особенно в период царствования Петра, была озабочена «окультуриванием» русского человека. Вторичность «окультуривания» народов, входивших в состав империи, очевидна. Только одно определение «инородец» служило маркером для выделения «своих» и «чужих/иных/других». Казах, как и многие другие «инородцы» в составе сложной конфигурации Российской, а затем Советской Империи, всегда ощущал себя **«внутренним иным».** **С одной стороны, раздвигались рамки мировидения, в определении фон Гумбольдта, с другой — этнический язык из ядра языкового сознания многих казахов уходил на периферию.**

По мнению ученого-русиста из Института русского языка им. В.В. Виноградова РАН, использование русского языка как мощного формообразующего средства в политической сфере общественного сознания; вхождение через посредство русского языка терминов и понятий мировой политической теории и практики в фонетически, морфологически и семантически адаптировавшихся национальных языках; формирование национальных форм правового общественного сознания; национального научного сознания, вхождение в национальные языки научной терминологии всех областей научного знания из научного русского языка; возрастание роли русского языка в национальных формах рели-

гиозного сознания (употребление русского языка как средства полемики не только с христианством в целом, но и с исламом, иудаизмом; активизация употребления русского языка в деле формирования новых, альтернативных религиозных форм общественного сознания в национальных сообществах СНГ; активное употребление русского языка в качестве средства в сфере эстетической формы общественного сознания; функционирование русского языка в качестве формирующего и развивающего средства национальных форм этического сознания, философской формы общественного сознания при доминирующей роли русского языка — **неоспоримый факт** [7;157].

Возьмем самый заметный пример. Интернационализация лексики наблюдается в специальной научной и технической терминологии. Ее общность облегчает межъязыковые контакты и одновременно свидетельствует о развитии казахского языка. Показателен тот факт, что в двух разносистемных языках лексика образуется по сходной словообразовательной модели. Например, прилагательные: *имперский, империялық; индукционный, индукциялық; индустриальный, индустриялық; интернациональный, интернационалдық; гуманистический, гуманистік; реалистический, реалистік; символический, символдық; социалистический, социалистік; максимальный, максималдық; механический, механикалық* образованы непосредственно от исходных основ *индукция-, индукция; индустрия-, индустрия; интернационал-, интернационал; гуманист-, гуманист; реалист-, реалист; символ-, символ; социалист-, социалист; механ-, механ; и мн.др.*

А такие существительные, как: *гуманист, интервью, инфляция, император, иммиграция, максимализм, максимум, механизация, механизм, механик, механика; металл, металлист, металлург, металлургия; метаморфоза, метатеза, метафора, методология, миграция, миссия* и мн. др. полностью перенесены в казахский язык.

Интересен и такой факт: на основании проведенного исследования в РУДН и МГИМО выяснилось, что большинство студентов — этнических казахов, обучающихся в российских вузах, не могут назвать основополагающие концепты культуры на казахском языке (даже такие, как Млечный путь). И этническая размытость по сравнению с другими студентами из стран СНГ характерна для казахов. В то же время мы можем назвать сотни имен казахов, овладевших русским языком, но не говорящих на этническом. И большинство из них подлинно творческие личности, с глубокой мировоззренческой позицией, которые в маргинальной ситуации восходят к **национальному самосознанию**, преодолевая в себе двойственную неопределенность (этническая идентичность — казахская, а языковая идентичность — русская).

Об этом писал в 1997 г. Мурат М.Ауэзов. Говоря о русскоязычных казахах-писателях, он отмечает: **«Национальный язык в этом случае становится объектом, на повышение общественной роли которого направлены его усилия, хотя в собственной практике он может предпочесть тот язык, которым лучше владеет как средством достижения своих мировоззренческих целей. <...>** Совокупная деятельность творческих личностей, преодолевших уровень маргинальности и обретших себя в качестве субъектов национальной культуры, способствует, в конечном итоге, снятию противоречий двумя ее «ветвями» и решению общих задач ее развития» [8; 208,209].

4. О перспективах казахского языка и культуры

В последние два десятилетия идет переосмысление и описание многих аспектов тюркологии, причем на всех уровнях языка. Очевидно, что многие вопросы истории развития культур и языков будут корректироваться в соответствии с новыми исследованиями, проливающими свет на развитие казахской письменной культуры.

В вышедшем в 2003 г. научном издании «История и теория древнетюркского письма» известный ученый-тюрколог А.С. Аманжолов на основании своего фундаментального исследования заключает: «Наличие у древних тюрков древнегреческого алфавита, характерного для середины I тысячелетия до н.э., и тюркского рунического алфавита, возникшего, судя по всему, не позже середины I тысячелетия до н.э., недвусмысленно указывает на поразительное совпадение исторических судеб этих близкородственных алфавитов в долине Или и свидетельствует о древнейшей письменной традиции тюркоязычных племен. <...> **Ранние типы письма (пиктография, идеография), засвидетельствованные на территории Казахстана, отражают этапы развития прототюркской цивилизации при непрерывной организующей роли языка и письменности. <...>** Палеографический анализ древнетюркских рун, в свою очередь, приводит к выводу о весьма ранней дате сложения тюркского рунического алфавита в Южной Сибири и Семиречье — не позже середины I тысячелетия до н.э. Этот алфавит обнаруживает близкую генетическую связь, во-первых, с ранними типами древнегреческого алфавита (особенно с малоазийскими и италийскими), и во-вторых, с северносемитско-финикийским

(в том числе с ранним арамейским) и южносемитскими алфавитами. Вместе с тем тюркский рунический алфавит выступает как очень богатая и вполне самостоятельно сложившаяся графическая система. Тесная генетическая связь тюркских рунических знаков с ранними семитскими, древнегреческими, италийскими и малоазийскими буквами объясняется тем, что тюркский рунический алфавит прошел долгий путь развития и, по-видимому, восходит к древнейшему общему источнику алфавитных письменностей. <...> Для решения проблемы происхождения тюркского рунического алфавита важное значение приобретает гипотеза о древнейшей генетической общности тюркских языков с индоевропейскими» [9; 307, 308].

В этом контексте особенно нелепыми представляются мысли западноевропейских исследователей, взиравших на тюркские языки (или «урало-алтайские наречия»), как на примитивные языки («недобелочеловеков» в западном понимании). Например, О. Бетлингк в связи с навешанными этнопсихологическими идеями Г. Штейнталя, писал, что **«гармония гласных в урало-алтайских языках — это лишь одна из форм проявления «косности урало-алтайцев, свойственной их культуре и мышлению, и даже физиологии»**». Б. Мальмберг был уверен, что наличие гармонии гласных в языке следует рассматривать как проявление **«примитивности»** этого языка [6; 328, 329]. Другие (например Виоле ле-Дюк), вообще считали **«кочевников «трутнями» человечества»** [10; 5].

Аналогичную А.С. Аманжолову точку зрения о связи тюркских языков с индоевропейскими высказывает российский ученый (г. Москва) В.А. Чудинов, который в своей статье **«Были ли германцы прежде тюрками? (к постановке проблемы)»** [11] пишет о том, что первая стадия развития германских языков — это тюркская, а вторая — их русификация. И только пройдя ее, они стали древне- и среднегерманскими. По его мнению, «первая, чисто тюркская стадия — самая сложная для реконструкции». Тем не менее ученый приводит довольно интересные аргументы, доказывающие выдвинутую им гипотезу примерами на лексическом и графическом уровне.

Ссылаясь на работу Л.Н. Рыжкова «О древностях русского языка» (М., «Древнее и современное», 2002), В.А. Чудинов приводит цитату из древнего скандинавского источника XIV в. «Описание земли»: *«В начале всех достоверных рассказов на северном языке говорится, что север заселили тюрки и люди из Азии. Поэтому с уверенностью можно сказать, что вместе с ними пришел на север и язык, который мы называем северным и распространился этот язык по Саксланду (то есть Саксонии), Данморку (то есть Дании) и Свитьод (то есть Швеции), Норвегии и по некоторой части Энгланда (то есть Англии)»*.

Из этой цитаты ясны два очень важных факта: древние германцы были тюрками, и они называли свой прагерманский язык северным. Это очень важное свидетельство, однако оно подлежит проверке» (В.А. Чудинов).

Наши исследования английского и казахского языков позволяют нам поддержать гипотезы В.А. Чудинова не только на лексическом уровне, но и на грамматическом, особенно в части выражения временных форм. Интересным представляется то, что поэзия жырау адекватно переводится на русский язык и в размере стиха, который принято называть греческим гекзаметром.

В сочинении «По ту сторону добра и зла», в отделе первом «О предрассудках философов» (в пункте 20), Ницше выдвигает тезис об «удивительном сходстве всего индийского, греческого и германского философствования», выводя его из «родства языков, благодаря общей философии грамматики, то есть благодаря бессознательной власти и руководительству одинаковых грамматических функций». Ницше не отрицает возможности существования иных, по сравнению с индийским, греческим и германским философствованием, типов философствования, иных объяснений мира, т.е. он считает, что двери в здание, именуемое философией, не закрыты и для других народов, объединяемых иными языками и наречиями. Так, например, **по мнению Ницше, с большой вероятностью можно предположить, что «философы урало-алтайских наречий (в которых хуже всего развито понятие «субъект») иначе взглянут «в глубь мира» и пойдут иными путями, нежели индогерманцы и мусульмане: ярмо определенных грамматических функций есть в конце концов ярмо физиологических суждений о ценностях и расовых условиях»** [12].

Представляется важным отметить то, что термины, обозначающие философские понятия, пополняют лексический состав казахского языка и формируют (возрождают?) казахское философское осмысление действительности. Так, известный культуролог, поэт, писатель и переводчик Ауэзхан Кодар, переведивший **«Фатальные стратегии»** Бодриара (1983), замечает, что трудность для перевода представляло уже само название. «Особую трудность вызвал и перевод понятия «зла». На казахском языке понятие «зло» скорее ближе к субъективной установке, чем объективному принципу» [13].

Другой переведенный А. Кодаром автор Жан-Франсуа Лиотар «Состояние постмодерна» (1979). Сложности вызвали многие понятия и слова, в том числе «метафизика», впервые употребленное Аристотелем, «перформативность», «легитимация». Трудности вызывал и способ мысли Деррида — «деконструкция». Терминологии Делеза — Гваттари посвящена метафорическому исследованию номадического образа мысли.

Какие перспективы казахского языка и культуры можно обозначить?

По крайней мере, мы можем смело утверждать, что субъект в казахском языке выражен менее агрессивно, чем в западноевропейских. Тем не менее острая нехватка в *Грамматике современного казахского языка* совершенно очевидна. Мы неоднократно говорили и писали о том, что из учебников казахского языка разных авторов непонятно, сколько же на самом деле наклонений. Почему четыре вспомогательных глагола (*отыр, тұр, жүр, жатыр*) на русский язык практически не переводятся, в то время как они присутствуют в языке с незапамятных времен, несмотря на известный закон экономии, непременно действующий для всех языков. Разве предложения: «*Оля кітап оқып жүр (жатыр, отыр, жүр)*» эквивалентны одному русскому: «Оля читает книгу»? **В них заложена особая ментальность казахского этноса, которую все еще хранит язык, но «забыла» наша суетная память.** На самом деле, все понимают, что время и пространство в языковых картинах мира кочевников (казахов) и земледельцев (русских) имеет свои принципиальные отличия (об этом, кстати говоря, пишет в своей научно-популярной книге Бахыт Г. Каирбеков), но нет сравнительных описаний. Сравнение и сопоставление позволяют вычленить свое особенное, присущее конкретному этносу и картине мира. Немало казахов, живущих в Российской Федерации (а всего — более 980 тыс.), а также и в Республике Казахстан, хорошо знают различия в русской и английской языковых картинах мира, но едва ли аналогичные знания они могут предоставить о казахском языке в сравнении с русским. Можно ли их назвать **семилингвами** (полуязычниками) — «осовеченными манкуртами», в памяти которых существуют отдельные фрагменты казахской языковой картины мира?

Что оставит в скрижалях летописи человеческой цивилизации казахская культура? Ведь, по мнению некоторых ученых, эта страна известна миру своей громадной территорией. «Казахстан имеет гигантскую территорию в 2.717.300 кв.км. (больше, чем Саудовская Аравия), **это его наиболее заметная выдающаяся особенность** (он был второй по величине территории республикой в составе Советского Союза, следующей за РСФСР, и сохранил такое положение в системе СНГ). Он граничит с Россией, Китаем, Кыргызстаном и Узбекистаном» [14; 387]. Ссылаясь на работу М.В. Olcott [15], ученые, по всей видимости, согласны с ней в том, что «**Казахстан — это случайная, искусственно созданная страна, нация, выкроенная из Советской республики, границы которой никогда не мыслились как границы независимого государства**» [14; 387,388] (выделено нами. — У.Б.).

Независимость государства обеспечивается множеством факторов, едва ли не в первую очередь языковыми. Языковые факторы наравне с географическими (в пределах государственных границ) и другими образуют собой подсистему государственной системы. Как только одна из подсистем начинает слабеть, начинает слабеть вся система. Как же обеспечить витальность, жизнеспособность казахского языка?

Ответ: только привлекательностью страны. (Что значит привлекательная страна — тема для другой статьи.) Если индивиду внутри и вне Казахстана будет выгодно реализовать себя как личность в этой стране, он будет овладевать казахским языком. Мотивационные предпочтения человека суть витальности того или иного языка. А мотивация, прагматика увеличивается в прямо пропорциональной зависимости от привлекательности страны. Язык нельзя навязать сверху. Язык возрождается и обретает новую жизнь только тогда, когда люди выбирают его как свою перспективу, как свою судьбу, т.е. как осознанную перспективу формировать новые смыслы на конкретном языке.

В советский период развития казахского этноса интеллектуальная казахская элита подвергала глубокому осмыслению тот факт, что значит владеть языком метрополии и при этом ощущать свою принадлежность к своему этносу.

Особый интерес представляют отрывки из «Дневников» Мурата Ауэзова (2011) [16; 193]. 27/VI/1978. «Пишу на русском языке, но не «по-русски». Русскоязычие — оружие формирующегося национального самосознания. Этого не замечает пока прорусский партийно-государственный аппарат, воодушевленный успехами языковой ассимиляции нерусских компонентов «новой исторической общности». Не видят этого те из соплеменников, в ком вытравлено чувство исторического оптимизма, кто не в состоянии видеть национальную жизнь как процесс, чреватый неожиданными ресурсами самообеспечения.

Прежде бывало так. Настраиваюсь, нащупываю интонацию. Разогреваются слова и мысли. Одна, часто случайная, залетная, фраза вдруг дает необходимый настрой. Слова перестают быть сложностью, охотно идут навстречу, предлагают себя на выбор. Люблю этот праздничный сбор слов под знаменами готовой к походам мысли.

Не то на сей раз. Не дается начало. Долго вожусь с ним. Притаились, попрятались слова. Я к ним с призывом — одолеем молчанье, они настороже: как бы самим в нем не стигнуть. Долго в дольном мире отирались, суеде прислуживали, иной цены за собой, кроме рыночной, не помнят, вот и страх у них и смятение».

Январь 1977. «Мой русский язык — непритязательный, маленький костер, огня которого вполне достаточно, чтобы высветить определенный объем информации и лица собеседников. Русским языком творить казахское вольное слово... попытка возможна, твердая решимость моя меня в том убеждает, но и сложна, хотя бы потому, что это язык всегда ощущается мною как чуждый, способный выразить мое ожесточение, но не любовь, не чувства нежные, глубоко интимные, беззащитные в своей откровенности. Это нелегко объяснить, но факт остается: даже в те периоды своей жизни, когда владел только русским языком, я не доверял ему своих самых глубоких переживаний. Всегда находились, а порою и просто придумывались звуко сочетания, фонетически близкие к словам сокровенным в тюркоязычной лексике. За этим не было сознательной позиции, осознанных протюркских настроений. Мы, русскоязычные казахи, начинали осваивать мир с помощью звуков, ритма, мелодики, знаков родной речи. В нашем русском языке, как правило, не функционирует с полной мерой нагрузка лексический слой детских слов, первых, крупных, святых».

Аналогичную идею в художественной форме воплощает ученый и писатель М.В. Тлостанова во втором своем романе «Залумма Агра» (год издания 2011) [17; 231]:

«Как ей хотелось цитировать наизусть Навои, Бабура или Лютфи вместо этого «нелепо ли ны башеть». Как компенсировать это незнание, это вынужденное насильственное невежество, всегда отмеченное тягостным чувством вины? <...> Потому что ее многочисленные чужеродности — **отрезанный язык, искромсанная культурная традиция, затоптанная вера, сложная и к тому же тщательно скрываема́я этническая принадлежность и социальное происхождение** — наслаивались одна на другую и мешали ей слиться с Бинкентом — со старым и с новым. Как чувствовала себя она, предназначенная для иного и лишенная этого права и даже памяти и знания о нем?

На одной чаше весов была традиция, но и отсутствие адекватного современного образования и возможностей роста, статуса, социального положения. На другой — **русскоязычие, потеря связей со своим миром, и вместе с тем, обещание призрачного успеха в уродливом советском социуме. Это не настоящий выбор, а мнимый, но Родо все равно всю жизнь себя в нем винила**» (выделено нами. — У.Б.).

Русский был государственным языком, даже несмотря на то, что «признать за ним статус государственного языка боялись, так как в публицистических работах В.И. Ленина дореволюционного периода понятие государственный язык окутывалось только негативными коннотациями. <...>. Достойно сожаления, что в советское время ни руководство страны, ни социолингвисты глубоко не входили в языковые отношения и проблемы многоязыкового государства, — скорее, наоборот, они почти не опускались с директивно-пропагандистского уровня».

Указывая на главную ошибку советской социолингвистики, постоянно повторявшей клише «об окончательном решении этноязыковых проблем в СССР», ученый считает, что такая позиция обусловила в значительной степени закрытие перспективы для других языков. Она «не только не решила назревшие проблемы языковой жизни СССР, но и разрушила саму страну, принесла этим неисчислимые страдания миллионам людей» [18; 30, 31].

Не хотелось бы, чтобы некоторые мои размышления были восприняты коллегами однозначно и поверхностно, как очевидное неприятие иного языка, как средства, как инструмента выражения личности. Я сама — яркий пример человека, этническая и языковая идентичность которого не совпадают однозначно. Вероятно, нет разницы в том, на каком языке выражаются мудрые мысли. Главная мысль здесь заключается в том, насколько филологам, тюркологам важно понимать неоднородность казахстанского социума, многим этническим группам которого нельзя навязать «казахскость», как в советские времена этнически не русским людям навязывалась «русскость»:

«Но национальная политика не стояла на месте. К середине XX века власти решили, что вместо прежней коренизации и ускоренного выращивания произвольно отобранных наций, имевших уже за прошедшие полтора десятилетия возможности пройти свой эволюционный путь, пора уже из них

делать русских. Хотя, с другой стороны, этой чести удостоить «туземцев» были готовы очень немногие чиновники. Империя запуталась в своей риторике и двойных стандартах. Что же было говорить о тех, кто был объектом ее противоречивых экспериментов? С одной стороны, родная страна намертво фиксировала биологическую этничность в паспорте, насильно навязывая ее человеку, хотя она часто не имела ничего общего с его индивидуальным самоощущением. С другой, светлый идеал будущего советского метиса с узнаваемо русской основой звал к тому, чтобы отметить особенно образцовых «инородцев» почетным званием русского. <...> Русский человек, если он великодушен, не расист, не шовинист, непременно хочет всех других поглотить своей русскостью, вместить, включить в себя, размешать в себе. Ему кажется, что он всем делает лучше, повышает их статус до русскости. Вот и этот человек с лучшими побуждениями не страдает критической «русскостью», как американец или европеец страдали бы «критической белизной». Он по-прежнему безмятежно убежден, что принадлежность России прекрасна и никак не поймет, почему мне не нужен его искренний дар» [17; 240, 360].

Одновременно с этим структурирование государства, его строительство невозможны без языковой политики, языковой идеологии, языкового планирования, языкового строительства. Знание государственного языка должно становиться условием успешной реализации индивида как личности, включая продвижения карьеры, адекватного мотивационным предпочтениям статуса и проч. В этом контексте выдвинутая казахстанским государством *идея профессионального триязычия*, как бы, дихотомична. С одной стороны, необходимость использовать исторический шанс возрождения казахского языка, с другой — не отстать от мира (вырваться из «бытия-в-мифе» и осуществлять свое «бытие-в-мире»), — по всей видимости — реальная социолингвокультурная ситуация.

В ситуации повседневной жизни (alltagsleben) важным становится и вопрос языкового сопротивления, языкового противостояния, который может возникнуть в любой момент, когда забываются уроки прошлой истории, в частности, уроки языковой идеологии российской/советской империи [19; 508], отодвинувшей на периферию национальные языки, но выдвинув только один — государственный.

Список литературы

- 1 Джусупов М. Письмо — язык в графике (казахская письменность во временном и географическом пространстве) // Вестн. Российского ун-та дружбы народов. Сер. Теория языка. Семиотика. Семантика. — 2011. — № 4. — С. 25, 26.
- 2 Щерба Л.В. О взаимоотношениях родного и иностранного языков // Языковая система и речевая деятельность. — М.: Наука, Ленингр. отд-е, 1974. — С. 338–343.
- 3 Мельников Г.П. Принципы системной лингвистики в применении к тюркологии // Структура и история тюркских языков. — М.: Наука, 1971. — С. 121–137.
- 4 Сулейменов О.О. Азия. Книга благонамеренного читателя. — Алма-Ата: Жазушы, 1975. — 304 с.
- 5 Сулейменова Э.Д. Казахский и русский языки: основы контрастивной лингвистики. — 2-е изд. — Алматы: Демей, 1996. — 208 с.
- 6 Мельников Г.П. Системная типология языков: Принципы, методы, модели. — М.: Наука, 2003. — 395 с.
- 7 Шапошников А.К. Академик О.Н. Трубаев о роли русского языка в СССР и СНГ // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II междунар. конгресса. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — Т. 4. — 720 с.
- 8 Ауэзов М.М. Иппокрена. Хождение к колодезю времен. — Алматы: Издат. дом «Жибек жолы», 1997. — 170 с.
- 9 Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. — Алматы: Мектеп, 2003. — 368 с.
- 10 Гумилев Л.Н. Древние тюрки. — М.: Тов-во «Клышников – Комаров и К°», 1993. — 524 с.
- 11 Чудинов В.А. Были ли германцы прежде тюрками? (к постановке проблемы) <http://www.trinitas.ru/rus/doc/0211/008a/02111041.htm>
- 12 Корнеев М.Я., Торчинов Е.А. Хайдеггер и восточная философия: поиски взаимодополнительности культур http://fictionbook.ru/author/mihail_yakovlevich_korneev/hayidegger_i_vostochnaya_filosofiya_pois/read_online.html? page=7
- 13 Кодар А. Философская терминология как творение концептов: из опыта переводов творческой билингвальной личности // МЕГАЛОГ. — 2009. — № 2. — С. 243–247.
- 14 Червоная С.М., Гилязов И.А., Горошков Н.П. Тюркизм и пантюркизм в оригинальных источниках и мировой историографии: исходные смыслы и цели, парадоксы интерпретаций, тенденции развития // Журнал АС-АЛАН. — 2003. — № 1 (10). — 480 с.
- 15 Olcott M.B. Democratization and the Growth of Political Participation in Kazakhstan // Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Caucasus. — Cambridge university press, 1997. — P.201–241.
- 16 Ауэзов М.М. Дневники. — Алматы: Издат. дом «Жибек жолы», 2011. — 237 с.
- 17 Глостанова М.В. Залумма Агра: Роман. — М.: Изд-во «Спутник +», 2011. — 403 с.

18 Дуличенко А.Д. Русский язык: покидая XX век... (некоторые размышления) // Русский язык как язык межкультурного и делового сотрудничества в полилингвальном контексте Евразии: Материалы II междунар. конгресса. — Астана: ИД «Сарыарка», 2009. — 720 с.

19 Федюнькин Е.Д. На задворках империи / Склока о Полку Игоре // Журнал АС-АЛАН. — 2003. — № 1(10). — С. 508; См. также Интернет-ресурс: <http://www.info.jinr.ru/~bljv/igor.htm>

У.М.Бахтикиреева

Қазақ филологиясы турасында: сыртқы көзқарас

Мақалада автор (түркітанушы болмаса да) қазақ филологиясының кейбір өзекті мәселелерін және де қазіргі кезеңдегі тілдік құрылымын зерттеуге талпыныс жасайды. Ғылыми әдебиетпен, негізінен, орыс және ағылшын тілдерінде жазылған, танысу барысында қазақ тілінің жүйесі, әдебиеті, мәдениеті туралы автордың өз көзқарасы қалыптасқан. Сондай-ақ арнайы ғылыми және техникалық терминологияда интернационалдық сөздердің болуы тілдік қарым-қатынастың жеңілденуіне әкеледі, сонымен бірге қазақ тілінің дамуының дәлелі деп есептейді.

The author of the article (is not the very specialist in Turkic studies) tries to comprehend some of the topical issues of the Kazakh Philology and language engineering at the present stage. By studying the scientific literature mainly in Russian and English languages, the author has lined up his position in understanding Kazakh language system, literature and wider, culture. The author believes that the internationalization of the vocabulary in specific scientific and technical terminology facilitates interlinguistic communication and at the same time indicates the development of the Kazakh language.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТТЕР СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

- Аймолдина А.А.** — докторант PhD 1 года обучения, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Акынова Д.Б.** — докторант PhD 1 года обучения, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана.
- Аманбаева Г.Ю.** — профессор кафедры классической русской филологии доктор филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Антонова Е.М.** — старший преподаватель кафедры классической русской филологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Асанов Қ.Д.** — журналистика кафедрасының профессоры филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Әділова А.С.** — қазақ тіл білімі кафедрасының профессоры филология ғылымдарының докторы, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Бахтикиреева У.М.** — доктор филологических наук, профессор, Российский университет дружбы народов, Москва, Россия.
- Галаятдинова А.Н.** — сотрудник оздоровительного центра «Боровое», Щучинск.
- Жанбозұлы К.** — қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы профессоры филология ғылымдарының докторы, Шыңжан Университеті, ҚХР.
- Жаркынбай Т.Б.** — магистрант кафедры теории английского языка, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Исина Г.И.** — профессор кафедры теории английского языка доктор филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Какжанова Ф.А.** — доцент кафедры теории английского языка кандидат филологических наук, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Каренов Р.С.** — экономика ғылымдарының докторы, профессор, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Нефедова Л.А.** — доктор филологических наук, профессор, Челябинский государственный университет, Россия.
- Пастарнак М.И.** — магистрант кафедры классической русской филологии, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Саметова Ф.Т.** — тілдер және туризм кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты «Қайнар» университеті, Алматы.
- Сикиотова А.** — магистрант кафедры теории английского языка, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Такиров С.У.** — қазақ әдебиеті кафедрасының доценті филология ғылымдарының кандидаты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Темирбулатова А.К.** — преподаватель кафедры теории английского языка, Карагандинский государственный университет им. Е.А.Букетова.
- Хасенов Б.** — қазақ тіл білімі кафедрасының магистранты, Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті.
- Ысқақұлы С.** — филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Іле педагогикалық институты, ҚХР.